VILÁG-TÖRTÉNET

2. (34.) évfolyam 2012. 1–2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA
VESZTFÁLIA: EMLÉKEZÉS VAGY FELEDÉS?

KÖKÉNYESI ZSOLT
A TUDOMÁNY ÉS A NYILVÁNOSSÁG KAPCSOLATA
EGY NEMESI AKADÉMIA PÉLDÁJÁN

MAJOROS ISTVÁN
RENDSZERVÁLTOZÁSOK
A 19. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGBAN

VITÁRI ZSOLT
A HITLERJUGEND SZEREPE
A KELETI „ÉLETTÉR" MEGSZERVEZÉSÉBEN

SZEMLE
MISZLER TAMÁS, ZELEI DÁVID,
LAKATOS ARTUR-LÓRÁND ÍRÁSAI

2. (34.) évfolyam 2012. 1-2.

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Tanulmányok

Hámori Nagy Zsuzsanna: Vesztfália: emlékezés vagy feledés? 1

Vajnági Márta: Kell-e császár a Szent Római Birodalomnak? Vita a német alkotmányról 1787–1788-ból 15

Kökényesi Zsolt: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században 35

Majoros István: Rendszerváltozások a 19. századi Franciaországban 69

Vitári Zsolt: A Hitlerjugend szerepe a keleti „élettér" megszervezésében 93

Kecskés D. Gusztáv: A szovjet csatlós államok a NATO perspektívájában az 1962-es kubai rakétaválság idején. Dokumentumok 121

Vadas András: A Föld(történet) egy pillanata. Gondolatok a környezettörténetről John McNeill könyve kapcsán 147

Szemle

Tormodus Torfæus: Historia rerum Norvegicarum (1711). A norvég nyelvű kiadásról (Miszler Tamás) 161

Boris Fausto: Brazília rövid története (Zelei Dávid) 166

Diarmaid MacCullouch: A reformáció története (Lakatos Artur-Lóránd) 169

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

Vesztfália: emlékezés vagy feledés?

1998. október 24-én az európai államok képviselőinek jelenlétében nyílt meg a vesztfáliai béke 350. évfordulója alkalmából, több helyszínen rendezett ünnepélyes emlékkiállítás a németországi Münsterben és Osnabrückben. Mire emlékezett[1] ekkor Európa, illetve az Európai Unió, és vajon emlékezett-e vele együtt valamire Magyarország?[2] Jelen tanulmányban a békemű máig tartó hatásait szeretném bemutatni abból a feltűnő különbségből kiindulva, amely a békének az európai kulturális emlékezetben betöltött helye és a magyarországi feledésbe merülése között fennáll.

Pierre Nora-i értelemben minden alkotmány és diplomáciai szerződés emlékezethely, így a vesztfáliai béke is *lieu de mémoire* a rá emlékezni akaró országok számára. Az utókor értékítélete alapján nemcsak az egyes államok, hanem egész Európa történetében jelentős szerepet játszott és fordulópontot jelentett. Évfordulóit rendre tudományos konferenciákkal, tanulmánykötetekkel és kiállításokkal ünneplik. Ezzel szemben a magyar történettudomány részéről nem, vagy csak kevéssé figyelhető meg hasonló emlékezési szándék,[3] így történetírásunkban

1 Emlékezés alatt a tanulmány során a történelmi emlékezetet értem. Emlékezet és történelem ellentétéről, az emlékezés formáiról és helyeiről ld.: *Pierre Nora*: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Múlt és jövő 14. (2003) 4. sz. 3–16. Fordította: K. Horváth Zsolt az alábbi kiadás alapján: *Pierre Nora*: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: Les lieux de mémoire. I. La République. Ed. Pierre Nora. Gallimard, Paris, 1984.

2 A németországi megemlékezést az Európai Tanács pályázatokon keresztül támogatta, így jött létre a 26. Európa Kiállítás a Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte (Münster), a Kulturhistorisches Museum és a Kunsthalle Dominikanerkirche (Osnabrück) három helyszínén. A kötetével azonos című kiállításon szereplő tárgyakat és a kapcsolódó tudományos kutatást bemutató hivatalos összefoglaló munka: 1648. Krieg und Frieden in Europa. Münster/Osnabrück 24. 10. 1998–17. 01. 1999 [Katalog zur 26. Europaratsausstellung]. Hrsg. Klaus Bußmann–Heinz Schilling. Münster, 1998. Mindemellett több országban számos tudományos konferenciát rendeztek az évfordulót megelőző és követő években, amelyek előadásai tanulmánykötetekben is megjelentek, például: Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte. Hrsg. Heinz Duchhardt. Oldenbourg, München, 1998 (Historische Zeitschrift. Beihefte. Neue Folge 26.); Le diplomate au travail. Entscheidungsprozesse, Information und Kommunikation im Umkreis des Westfälischen Friedenskongresse. Hrsg. Rainer Babel. Oldenbourg, München, 2005. Magyarországon a Hadtörténeti Múzeum rendezett kiállítást az évforduló alkalmából *Theatrum Europaeum, 1648–1748: A vesztfáliai béke Európája* címmel.

3 Magyarországon a béketárgyalás körülményeivel főképpen R. Várkonyi Ágnes foglalkozott. A Hadtörténeti Múzeum 1998. évi kiállításával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az „historiográfiai jelentőségű

Vesztfália nem mint az emlékezés, hanem egyszerűen mint a történelem helye (*lieu d'histoire*) szerepel. A békekötés itthoni hangsúlytalanná válása, feledésbe merülése azért is érdekes, mert a harmincéves háború lezárásában az erdélyi fejedelem a győztes, francia–svéd oldalon vett részt a német-római császár (és egyben magyar király) ellenében.

A hazai és a külföldi megítélés közti különbség okainak feltárásához vissza kell nyúlni a béketárgyalás körülményeihez, hogy a francia–erdélyi, illetve a francia–német viszonyból kiindulva, a vizsgált államalakulatok szerepének értékelésén keresztül láthatóvá váljanak az emlékezés jellemzői és változásai. A békemű egyes államokra gyakorolt hatásának elemzésén túl azonban azt is érdemes megvizsgálni, hogy a mára összeurópai *lieu de mémoire*-rá vált vesztfáliai békét miként „sajátította ki az utókor".[4]

„sem constientiam sem kicsin böcsületességem […] meg ne sértődjék":[5] Erdély és I. Rákóczi György értékelésének kérdései

Az Erdélyi Fejedelemség egymás után két előnyös békét kötött svéd és francia szövetségének (1643 és 1645) köszönhetően: az 1645-ös linzi békében többek között biztosította a szabad vallásgyakorlatot a jobbágyság részére a Magyar Királyság területén is, míg az 1648-as vesztfáliai békében nemzetközileg is elismerték államiságát. Mindezen eredmények ellenére az utókor meglehetősen negatívan ítélte meg I. Rákóczi György tevékenységét. A Magyar Királyságtól független Erdély kapcsán pedig máig él az a megítélés, hogy államisága a magyarság történetében valójában hátráltató szerepet játszott. A szűken vett francia–erdélyi kapcsolatból kiindulva egy kísérleti jellegű felvetést szeretnék bemutatni, miszerint a vesztfáliai béke sem a fejedelem hírnevére, sem Erdély történelmi szerepének értékelésére nem tett olyan pozitív hatást, amellyel elismertségük szélesebb körben növekedett volna; illetve a túl nagy helyet nyerő negatív történeti ítéletek akár a vesztfáliai béke hazai feledésbe merüléséhez is vezethettek.

Nehéz eldönteni, hogy kinek a „becsületét sértette" jobban az 1645-ben létrejött, kézzelfogható francia–erdélyi szövetség rövid távú kimenetele: a megígért hadsegélyt hiába váró I. Rákóczi Györgyét, aki „becsülettel" és „lelkiismerettel" teljesített kötelezettségeire hivatkozott, vagy a fejedelem linzi különbékéjét csalódottan tudomásul vevő, a segélyt emiatt kifizetni nem akaró francia monar-

esemény, mert Magyarország történetében először fordul elő, hogy a vesztfáliai békéről megemlékezés történik".

4 „Die Aneignung des Friedens durch die Nachwelt". A vesztfáliai békét körülvevő mítoszokról ld.: *Heinz Schilling*: Der Westfälische Friede und das neuzeitliche Profil Europas. In: Der Westfälische Friede i. m. 22–24.

5 I. Rákóczi György XIV. Lajosnak 1645 vége felé. In: Okmánytár I. Rákóczi György svéd és franczia szövetkezéseinek történetéhez. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerk. s jegyzetekkel ellátta Szilágyi Sándor. Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága, Bp., 1873. (Monumenta Hungariae Historica 21.) 333.

chiáét? Kezdetben a kedvező diverzió lehetőségének örömével vették tudomásul a Münsterben tárgyaló francia küldöttek a fejedelem 1644. eleji hadra kelését egy olyan svéd–francia–erdélyi hármas szövetség keretein belül, amelynek létrejöttében viszont nem vett részt francia küldött, s amelyet így ratifikálhatatlannak tartott a francia diplomácia. Ráadásul a svéd erőket egyelőre a dán támadás foglalta le, így mindennél fontosabbnak tartották, hogy Rákóczi ne kössön békét a császárral, akivel már felvette a kapcsolatot.[6] Egy olyan „hatékony diverzió" érdekében, „amely nem kerül sokba",[7] végül 1645. április 22-én kötöttek Franciaország által hivatalosan is elismert szövetséget a fejedelemmel Antoine Fouquet de Croissy (egyéb névváltozatban: Antoine-Fouquet de Marcilly-Croissy vagy Marsilly-Croissy), a párizsi parlament tanácsosának közvetítése révén. A későbbiek szempontjából fontos cikkelyekben a szövetségesek megállapodtak, hogy egymás tudta és beleegyezése nélkül nem kötnek sem fegyverszünetet, sem békét az Ausztriai Házzal, valamint a francia király ígéretet tett arra, hogy az Erdélyi Fejedelemség belefoglaltatik majd az univerzális békébe (VI. pont). Kulcsfontosságú volt az a kitétel, hogy a fejedelem a hadjáratához kapott portai engedély visszavonása esetén – mivel országa ekkor végveszélybe sodródna – megkötheti a békét a császárral (X. pont).[8] Bár az utóbbi, I. Rákóczi György sikeres érdekérvényesítését tükröző cikkely miatt később szemrehányás érte Croissyt, sikerült egy különnyilatkozatot vennie Rákóczitól, amelyben az megígéri, hogy lépéseket fog tenni a hadfolytatáshoz szükséges portai engedély megnyerésére.[9]

Mindez azonban hiábavalónak bizonyult: az engedély megvonása miatt, mindössze négy hónapnyi hadfolytatás után sor került a fejedelem és a császár augusztusi békekötésére, amelyet III. Ferdinánd 1645. december 16-án írt alá Linzben. Croissyban már közvetlenül az erdélyi hadak visszavonulásakor felmerült a gyanú, vajon a fejedelem valóban a török fenyegetés miatt kötött-e különbékét: mindenesetre annyira mégsem gondolta „gonosznak" és „megfontolatlannak", hogy végül ne higgye el indokai komolyságát, amelyek Torstensohn svéd tábornokkal már egyesült seregeit távozásra késztették Bécs elől. A francia miniszter, Brienne nem értékelte valósnak a török veszélyt, de úgy látta, hogy a fejedelem által felhasznált pénz jó szolgálatot tett, mert egy évig elhalasztotta a császárral való békekötését. Véleménye szerint ugyanakkor I. Rákóczi György a francia és svéd tárgyalásokkal csak a császártól akart előnyöket kicsikarni, a továbbiakban azonban nem állt szándékában újrakezdeni a háborút. A fejedelem ezen tervéről a münsteri francia követek is némiképp rosszindulatúan vélekedtek: *„[…] felajánlotta pénzbeli hozzájárulását az új engedély megszerzéséhez, ő, aki tudvalevően fukar."*[10]

Kapzsiság, félénkség, gyengeség, késlekedő és szűk látókörű politika: ezek a leggyakoribb kifejezések, amelyekkel I. Rákóczi György tevékenységét a bemutatott francia vélemények mellett a magyar kortársak értékelése (például Kemény

6 D'Avaux és Servien jelentése a francia királynénak, 1644. május 13. Uo. 440.
7 Brienne d'Avaux-nak és Serviennek, Fontainebleau, 1644. október 22. Uo. 454.
8 A munkácsi szerződés okmányai, 1645. április 22. Uo. 256–288.
9 *Ioan Hudita*: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Librairie Universitaire, Paris, 1927. 114–115.
10 A levelezéseket idézi és közli: Uo. 130., 135., 141.; Okmánytár i. m. 456–457.

János, Bethlen János, Haller Gábor) óta illeti a hazai történetírás. Különösen éles a kontraszt a Bethlen Gáborral való összehasonlításban. Nagy László hadtörténeti és stratégiai szempontból már megvizsgálta és árnyalta ezt a kérdéskört,[11] így most csak diplomáciatörténeti felvetéseket szeretnék tenni. Becsületére és lelkiismeretére hivatkozva Rákóczi egészen 1647 nyaráig többször is követelte leveleiben a francia szövetségben megígért, de végül ki nem fizetett hadsegély összegét. Bármennyire is meg akarták akadályozni Münsterben, a béketárgyalásokra delegált erdélyi küldött, Jármy Ferenc egészen a párizsi királyi udvarig utazott tovább a követelés teljesítése ügyében – mindhiába. Az egyébként is pénzügyi gondokkal küzdő francia monarchiával szembeni jogos követelések hangsúlyozásában nem kell feltétlenül kapzsiságot látni, hiszen az effajta igények nem voltak egyedülállók. A szintén kifizetetlen Torstensohn járandóságát egészen 1673-ig próbálták kicsikarni a tábornok örökösei, de ők sem jártak sikerrel.[12] A fejedelemnek a tartozás után járó követei és levelei viszont rámutatnak, hogy a linzi békekötés és a francia érdeklődés lankadása után ő vált a kezdeményező és a kapcsolattartásban mindinkább érdekelt féllé. Kitartásának meglett az eredménye: a munkácsi szerződésnek megfelelően a franciák és a svédek szövetségeseként foglalták bele a fejedelemséget a vesztfáliai békébe.

R. Várkonyi Ágnes megfogalmazása szerint I. Rákóczi György „a békét akarta megnyerni", s az Erdélyi Fejedelemség államiságának nemzetközi elismerése és legitimációja révén a Bethlen Gábor által megfogalmazott célt teljesítette.[13] A nagy fejedelemmel összehasonlításban elmondható, hogy a harmincéves háborúban a kitörése óta harcoló Rákóczi sokat átvett elődje diplomáciai gyakorlatából: egyszerre több irányt figyelembe véve a franciákkal és a császárral párhuzamosan folytatta a tárgyalásokat, és a kínálkozó lehetőségeket kihasználva Erdély érdekeit végül mindkét féllel szemben sikeresen érvényesítette. A tettetés művészetét is elsajátította. 1645 nyarán a szultáni tiltás kézhez vételét emberei elől eltitkolva erőltetett menetben haladt tovább Nyugat felé, míg a Portához új utasításért küldött, mintha a korábbi nem lett volna egyértelmű.[14] Politikai gondolkodásmódjuk eredetisége és önállósága szempontjából egy fontos különbség azonban kitűnik, mégpedig Lengyelország esetében. Míg a császár szövetségesének számító országot Bethlen a saját kezdeményezésére, de már halála után beérő diplomáciai manőverrel igyekezett semlegesíteni,[15] addig Rákóczi a Lengyelország felőli bizonytalanság érzetével a francia diplomáciához fordult, és levélben rendszeresen a franciák segítségét kérte hátországa biztosításához. Éppen a lengyel királyválasztásra való erdélyi jelölés kap-

11 *Nagy László*: A „bibliás őrálló" fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Magvető, Bp., 1984.
12 *Hudita, I.*: Histoire des relations diplomatiques i. m. 153–154.
13 *R. Várkonyi Ágnes*: Háborúk és békerendszerek. In: Európáról és Magyarországról. ELTE BTK, Bp., 1996. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára 6.) 97.
14 *Nagy L.*: i. m. 181.
15 Roussel és Talleyrand 1629–1630. évi konstantinápolyi és moszkvai követségéről röviden ld.: Magyarország története tíz kötetben. III. Magyarország története, 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp., 1985. 858–859.

csán jegyzi meg ugyanakkor a francia diplomácia, hogy fia, Zsigmond trónra ültetése érdekében I. Rákóczi György „fegyverkezik", és „hatalma van".[16]

A kiegyensúlyozott vagy pozitív vélemények mégis elsikkadnak. A leggyakrabban forgatott és legtöbbet idézett *Magyarország története* sorozat vonatkozó kötetében olyan történelmi emlékezet mutatkozik meg, amely nem a számára adott politikai helyzet, hanem a későbbi jövő szempontjából ítéli meg I. Rákóczi György szerepét: *„Ő valóban szerencsésen harcolt két császárral, de mindkét győzelmének fia és Erdély szerencsétlensége lett az ára."* Továbbá a fejedelem halála és a vesztfáliai béke kapcsán megállapítja: *„De nem is tőle függött, hogy Erdély belső és külső története hogyan alakul a későbbiekben. Egy nemzetközi esemény, a vesztfáliai béke teremtett olyan új helyzetet, amelyben már nem a magyar rendek és az erdélyi fejedelmi abszolutizmus különös kapcsolata, egymást kiegészítő léte és egymással folytatott vitája határozta meg Magyarország további sorsát."*[17]

A fenti megállapítások végső soron rámutathatnak egy olyan negatív kölcsönhatás meglétére I. Rákóczi György és az általa kötött békék között, amely miatt a vesztfáliai béke feledésbe merülhetett a hazai történelmi emlékezetben. További kölcsönhatásokat a későbbi kutatások vizsgálhatnak: például milyen veszteségtudatot okozott a császári oldalnak a vesztfáliai béke, és az utóbb megjelent-e az egységesülő Magyar Királyság politikájában? Vagy volt-e olyan történetileg kimutatható hatása a hosszú távon túlélő Esterházy család véleményének a Habsburgok ellen küzdő Rákócziakkal szemben, amely a harmincéves háborúban győztesen harcoló Erdély szerepvállalását negatívan tüntette fel? S röviden itt kell utalni azokra a jelenkorig folyó történészvitákra az Erdélyi Fejedelemség történelmi szerepéről, amelyek sokszor a kuruc-labanc ellentét keretein belül maradnak: vajon a fejedelmek Habsburg-ellenes vezető szerepe negatív hatással volt-e a magyar fejlődésre, amelyet valójában a Habsburgok képviseltek; vagy éppen ellenkezőleg: Erdély önálló léte a magyarság megmaradásának kulcsaként hozzásegítette a rendeket az uralkodócsaládd kötött józan kompromisszumokhoz?[18] A különböző véleményeket esetleg árnyalhatná az Erdélyi Fejedelemség szerepének nemzetközi perspektívából történő vizsgálata, amely ugyanakkor alkalmat teremtene a vesztfáliai békének, ennek a félig-meddig elfeledett eseménynek az emlékezet terébe való visszahelyezésére.

Richelieu és a német egység

Franciaország a svédek oldalán az Ausztriai Ház ellenében 1635-ben lépett be a harmincéves háborúba. Richelieu államminiszter utódának, Jules Mazarinnek pedig a konfliktus végére sikerült elválasztania egymástól a Habsburg-ház spanyol és

16 Brégy lengyelországi francia követ levele Serviennek, 1648. október 9. Közli: *Ioan Hudita*: Répertoire des documents concernant les négociations diplomatique entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683). Librairie Universitaire, Paris, 1926. 126.

17 Magyarország története i. m. 929.

18 A különböző viták érveinek összefoglalását ld.: *Illik Péter*: Történészek, viták a 16–17. századi magyar történelemről. L'Harmattan, Bp., 2011.

osztrák ágát. Amikor 1648. október 24-én, Münsterben végül megszületett a császárral kötött béke, Párizsban a parlament deklarációja nyomán azonban nyilvánvalóvá vált Mazarin ellenfeleinek időleges belpolitikai győzelme. A nyilatkozat a pénzügyileg összeroppanó ország társadalmi elégedetlenségét fejezte ki a spanyolokkal békét kötni képtelen, de rendkívül költséges külpolitika miatt. A *Fronde* polgárháborús mozgalmának viharában tulajdonképpen elsikkadt a vesztfáliai békekötés, amely Franciaország újkori fejlődését talán a leginkább meghatározta. A feléledő emlékezés a német történetírás azon hagyományának volt köszönhető, amely szerint a harmincéves háború során a francia bevatkozás tudatosan a német egység létrejötte ellen irányult. A nagy háborúk lezárultával és Európa egységesülésével viszont módosult a történelmi emlékezet a vesztfáliai béke mint emlékezethely német és francia megítélésével kapcsolatban is.

Chavigny grófja francia külügyminiszter sommás megállapítása szerint maga *„sem volt benne biztos, hogy Mazarin valaha is békét akart volna kötni, de ha nem akart, bolond volt, ha akart, akkor pedig alkalmatlan”*.[19] Valóban, a spanyol–francia háború egészen 1659-ig folytatódott, s ez nem kis részben Mazarin hibás lépésének volt köszönhető. 1646 januárjában ugyanis a münsteri francia küldötteken keresztül területcserét ajánlott fel a spanyol monarchiának XIV. Lajos és Mária Terézia infánsnő ekkor még csak tervként megfogalmazódott házasságkötése jegyében: a spanyol Németalföldért cserébe Roussillont, valamint Katalónia franciák által megszállva tartott részét ígérte oda. Spanyolország viszont a francia könnyelműséget kihasználva nyilvánossá tette az ajánlatot, így különbékét tudott kötni a hollandokkal, akiket megrémített a francia szomszédság lehetősége.[20] Az 1647–1648-ban elért francia és svéd katonai sikerek a spanyolokkal nem, csak a Német-római Birodalommal hozták meg a kívánt békét. III. Ferdinánd szövetségese, a harmincéves háborúban kezdettől részt vevő Miksa bajor herceg hirtelen a béke szószólójává vált, amint az ellenséges seregek Bajorországot, majd az örökös tartományokat kezdték pusztítani. A császár a Münsterben megkötött békében többek között az Ausztriai Ház elzászi birtokaival kárpótolta Franciaországot annak reményében, hogy a szerencse fordultával majd visszanyerheti őket. A későbbi német történetírás viszont már pótolhatatlan veszteségként tartotta számon Elzász elcsatolását, és a vesztfáliai békét a versailles-ihoz hasonló diktátumként láttatta a két világháború között.[21]

1648 azonban csak egy állomása volt annak a hosszabb folyamatnak, amelynek során a 17. század végére Franciaország megszerezte a teljes tartomány feletti szuverenitást. Maximilien von Trautmansdorff a császár megbízottjaként 1646 tavaszán felajánlotta az elzászi Habsburg-birtokokat, és egy ponton még azt a választási lehetőséget is meghagyta volna, hogy miként: teljes szuverenitásban vagy pedig császári hűbérként kerülnek a francia korona alá. A münsteri francia küldöt-

19 Idézi: *Paul Sonnino*: Prelude to the Fronde. The French Delegation at the Peace of Westphalia. In: Der Westfälische Friede i. m. 232.

20 *Lucien Bély*: L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVI–XVIIIe siècle. PUF, Paris, 2007. 233–235.

21 Uo., 179., 238.; *Heinz Duchhardt*: Münster und der Westfälische Friede. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskultur im Wandel der Zeite. In: Der Westfälische Friede i. m. 860.

tek, Abel Servien és Claude de Mesmes, d'Avaux grófja közötti nevezetes ellenségeskedés Elzász jogállásának kérdésében is megmutatkozott: előbbi a teljes szuverenitás mellett érvelt, mert nem akarta, hogy Franciaország királya egyszerű fejedelemként tűnjön fel a birodalmi gyűlésben. Másikuk viszont mérsékeltnek szeretett volna mutatkozni, annál is inkább, mert a francia király Elzász hűbéruraként egyszerre képviselhette volna a katolikus érdekeket a Német-római Birodalomban és szolgálhatott volna ellensúlyként a Habsburgokkal szemben.[22] Végeredményben azonban elmondható, hogy a császárral kötött vesztfáliai, majd a későbbiekben, 1679-ben aláírt nijmegeni békeszerződés többféle értelmezési lehetőséget is hagyott: olyan megnevezéseket alkalmaztak (Alsó- és Felső-Elzász „tartományi grófság", illetve az ún. Dekapolisz, azaz tíz város szövetsége), amelyek egyszerre jelentettek politikai és földrajzi entitást, és amelyek jogi értelmezése így kérdéses maradt. Ezenkívül alapvető problémát jelentett a Német-római Birodalom és a Francia Királyság eltérő jogrendszere is, amely természetszerűleg magában hordozta a különböző interpretációk lehetőségét. Mindezt kihasználva XIV. Lajos arra tett kísérletet 1679 után, hogy a korona ezen új szerzeményével valaha hűbéri viszonyban álló területeket az országgal „újraegyesítse",[23] így a „réunions" politikája vezetett el az eredetileg különböző jogi státuszú és eltérő kiváltságokkal rendelkező területekből álló, enklávékkal szabdalt Elzász francia annektálásához a század végére. Elzász a Franciaország által szintén integrált Lotaringiával egyesítve került a létrejövő Németországhoz az 1871-es frankfurti szerződés értelmében, majd a világháborúk során kétszer változott meg a hovatartozása, míg végül francia terület maradt.

A 17–18. században a vesztfáliai béke évfordulóit regionális, münsteri és osnabrücki megemlékezésekkel köszöntötték, és Schillerig kellett várni annak megfogalmazására, hogy a német történetírás a harmincéves háborúval megegyező horderejű eseményként kezelje magát az azt lezáró béketárgyalást. Végül a 19. század elején, a napóleoni háborúk korszakában jelent meg a német–francia örökös ellenségeskedés történeti konstrukciójában való értelmezése, amely szerint az újkor háborúkkal szabdalt története egyetlen nép, a francia hatalmának kiterjesztéséből állt, mégpedig a Német-római Birodalom kárára.[24]

Legyen szó kis- vagy nagynémet egységről, a nemzetállamok korának történészei a külföldi hatalmak németek ellen irányuló tevékenységét hangsúlyozták: J. G. Droysen például a porosz államot tekintette a német nemzet letéteményesének, így megítélése szerint a vesztfáliai békében nemcsak a francia, hanem az osztrák és svéd érdekek is a Brandenburgi-ház hatalmának korlátozását diktálták; A. H. Gfröre ezzel szemben azt emelte ki, hogy amint 1648-ban megfosztották a császárt birodalmától, úgy vesztették el a németek is öntudatukat, hatalmukat és egységüket. A századfordulós német történetírás az Elzászt is magában foglaló

22 *Sonnino, P.*: i. m. 226.

23 *Jean Schillinger*: Les pamphlétaires allemands et la France de Louis XIV. Peter Lang, Bern, 1999. (Série II. Gallo–germanica 27.) 222–223.; *Bély, L.*: i. m. 277.

24 *Duchhardt, H.*: Münster und der Westfälische Friede i. m. 853–858.; *Bernd Schönemann*: Die Rezeption des Westfälischen Friedens durch die deutsche Geschichtswissenschaft. In: Der Westfälische Friede i. m. 810–812.

francia terjeszkedést megelőlegező, többféle értelmezési lehetőséget kínáló békepontokat már nem a jogi viszonyok, hanem a megfogalmazást készítők szándékai alapján úgy ítélte meg, hogy azok a vitás kérdéseket nem kiegyenlítették, hanem direkt a levegőben hagyták.[25] Az I. világháború utáni német történésznemzedék a vesztfáliaitól a versailles-i békéig vezető utat negatív kontinuitásként írta le, és erős franciaellenes éllel ugyanez jelent meg a nemzetiszocializmus idején is. A vesztfáliai béke 300. évfordulójára készülve 1648-ra mint a birodalom történetének mélypontjára utaltak, az ünnepi kiállítás pedig Németországnak a francia hegemónia ellen vívott folytonos küzdelmét mutatta volna be.[26]

Az 1948-as megemlékezés végül egész Európa béke és egység iránti vágyát fejezte ki a világháború borzalmai után, és bár egy ideig még tovább élt a vesztfáliai békének a német történelem mélypontjaként való felfogása, az új interpretáció szerint azonban a nemzetközi jogrendszer alapjaként tekintettek rá, amely nem egyetlen esemény, hanem egy hosszabb folyamat eredményeképpen jött létre. A régi beidegződéseket azóta felváltotta a kellő távolságot tartó, a béke létrejöttének szöveghelyeire koncentráló forráskutatás és -kiadás, amely az *Acta Pacis Westphalicae* ma is folyamatosan megjelenő kiadványaiban ölt testet.[27]

A vesztfáliai béke mint emlékezethely tehát a mindenkori jelen ítéletének megfelelően folytonosan átalakul. Ha pedig már nem tartható az a felfogás, amely szerint Richelieu bíboros államérdeken alapuló külpolitikája mintegy kétszáz évvel vetette vissza a német egység kialakulását a harmincéves háborúba való nyílt francia beavatkozással,[28] miképpen értelmezhető ma a háborút lezáró béke a Német-római Birodalom történetében, nemzetközi viszonyaiban? Mára nem annyira a császári oldal gyengesége és széttagoltsága, hanem a fejedelmi autonómiák révén létrejövő tartós kompromisszum, sőt stabilitás hangsúlyozása vált meghatározóvá az értékelésekben. A német és francia szakirodalom elsősorban a békemű garanciális jellegét szokta kiemelni, amely alapján a francia és svéd résztvevők nemzetközileg is szavatolták a birodalom alkotmányát, így a fejedelemségek szabadságait is, nehogy a politikai vagy vallási okokból közöttük kialakuló konfliktusok újra kiterjedjenek egész Európára.[29] A vesztfáliai béke által létrejött nemzetközi garanciális rendszer tehát hatással volt a birodalom politikai berendezkedésére, illetve alkotmányozó gesztusként szolgált az egyes fejedelemségek újonnan elnyert szabadságjogain keresztül, amelyek így bekerültek a nemzetközi jogba. Amellett, hogy a birodalmi gyűlésen szavazattal bíró német államok ettől kezdve felségjoggal (*Landeshoheit*) élhettek, szentesítették amúgy is tényként kezelt külpolitikai függetlenségüket: szabadon köthettek szövetséget és gyakorolhatták a háború és

25 A történészi véleményeket idézi: Uo. 815–818.
26 Uo. 819–822.; *Duchhard, H.*: Münster und der Westfälische Friede i. m. 859–861.
27 Uo., 861–863.; *Schönemann, B.*: i. m. 824–825.
28 *Henry Kissinger*: Diplomacy. Simon & Schuster, New York, 1994. 65.
29 A következőkben a fejezet végéig az alábbi összefoglalásokat idézem: *Klaus Malettke*: Les traités de paix de Westphalie et l'organisation politique du Saint Empire romain germanique. Dix-septième siècle 210. (2001) 113–144.; *Bély, L.*: i. m. 235–237., 241.

béke jogát azzal a megkötéssel, hogy mindez nem irányulhat a császár ellen. Nem váltak azonban független államokká, mert szuverenitásuk elismerésével a császár lemondott volna elsőségéről a birodalomban. Vallási kérdésekben a császárnak engedményt kellett tennie: harmadik felekezetként elismerést nyert a kálvinista vallás a katolikus és a lutheránus mellett, míg az alattvalóknak már nem kellett követniük fejedelmüket annak esetleges áttérése esetén. Ezzel párhuzamosan az osztrák Habsburgok szabad kezet kaptak az örökös tartományaikban folytatandó rekatolizációhoz. A nemzetközi garanciával megkötött kompromisszumok tehát rendezték a monarchikus elv és az egyes fejedelmek szabadságai közötti viszonyt, így a vesztfáliai béke a 17. század végére éppen a császár számára vált olyan viszonyítási ponttá, amelynek döntéseihez ragaszkodva konszolidálni tudta helyzetét a birodalmon belül mind a magyarországi felszabadító háború idején, mind pedig a francia király terjeszkedő politikájának árnyékában.

Vesztfália mítoszai

A nemzetközi kapcsolatok történetében kezdőpontnak számító vesztfáliai békéhez többrétű mítosz kapcsolódik, amely így foglalható össze: a Habsburg-ház hegemóniájának megtörésével 1648 után már a szekularizált, szuverén államok nyertek teret, amelyek garanciális békében törekedtek az európai erőegyensúly megteremtésére a nemzetközi jog alapján. Azonban a konfesszionális és államalkotó folyamatok nem egymástól függetlenül és nem egyik napról a másikra hoztak változást, a garanciális béke pedig valójában csak a Német-római Birodalom belső viszonyait tudta rendezni, Európáét nem. 1648 mégis szimbolikus év maradt a kontinens történeti emlékezetében, talán annak az óriási diplomáciai erőfeszítésnek köszönhetően, amellyel az addig soha nem látott jelentőségű kongresszus az erőszak tartós visszaszorítására és az európai szintű békére törekedett, de amelynek civilizációs hatása csak lassan érett be.

Heinz Schilling történész mértéktartó megfogalmazása szerint a vesztfáliai béke makrotörténetileg nem annyira törőspontnak vagy új kezdetnek tűnik, hanem rendelkezései fontos állomást jelentettek az újkori Európa történetében. Az állam és az egyház szétválasztására felvilágosodás kori vagy mai értelemben még nem került, nem is kerülhetett sor, bár a békemű révén a külpolitika valamelyest szekularizálódott. A felekezeti kérdésben megfogalmazott cikkelyek arra tettek kísérletet, hogy megakadályozzák a vallási konfliktusoknak a harmincéves háborúhoz hasonló eszkalálódását.[30] A vallási és felekezeti véleménykülönbségek a politikai megoldások útját egyengették, mert az így kötött kompromisszumok túlmutattak a dogmatikai és egyházjogi pozíciókon. Az 1648-ban megkötött béke mégsem a politikának a vallási alapoktól való teljes elfordulásán keresztül valósult meg, hanem ellenkezőleg, az európai felekezetek békére való képességének a ki-

30 *Schilling, H.*: i. m. 24., 27.

fejeződése volt.[31] A pápai tiltakozás ellenére elfogadott béke kereszténytyi voltáról olvasható bevezető óhaj – *„Pax sit Christiana"* – olyan szakrális biztosítékot jelentett, amely mintegy legitimálta a politika szekularizációját az adott körülmények között, és amely egyben arra is rámutatott, hogy a szekularizációnak ez a foka nem volt vallás- vagy egyházellenes.[32] Mindez azonban nem egyenlő a képmutatással vagy szélsőséges esetben egyfajta morális utilitarizmussal, mert a béke szöveghelyein kívül a korszak más forrásaiban is hangsúlyosan jelent meg az egyezmények szentségének komolyan vétele: például a nemzetközi jogban Hugo Grotiusnál, vagy az ígéretek „vallásos" megtartásának richelieu-i megfogalmazásában.[33] Ebben a kontextusban válhat különösen hangsúlyossá I. Rákóczi György fejedelemnek az előzőekben már említett folytonos hivatkozása a munkácsi szerződés rá vonatkozó pontjainak „lelkiismeretes" teljesítésére is.

Az európai államok kora újkori külpolitikáját még befolyásolták a vallási eszmék, az állam és egyház szövetsége hol erősebbnek, hol gyengébbnek bizonyult. Az államok és az intézményes felekezeti egyházak kialakulása összekapcsolódott: a 16–17. századi konfesszionális folyamatokkal éppen ezért egybeesett egy új nemzetközi rendszer lassú kibontakozása, amely Franciaország szövetkezéseit leszámítva eleinte igazodott a felekezeti polarizációhoz. A külpolitika, így a francia diplomácia azonban független maradt a vallási megoszlástól, amennyiben a normától való eltérés előnyt jelentett.[34] A katolikus táborral szembemenő Richelieu úgy vélte, hogy a kereszténységre károsak Spanyolország túlzott hatalmi törekvései, helyette az államok közötti egyensúlynak és egyenlőségnek kellene biztosítania az egyház fennmaradását. A 17. századi francia propaganda pedig a harmincéves háborúval kezdődően erkölcsileg aláásta, álszentnek minősítette és a zsarnoksághoz hasonlította a katolikus Ausztriai Ház törekvéseit az európai hegemónia megteremtésére, Franciaországot ellenben mint Európa megmentőjét jelenítette meg a spanyol univerzális monarchiával szemben. A heves propagandaharc azt a középkorban gyökerező ellenállást tükrözte, amely az európai államokban egy nagybirodalom építésével szemben fennállt.[35]

A Habsburg-hegemónia fogalma alatt azonban a nemzetközi kapcsolatok történetének szakirodalma hajlamos a Német-római Birodalmat érteni, még az az újabb, kritikus szemléletű felfogás is, amely felhívja a figyelmet a vesztfáliai békét

31 Uo. 21.

32 Uo. 18–19.

33 *Peter Haggenmacher*: La paix dans la pensée de Grotius. In: L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit. Dir. Lucien Bély. Fayard, Paris, 2000. 71.; „Les Rois doivent bien prendre garde aux traités qi'il font: mais quand ils sont faits, ils doivent les observer avec religion." In: *Cardinal de Richelieu*: Testament politique. Édition critique publiée avec une introduction et des notes par Louis André et une préface de Léon Noël. Robert Laffont, Paris, 1947. 355.

34 *Schilling, H.*: i. m. 13., 16.

35 Uo., 10–11. A francia–spanyol propagandaháborúról ld.: *Étienne Thuau*: Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu. Institut français d'Athènes, Athènes, 1966. Az univerzális monarchiáról és az erőegyensúly elvéről ld.: *Klaus Malettke*: „L'équilibre" européen face à la „monarchia universalis": Les réactions européennes aux ambitions hégémoniques à l'époque moderne. In: L'invention de la diplomatie Moyen Âge – Temps modernes. Dir. Lucien Bély. PUF, Paris, 1998.

övező mítoszokra, illetve arra, hogy a mai értékelések a békével kapcsolatban nagyrészt a korabeli propagandát tükrözik[36] – a valóságban azonban nem a császár, hanem inkább a spanyol monarchia vonatkozásában. Az „Ausztriai Ház" kifejezés valóban néha bizonytalanul szerepelt a kortársi ítéletekben, de a vesztfáliai béke nem Spanyolország, hanem a Német-római Birodalom viszonyait tudta rendezni, eredményeképpen pedig a francia diplomáciának sikerült elválasztania egymástól a „Spanyol Monarchia országait", azaz az osztrák ágat a nála hatalmasabb spanyoltól, amellyel csak 1659-ben kötött békét. [37]

Mindezeken kívül azért sem fogalmazhatók meg olyan, nagy általánosságban vett értékelések, amelyek szerint 1648-ban jött volna létre az új nemzetközi rendszer a területi államokkal együtt, mivel a szuverenitás fogalma és az erőegyensúly elve nem szerepelnek a béke szövegében. A nemzetközi kapcsolatok szakirodalmát kritikusan szemlélő elmélet a már említett *Landeshoheit* fogalmát egy olyan kooperatív jogi rendszerbe helyezi, amelyben a szereplők autonómak, de nem szuverének.[38] Egyebek mellett ez a megfogalmazás is utal arra, hogy az európai államok közötti egyenlőség nem létezhetett. Teljes nemzetközi garanciális rendszer csak olyan szuverén államok között jöhetett volna létre, amelyek kölcsönös megállapodással elismernek maguk felett bizonyos joghatóságot, hogy a jogsértéseket valóban meg tudják akadályozni. Ilyen rendszer azonban csak a Német-római Birodalmon belül létezett, ahol a császár szuverenitása a partikuláris fejedelmi szabadságok felett állt, és amelynek joghatóságához konfliktus esetén döntőbíráskodásért lehetett fordulni. A birodalmon belüli viszonyokat nemzetközileg Franciaország és Svédország garantálta, azonban a későbbi európai konfliktusok esetén nem volt egyértelmű, milyen eljárás lenne szükséges.

A vesztfáliai béke szövegében csak annyi garanciális megkötés vonatkozott a béke megsértőjére, hogy választottbíráskodással vagy az igazságszolgáltatás hagyományos eljárásával döntenek ügyében. A dinasztikus államok azonban nem fogadtak el maguk fölött semmilyen világi joghatóságot, hanem Johannes Burkhart megfogalmazásával élve az európai hatalmi piramis üresen álló csúcsára törekedtek. A német-római császárnak a keresztény világban betöltött világi vezető szerepe már csak hagyomány maradt, a birodalom szervezett középkori uralma pedig fokozatosan átadta helyét a kora újkori államok pluralitásának.[39] Az egyes államalakulatok kapcsolatrendszerét szabályozni kívánó grotiusi nemzetközi jog elméletből gyakorlattá válása azonban nagyon sok időt vett igénybe, mert a független államok szuverenitásához képest a nemzetközi jog tökéletlennek („*lex imperfecta*"), alacsonyabb rendűnek számított egy olyan korban, amikor minden jogot törvényként fogtak fel. Az erőegyensúly elve és a biztonsági mechanizmusok

36 *Andreas Osiander*: Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth. International Organization 55. (2001) 252.

37 *Richelieu, de*: i. m. 408; Spanyolország és az univerzális monarchia fogalmának kérdéséről ld.: *Monostori Tibor*: A Magyar Királyság helye az ausztriai ház országai között az európai spanyol hegemónia korában (1558–1648). Századok 143. (2009) 1023–1062.

38 *Osiander, A.*: i. m. 266., 270.

39 *Schilling, H.*: i. m. 11., 25.; *Osiander, A.*: i. m. 262.; *Malettke, K.*: „L'équilibre" européen i. m. 65.

nemzetközi gyakorlatba lépése a 17–18. század fordulójára vált uralkodóvá,[40] de viszonyítási pontként a vesztfáliai béke szolgáltatta a példát a francia hegemónia kialakulása elleni szövetségi rendszerek idején is.

Annak ellenére, hogy a fenti fogalmak szövegszerűen valóban nem szerepeltek a vesztfáliai békében, a három évig tartó, első multilaterális kongresszus diplomáciai munkája kitörölhetetlen kulturális hatást tett Európára. A békemű bevezetője szerint – *„Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua"* – a korabeli diplomaták nemcsak keresztényi, hanem egyetemes és örökkévaló európai békén munkálkodtak az erőszak tartós visszaszorítása érdekében. Mindez természetesen még jó néhány évszázadon keresztül nem valósult meg, azonban a háború idején is fenntartott tárgyalások és kapcsolattartás fontossága ebből a korszakból eredeztethető. Elkezdett kialakulni egy olyan szakma, amely a béke szolgálatát vállalta, és ebből nyerte egyre erősödő öntudatát. Bár a diplomaták képzésének elindítására csak a 18. században került sor, a főként jogász végzettségű küldöttek már 1648-ban is tisztában voltak tevékenységük és irataik fontosságával. A tárgyalófelek különböző rendű és rangú képviselői Vesztfáliában egy olyan közös fogalmi nyelv kialakítására törekedtek, amely a kulturális eltérések ellenére az egyetemes európai civilizáció alapjait képezhette.[41] A diplomáciának hosszú távon egyébként is fontos civilizáló[42] hatása volt a követek tevékenységét kísérő, divatot teremtő reprezentatív események és kifinomult viselkedésminták révén, amelyek élesen szemben állhattak a háború sújtotta korszak általános erőszakosságával. A Münsterben és Osnabrückben folyó tárgyalásokról nyomtatott sajtótermékeken, propagandaanyagokon és röplapokon keresztül értesült a nagyközönség, tehát a békevágy is minden addiginál jobban elterjedhetett Európa-szerte. A várva várt béke megkötését és a szerződések kicserélését végül nagyszabású rendezvények keretében ünnepelték meg a kontinens országaiban.

A diplomáciai munka lassú térnyerésének folyamatában a vesztfáliai béke fontos állomást jelentett a háborús konfliktusok visszaszorítására tett európai erőfeszítés révén, ugyanakkor a vágyott garanciális, nemzetközi békerendszer csak napjainkra valósult meg olyan globálisan elismert szervezetek létrejöttével, amelyek segítségével a konfliktusok nagyrészt békésen kezelhetők. A mai, posztvesztfáliainak is nevezett biztonsági rendszer azonban már nemcsak Európára, hanem az egész világra kiterjed, ahol olyan transznacionális és irracionális kihívásokkal (vallások globális újjáéledése, vallási fundamentalizmus) kell szembenézni, amelyek „sokak szerint a nemzetközi rend prevesztfáliai modelljének felélesztését" teszik szükségessé.[43] Ugyanakkor a vesztfáliai béke létrejöttét körülvevő poli-

40 *Heinz Duchhardt*: Droit et droit des gens – structures et métamorphoses des relations internationales au temps de Louis XIV. In: Frankreich im Europäischen Staatensystem der frühen Neuzeit. Hrsg. Rainer Babel. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1995. (Beihefte der Francia 35.) 183–187.

41 *Bély, L.*: i. m. 244., 256.

42 A civilizációs folyamatokról ld.: *Norbert Elias*: A civilizáció folyamata. Gondolat, Bp., 2004.

43 *Buda Péter*: Új hírszerzési paradigma egy irracionális világban. Le Monde diplomatique (magyar kiadás) 3. (2008) 6–7.; *Buda Péter*: Nemzetközi kapcsolatok egy irracionalizálódó világban. Mozgó Világ 34. (2008) 4. sz. 17–22.

tikai mítoszok fenti vizsgálata után továbbra is kérdéses marad, vajon a nemzetállami szuverenitás jelenkori gyengülésével és a fundamentalista vallási csoportok feltűnésével valóban egy új, globális középkor köszönt-e be.

* * *

A vesztfáliai béke emlékezethelyként való vizsgálata rámutat azokra a különböző korokban fennálló, állandóan változásban lévő véleményekre és mítoszokra, amelyekkel a békekötést a történettudomány vagy a nemzetközi kapcsolatok története értékeli. Visszatérve az emlékezés európai és magyarországi kérdéseihez, az is nyilvánvalóvá válik, hogy „Erdély" és „Vesztfália" nem tűnnek fel egymás emlékezetének horizontján: az európai szakirodalom nem tud az Erdélyi Fejedelemségnek a kora újkori hatalmi átrendeződésben betöltött szerepéről, míg a hazai történetírás is hajlamos megfeledkezni a vesztfáliai békéről, miközben Erdély szerepét és a magyar történelem menetét vizsgálja. Nem véletlenül idéztem a 17. századi francia forrásokat: a kortárs európai történészeknek ugyanis nincsen véleményük az Erdélyi Fejedelemség szerepéről a harmincéves háború és a vesztfáliai béke kapcsán, az idegen nyelvű tanulmánykötetek és monográfiák általában alig tartalmaznak rá való utalást. R. Várkonyi Ágnes ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nemcsak Erdély önálló államiságának elismerése történt meg 1648-ban, hanem Európában stabilizáló tényezőként tekintettek a fejedelemségre a vallási kérdések és az oszmán viszony kezelésében való jártassága és tapasztalatai miatt.[44] A hazai szakirodalomban ezen kívül kevés szó esik a vesztfáliai békéről, amely így ténylegesen soha nem funkcionált emlékezethelyként Magyarországon. Néhány említése pedig hajlamos úgy összekapcsolni a békeművet I. Rákóczi Györggyel, hogy a fejedelem körül kialakult negatív mítoszok miatt magának a békének a jelentősége is háttérbe szorulhatott, feledésbe merülhetett. Ez a lehetséges összefüggés azonban egyelőre hipotézis, mivel a kölcsönhatások pontos feltárása természetesen további recepciótörténeti kutatást igényel.[45] Ugyanakkor talán nem a „historizált emlékezet terrorizmusa"[46] megemlíteni, hogy a vesztfáliai béke vizsgálatának bevonásával árnyalható és értelmezhető lenne az Erdélyi Fejedelemség történeti szerepéről kialakult kép a hagyományosan fennálló kuruc-labanc ellentéten túl is. Ugyanígy a külföldi történetírás is gazdagodna a vesztfáliai békébe foglalt fejedelemség szerepének, motivációinak megismerésével és nemzetközi kontextusba helyezésével – hiszen csak így lehet teljes az európai emlékezés.

44 *R. Várkonyi Ágnes*: Theatrum Europaeum, 1648–1748. A vesztfáliai béke Európája – A Hadtörténeti Múzeum új kiállítása. Hadtörténelmi közlemények 111. (1998) 959.

45 A felekezeti elem jelenlétével új szempontot vizsgál Kármán Gábor, akinek elemzése a tanulmány megírásakor még nem állt rendelkezésemre. *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. L'Harmattan, Bp., 2011.

46 *Nora, P.*: i. m. 9.

ZSUZSANNA HÁMORI NAGY

WESTPHALIA: REMEMBRANCE OR OBLIVION?

The article examines the reception of the Peace of Westphalia from the point of view of the difference between its role in European cultural remembrance and its oblivion in Hungarian historiography. First, it is possible that negative judgements concerning the historical role of the Principality of Transylvania as well as of Prince George Rákóczi I contributed to the phenomenon of oblivion. Second, the influence of the perspective of the age-old French-German rivalry can be traced even in modern historiography of the second half of the 20th century. Finally, it is worth considering the myths of the Peace of Westphalia as common European *lieu de mémoire* in the history of international relations. On the whole, changes and differences in cultural remembrance highlight the lack of mutual recognition: while the Peace of Westphalia does not appear in Hungarian cultural and historical remembrance, European historiography does not concern the role of the Principality of Transylvania either.

VAJNÁGI MÁRTA

Kell-e császár a Szent Római Birodalomnak?

Vita a német alkotmányról 1787–1788-ból

„Ez a korpusz, amelyet úgy hívnak, és amely úgy nevezteti magát, hogy Szent Római Birodalom, egyetlen szempontból sem szent, sem római, sem birodalom."[1] Voltaire 1756-ban vetette papírra ezeket a sorokat, és a Szent Római Birodalom létjogosultságát megkérdőjelező véleményével nem volt egyedül. Egyik „tanítványa", II. Frigyes porosz király 1768-as politikai végrendeletében már a birodalom várható felbomlását prognosztizálta: *„...végül fel fog bomlani ez a fejedelem-köztársaság és különálló kormányzatokat alkot majd, amelyekről előre nem tudok leírást adni Önnek."*[2] Az osztrák örökösödési háborútól (1740–1748) kezdve nemcsak a birodalom, hanem a császári hatalom hanyatlása is tetten érhető volt.[3] A problémát a császári udvarban is érezték: 1745-ben I. Ferenc készíttetett véleményeket arról, van-e bármilyen haszna a császári koronának az Ausztriai-ház számára.[4] Húsz évvel később Johann Anton Pergen államminiszter próbálta bizonygatni memorandumában II. József számára, hogy igenis fontos a Habsburgoknak a császári méltóság viselése.[5] A probléma a politikai publicisztikában is megjelent, és egyesek a birodalom feloszlatását javasolták megoldásnak. Az alábbiakban két, egymásra reagáló röpirat segítségével szeretnék bemutatni két, a korban létező álláspontot.

1787-ben terjedelmes, 112 oldalas, anonim röpirat jelent meg felettébb provokatív címmel: *Warum soll Deutschland einen Kayser haben? Free thoughts and bold truths*. A szerző az angol alcímet, jelentése szerint „szabad gondolatok

1 *Voltaire*: Essai sur les moeurs et l'espirit des nations. 1756. http://www.voltaire-integral.com/Html/11/11ESS_72.html#i70, a hozzáférés ideje: 2010. augusztus 4.

2 Testament Politique (1768). In: Die politische Testamente Friedrich's des Grossen. Hrsg. Gustav Berthold Volz. Hobbing, Berlin, 1920. 229.

3 Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. Hrsg. Anton Schindling–Walter Ziegler. C. H. Beck, München, 1990. 26. A birodalom és a császári hatalom szimbolikus tartalmára ld.: *Barbara Stollberg-Rilinger*: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches. C. H. Beck, München, 2008. A birodalom megreformálására vonatkozó kísérletekről ld.: Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit? Hrsg. Volker Press–Dieter Stievermann. Oldenbourg, München, 1995.

4 *Barbara Stollberg-Rilinger*: Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806. C. H. Beck, München, 2006. 100.

5 Über den Wert der Kaiserkrone (1766). In: Zeitalter des Absolutismus 1648–1789. Hrsg. Helmut Neuhaus. P. Reclam, Stuttgart, 1997. (Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung 5.) 121–130.

és szembetűnő igazságok", a gyakran Lord Broadbottom néven publikáló Philip Stanhope 1755-ös *Free Thoughts, and Bold Truths: or, a Politico-Tritical Essay upon the Present Situation of Affairs* című szatirikus írásából kölcsönözte, amely a *Gentleman's Magazine* 1778-as évre szóló száma[6] szerint kiváló utánzása Jonathan Swift *A Tritical Essay upon the Faculties of Mind* című, 1709–1711 között keletkezett szatirikus írásának. Stanhope pamfletjén a német röpirat alcíme főcímként szerepel, és jelentéséből, illetve az alcímben szereplő *tritical* jelzőből – amely a közhelyszerű ostobaságot jelentő *trite* és a kritikait jelentő *critical* szavak összevonásából jött létre – sejthető, hogy szintén egy szatirikus hangvételű munkáról lehetett szó. Bár egyéb utalás nem található a német röpiratban Stanhope 1755-ös írására, a német szerzőnek a 17–18. századi angol, német és francia nyelvű politikai irodalomban való jártassága miatt elképzelhető, hogy olvasta az angol politikus írását, és talán nem véletlenül választotta alcímnek. A másik ok, amely miatt érdekes az alcím az, hogy jelentése tükrözi a szerző hozzáállását is a témához: az olvasónak nem kell feltétlenül magasröptű értekezésre számítania, sokkal inkább egy „kibic" szabad eszmefuttatására.

A *Warum soll Deutschland* szerzőjének személyére nem derült fény, abban azonban egyetérthetünk a vele vitázó röpirat írójával, hogy széles műveltséggel rendelkezhetett. Egyrészt ismerte a kortárs német szellemi élet jelentős alakjait, hiszen Németország kulturális felvirágzását olyan személyek alkotói munkásságához kötötte,[7] mint például Gotthold Ephraim Lessing vagy a költő Christian Fürchtegott Gellert és Christoph Martin Wieland, vagy a filozófus Moses Mendelssohn. Otthonosan mozgott a *Reichspublizistik*[8] körében is, hivatkozott többek között Samuel Pufendorfra, Johann Jacob Moserre, Johann Stephan Pütterre. Másrészt ismerte a meghatározó angol és francia államelméleti szerzők munkásságát is. Úgy vélte például, hogy a Thomas Hobbes által megfogalmazott *„bellum omnium contra omnes"* elv érvényesül az államok közötti kereskedelemben.[9] Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkáját idézi az angol alkotmánnyal kapcsolatban: *„...ezt a szép rendszert az erdőben találták"*.[10] A szerző feleleventette Voltaire fent idézett csípős megjegyzését, sőt

6 Gentleman's Magazine and Historical Chronicle 18. (1778) 479.http://books.google.hu/books?id=nx49AAAAYAAJ&pg=PA479&dq=Poitico+tritical&hl=hu&ei=cKWhTNWIMoPCswb0sliLBQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=4&ved=0CDYQ6AEwAw#v=onepage&q&f=false, a hozzáférés ideje: 2010. szeptember 28.

7 Warum soll Deutschland einen Kayser haben? Free thoughts and bold truths. H. n., 1787. 16.

8 A Reichspublizistik a Német-római Birodalom közjogával foglalkozó tudományág a 17. század közepétől. Fontosabb szakirodalom: *Rudolf Hoke*: Prokaiserliche und antikaiserliche Reichspublizistik. In: Reichsständische Libertät und habsburgisches Kaisertum. Hrsg. Heinz Duchhardt–Matthias Schnettger. Philipp von Zabern, Mainz, 1999. 119–132.; *Michael Stolleis*: Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Reichspublizistik und Polizeywissenschaft 1600 bis 1800. I. C. H. Beck, München, 1988.

9 Warum soll Deutschland i. m. 46–47.

10 „...ce beau système a été trouvé dans les bois", Uo. 38. Vö. *Montesquieu*: A törvények szelleméről. Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Bp., 2000. 260.

mélységesen egyetértett vele: a Szent Római Birodalom szent nem lehet, hiszen a birodalom tele van eretnekekkel, és a skizmát is törvények szentesítették; római sem, hiszen a régi római kultúra nyomait felfedezni nem lehet benne; és ahogy a földrajz és még inkább az egyes német államokban létező saját érdekek mutatják, birodalomról sem lehet beszélni.[11] A francia szerzők közül Jean-Jacques Rousseau és Denis Diderot neve kerül elő, illetve egy helyen a szerző utal Saint-Pierre abbé 18. század eleji örökbéke-tervezetére is. A röpirat végén olyan itáliai filozófusok kerülnek elő, mint Cesare Beccaria vagy Antonio Genovesi.

A szerző jártas volt továbbá az európai történelemben. A pártoskodás káros hatásait történelmi példákkal, a görögök és a rómaiak bukásával illusztrálja, az első miniszterek, politikusok rossz befolyására pedig XIII. Lajos és Richelieu, I. Károly és William Laud érsek esetét hozza fel. Elítélte a despotákat, mint I. Abbász perzsa sahot és Aurangzeb indiai nagymogult, akik mindketten családtagjaik lemészárlása árán biztosították hatalmukat. Kritikus volt a 18. század politikai szereplőivel is: bár dicsérte II. Frigyest, de rosszallóan szólt I. Frigyesről, aki szerinte miniszterei befolyása alatt kormányzott. Nem volt jó véleménnyel sem a portugál Pombal márkiról, sem a szász Heinrich von Brühlről, de a francia pénzügyeket helyreállítani próbáló Jacques Neckerről sem. Érdeklődéssel figyelte az amerikai eseményeket, a születőben levő köztársaságot, amelyről úgy vélte, példaként szolgálhatna Németország számára, ha a birodalom általa haszontalannak ítélt köteléke felbomlana.

A *Warum soll Deutschland* két fő részben vizsgálja a címében feltett kérdést. Az első rész a fennálló alkotmány kialakulásával és jellemzésével próbálja megválaszolni azt, vajon mit nyer Németország a jelenlegi alkotmányával, a császár létével. Miután megállapítja, hogy az anarchián kívül semmit – hogy válaszát itt kissé sommásan összefoglaljam –, a második részben az alkotmány felszámolásának előnyeit igyekszik bizonygatni. Az első rész, amely az alkotmány kialakulásának történeti előzményeit veszi végig, majd a császári méltóság és a birodalom szükségességét elemzi, jóval terjedelmesebb a második résznél. A szerző nagyon alaposan, a királyválasztás, a birodalmi gyűlés, a *Corpus Evangelicorum,* a két legfelsőbb bíróság elemzése révén igyekszik bizonyítani a császári méltóság és a császárság intézményének feleslegességét.

A *Warum soll Deutschland* megjelenése nem maradt visszhang nélkül, 1788-ban egy válasz is született rá *Teutschland muß einen Kaiser haben* címmel. Ez a 40 oldalas írás is névtelenül jelent meg, csakhogy a szerző kiléte hamar kiszivárgott. Már a korabeli, a megjelenő írásokat recenzáló sajtóorgánumok és később a szakirodalom is egyhangúan Friedrich Julius Heinrich von Sodent[12] nevezi meg szerzőként. Mondandóját Soden jóval rövidebbre fogta, mint az első

11 Warum soll Deutschland i. m. 20.

12 Soden (1754–1831) politikai karrierje a frank birodalmi kerületben található Brandenburg–Ansbachban indult. Miután a területet 1792-ben Poroszországhoz csatolták, 1796-ig porosz szolgálatban tevékeny-

vitairat szerzője. A felépítést tekintve követte a *Warum soll Deutschland* szerkezetét, bár az írást pusztán cím nélküli paragrafusokra tagolta. A nagyobb egységek azonban jól elkülöníthetők: a birodalmi alkotmány kialakulásának vázolása után Soden a császári méltóság és a *nexus imperii* jelentőségét igyekszik bemutatni. Ezek után tér rá a birodalmi alkotmány egyes elemeinek vizsgálatára, végül leírja, szerinte milyen (természetesen rossz) következményekkel járna a birodalmi kötelék felbomlása.

Sodent saját bevallása szerint nem az indította válasza megfogalmazására, hogy attól tartott, a birodalmi alkotmány felbomlasztására buzdító röpirat komoly befolyást gyakorolhatott volna a közvéleményre. Alkotmányát szerető patriótaként azonban aggasztónak vélte azt a tendenciát, amely a röpirat oldalain is megnyilvánult, vagyis a németek alkotmányukhoz való ragaszkodásának, nemzeti érzésüknek gyengülését, ami végül a közös német haza fogalmának elpusztulásához is vezethetne. „Hevenyészett rapszódiájában" *(flüchtige Rhapsodie)* azért kívánt reagálni, mert meg volt győződve a birodalmi alkotmány előnyeiről és arról, hogy eltörlése káros lenne a német államok számára. Úgy vélte, sokan félreismerték a *Reichsverfassung* igazi jellegét, és ez vezetett oda, hogy egy olyan szemléletű munka, mint a *Warum soll Deutschland* megszülethetett. Mint írja, az egész birodalom polgáraként és csak azt a szempontot szem előtt tartva szeretne reagálni, vajon boldogabb lenne-e, nagyobb jólétben élne-e Németország, ha megválna a császártól.[13]

A *nexus imperii* létrejötte

A *Warum soll Deutschland* szerzője a birodalmi alkotmány hasznát elemző részben – a felvilágosodás korához híven – abból indul ki, hogy a császár alapvető feladata az lenne, hogy az emberek egyéni boldogságát és a birodalom államainak virágzását, vagyis az emberek és az állam javát előmozdítsa. Az előmozdítandó dolgok közé a „tiszta vallás", a tolerancia, az erkölcs, a szokások, a felvilágosodás, a filozófia, a tudományok, a művészetek, az ipar, a kereskedelem és az államok közötti barátságos viszony tartoznak, amelyek fejlődését, illetve kialakítását a szerző szerint a császár és a császárság intézménye folyton gátolta.[14]

Az írás szerint Németország rossz alkotmányának gyökerei a barbárság állapotába (lényegében a természeti állapotba) nyúlnak vissza, amikor a tudatlanságban élő emberek hagyták, hogy kialakuljon a feudalizmus rendszere. Az ennek nyomán tapasztalt erőszak és elnyomás despotikus rendszert alakított ki az országban, idővel azonban az emberek, elsősorban a német fejedelmek közötti viszálykodások anarchiához vezettek a birodalmon belül. Így despotizmus és anarchia elvá-

kedett. Termékeny és sokoldalú író volt. Jogtudományi munkái mellett több történelmi és filozófiai tárgyú írása is megjelent. Miután 1796-ban kilépett a porosz szolgálatból, Bajorországba ment, ahol élete hátralevő részét töltötte. Itt vált ismert közgazdasági szerzővé (például Die National-Oekonomie 1–7. [1805–1811]), valamint drámaíróvá.

13 Teutschland muß einen Kaiser haben. H. n., 1788. 4–5.

14 Warum soll Deutschland i. m. 6.

laszthatatlanul összekapcsolódtak, a császárság és a fejedelmek küzdelme során egymás mellett éltek. A végeredmény az lett, hogy a német népeket elnyomták azok a fejedelmek, amelyek eközben folyamatosan függetlenedtek a császártól, vagyis lényegében a „császárság kötelékét" feloldották.[15] A szerző a folyamatot történeti példákkal szemlélteti: Nagy Károly annak idején karddal „művelte és térítette" a szászokat, majd jött IV. Károly, aki az Aranybulla kiadásával (1356) lényegében a voltaképpeni *Reichsabschied*ot[16] alkotta meg, mert innen kezdve indult meg a fejedelmek önállósodása, amelyet a vesztfáliai béke (1648) tetőzött be. Németország története ily módon tehát szerencsétlenségek láncolata – vonja le a következtetést –, amit a német alkotmány idézett elő.[17]

Az író úgy gondolta, az anarchia és despotizmus dualizmusán való túllépésre a reformáció adott volna lehetőséget. Éppen ezért nagyon dicséri a szász és a hesseni fejedelmet, akik a legnagyobb és legfüggetlenebb német fejedelmekként elsőként mutattak példát, hogyan kell a népek állapotát megjavítani. Hamarosan brandenburgi és braunschweigi fejedelmek is csatlakoztak a reformációhoz, és ezzel megnyitották országukban a felvilágosodáshoz vezető utat. Természetesen meg kellett küzdeniük a császári hatalommal, amely mindent megtett a reformáció megfékezésére. V. Károly – aki a röpirat szerint csak Németországon kívül tekinthető jelentős uralkodónak – uralkodása idején a reformációellenes fellépésével egy 130 éves nyomorúság magvait hintette el, majd jött a Ferdinándok kora, amelyben az ostobaság a kegyetlenséggel, az értelmetlenség az erőszakossággal, a nevetséges a véressel párosult. Mindez a császárok bigottsága és becsvágya miatt. Ez nemcsak azért volt káros, mert akadályozta a felvilágosodás megjelenését, hanem azért is, mert oda vezetett, hogy vallási kérdésekben nem a józan megfontolás, hanem a tombolás és a háború lett meghatározó. A császárság tehát a reformáció és az arra szervesen ráépülő felvilágosodás kerékkötője.[18] Mindebből a röpirat azt is levezeti, hogy minél kisebb befolyása van egy államban a császári hatalomnak, és minél kevésbé veszi figyelembe ez az állam a közös németországi köteléket, *„annál szabadabban és könnyebben jelenik meg a reformáció vagy – ami ugyanaz – az egészséges értelem felvilágosodása"*.[19]

Itt szeretnék egy rövid kitérőt tenni a szerző által használt reformációfogalommal kapcsolatban, amelynek tisztázásával egyébként írásának 65. oldaláig lényegében adós marad. Bár a szerző sok esetben dicséri a protestáns fejedelmeket, meglepő azonban, hogy Luther, Kálvin és Zwingli a kereszténységre nézve

15 Uo. 9.

16 Magyarra nem lefordítható szójáték. A Reichsabschied a „birodalom" és a „búcsú" szavak összetételéből állt össze, és alapesetben a birodalmi gyűlések végén kiadott dokumentumot jelentett, amely a gyűlés során megalkotott törvényeket tartalmazta. A gyűlésen szimbolikus formában jelen lévő birodalom ezzel a dokumentummal vett búcsút (a következő birodalmi gyűlésig). Röpiratunk szerzője a kifejezéssel arra utal, hogy IV. Károly Aranybullája teremtette meg a császárság alapjainak feloldását, vagyis búcsút mondott a birodalomnak.

17 Warum soll Deutschland i. m. 8–10.

18 Uo. 11–13.

19 Uo. 14–15.

káros szekták alapítóiként jelenik meg,[20] majd a birodalmi gyűlésben a protestáns érdekeket védelmező *Corpus Evangelicorum* is „szükséges rosszként" tűnik fel. Szintén különösnek hat, amikor a reformáció a felvilágosodás alapjaként vagy azzal egyenértékű fogalomként jelenik meg. A munka kétharmadánál kerül elő végül az a mondat, amelyből kiderül, pontosan mit is takar jelen esetben a sokat dicsért reformáció: *„A reformáció definíciója – amelyet joggal nem tudunk eleget magasztalni – pedig nem egy megjavított egyházi tanítás vagy tudomány felvétele, hanem az egészséges értelemre alapozott javítás alapjainak lefektetése."*[21] Így már érthető, hogy a röpirat olvasása során a reformációnak egy jóval szélesebb, inkább politikai tartalmú értelmezésére kell gondolni, amely abban rokon a felvilágosodással, hogy mindkettő a józan ész elsőségét hangsúlyozza.

A birodalom alkotmányának kialakulásáról szóló történeti áttekintés alapján az ismeretlen szerző arra a következtetésre jut, hogy a Szent Római Birodalom valamennyi bajáért a birodalom alkotmánya, vagyis a császárság a felelős. Az egyetlen lehetőség a birodalom igájának (egyelőre nem *de iure*) lerázására az értelmen alapuló reformáció és felvilágosodás „bevezetése" *(Einführung)*. Erre igazán csak azok a fejedelmek képesek, akik a leginkább tudták függetleníteni magukat a császártól, mivel a *nexus imperii*, vagyis a császárság befolyásának mértéke az egyes német államokban fordítottan arányos a felvilágosodás mértékével.[22]

A birodalmi alkotmány kialakulását Soden is megvizsgálta.[23] Ő azonban nem a despotizmus és anarchia szüntelen harcára vezette vissza, hanem a Montesquieu-nél is megtalálható éghajlatelméletből[24] vezette le. Az állam – mint írja – nem adja magának az alkotmányt, hanem a természettől kapja. Ahogy a tengerparton élő, kereskedői szellemmel megáldott hollandoknak a köztársasági, úgy a magas hegyek között élő svájciaknak a szabad alkotmányt adta a természet. Ezeknek az államoknak a területe azonban igen kicsi volt Németországéhoz képest. A hatalmas kiterjedés miatt a birodalom területén sokféle klíma érvényesült, így a határokon belül élő népcsoportok is eltérő erkölcsökkel, érdekekkel és egyéb jellemzőkkel rendelkeztek. Mivel azonban északi népekről volt szó, jellemző volt rájuk a harciasság is. Soden szerint ezek a tényezők befolyásolták a német alkotmányt is: a sokféle nép egymás mellett élése miatt tisztán monarchikus kormányzat nem lett volna megfelelő, a harcias szellem és annak következményei azonban a köztársasági formának nem kedveztek volna. A természet ezért – bölcsen – arisztokratikus kormányzatot adott a németeknek, amelyet hiába próbáltak egyes császárok korlátlan monarchiává alakítani, illetve amelytől egyes népek sem tudtak elszakadni. Soden sem tagadja, hogy a birodalmi alkotmánynak nagy ára volt, de szerinte min-

20 Uo. 15.
21 Uo. 65.
22 Uo. 18.
23 Teutschland muß einen Kaiser haben i. m. 6–8.
24 Montesquieu *A törvények szelleméről* című, 1748-ban megjelent kötetében, annak a harmadik részében található 14–18. könyvben írt a törvények és az éghajlat kapcsolatáról. Abból a gondolatból indult ki, mivel egy terület éghajlata befolyásolja az ott élők személyiségét és fizikumát, szükségszerűen a törvények jellegére is hatással lesz. Ezért az elméletért később sokat támadták, mondván, hogy túlértékelte a klíma hatását a törvényalkotásra. A törvények és a klíma kapcsolatáról ld. *Montesquieu*: i. m. 349–446.

denütt véres harcok után látják be a népek, miért is a természet adta alkotmány a legmegfelelőbb a számukra.

Annak vizsgálatához, hogy Németországban miért a monarchikus formában gyakorolt arisztokrácia a legideálisabb alkotmány, Soden a birodalom történetét két korszakra osztja. A határvonalat az állandó hadseregek *(stehende Heere)* megjelenésénél húzza meg, nagyjából a vesztfáliai béke megkötésénél. Az első, állandó hadseregek előtti időszakban alakult ki a birodalmi alkotmány, vagyis ekkor születtek meg azok a szabályozások, amelyek a természet által az éghajlati tényezők figyelembevételével meghatározott, monarchikus formában gyakorolt arisztokráciát tartalommal töltötték meg. A *Warum soll Deutschland* szerzőjéhez hasonlóan elismeri, hogy ezekben a „korai" korszakokban gyakran pusztítottak belháborúk, de úgy véli, hogy éppen a császárság létének köszönhető, hogy ezek a fegyveres összecsapások nem taszították anarchiába az államot. A császár volt az, aki ezekben a zavaros időkben tekintélyével nyugalmat teremthetett, a gyengébbeket támogathatta, és ezzel a közös haza és a birodalmi tagok közös érdekének eszméjét megtestesítette. Soden véleménye szerint a háborúk sokkal gyakoribbak, hosszabbak, pusztítóbbak és kiterjedtebbek lettek volna császári közbelépés nélkül. Szintén a császári hatalom javára írja azt, hogy a korai időkben képes volt szükség esetén a birodalom területén élő népcsoportok vezéreinek, hercegeinek megzabolázására. Úgy véli, hogy Németország boldog periódusaiban a monarchikus és az arisztokratikus hatalom egyensúlyban volt egymással, a szerencsétlen fordulatokat pedig ennek az egyensúlynak a megbomlása, vagyis a túl gyenge vagy túl erős császári hatalom okozta. Az állandó hadseregek kora előtt Soden még egy fontos változásra hívja fel a figyelmet, amely szerinte elengedhetetlen az alkotmány értelmezéséhez, mégpedig a birodalom tagjainak három részre bomlása hatalmuk nagysága alapján.[25] Az első csoportba sorolja a nagy hatalmú birodalmi tagokat (például Poroszország és Hannover), amelyek a 18. század végére a birodalmon kívüli birtokaiknak köszönhetően lényegében a birodalomtól függetlenedtek, és túl erőssé váltak ahhoz, hogy a császári hatalmat érvényesíteni lehessen velük szemben. A második csoportba a közepes hatalommal rendelkező fejedelmek kerültek, akik megakadályozni nem tudják ugyan a császári akarat érvényesülését, de ahhoz elég erősek, hogy jelentősen megnehezítsék azt. A harmadik csoportot értelemszerűen a kis hatalmú birodalmi tagok alkotják, vagyis olyan grófok, bárók, városok stb., akikkel és amelyekkel szemben a császári hatalom korlátlanul érvényesíthető.

A császár: romlást hozó kiméra, avagy a jólét záloga?

Az 1787-es névtelen írás első fejezetének második két paragrafusa a császári címet és a császárság tartalmát járja körbe. Első lépésként azt kifogásolja a szerző, hogy az államnak és az állam fejének az elnevezése nem megfelelő, illetve ellentmondásos. A hivatalosan alkalmazott „választott római császár" elnevezéssel nincs

25 Teutschland muß einen Kaiser haben i. m. 10.

kibékülve – már csak azért sem, mert nem hivatalosan mindenki csak simán római császárnak nevezi a birodalom fejét. De valójában ki is ez a császár? *„A németek egy római királyt választanak, aki ha a pápa Rómában megkoronázza, a cézári vagy császári címet viseli. A pápai koronázás már évszázadok óta elmarad, így a németeknek nincs többé császáruk, hanem csak egy római császárrá választott királyuk."*[26] A római király, a római császár és a választott római császár titulusok kavalkádját illusztrálja, amikor azt írja: *„Érthetetlen, hogyan lehet egy fejedelmet császárrá választani anélkül, hogy császár lenne, hogyan választanak a németek római királyt, és hogyan lesz ez a választott császár a pápai koronázással igazi császár, és a pápa nélkül hogyan létezhet mégis választott császárként."*[27] Bár a három fogalom összefüggésének megértése valóban időt vehet igénybe, talán nem túlzás azt állítani, hogy a szerző szándékosan sarkítja ki ennyire a problémát. A titulusok tartalmát és viszonyát jóval bonyolultabbnak állítja be a szükségesnél, hiszen a fogalmakhoz és a jelzőkhöz mindig pontos jelentéstartalmak társultak, és – legalábbis jogi berkekben – mindenki tisztában volt például a római császár és a választott római császár közötti különbséggel.[28]

„Minél fontosabb a tárgy, amelyet le akarunk írni, annál szükségesebb és fontosabb, hogy a megnevezés illjék a dologra"[29] – indokolja a szerző a római császár elnevezést illető további kifogásait. A római császári cím nem volt jó másra, mint hogy a császárok addig próbálták Itáliára kiterjeszteni a hatalmukat, míg végül Németországot elvesztették. Úgy véli, hogy egy német állam uralkodóját nem lehetne a római jelzővel illetni, hiszen egy római császárnak semmi kapcsolata nincs Németországgal, így sokkal indokoltabb lenne egy német jelzővel ellátott uralkodói címet használni. Végül a császár megnevezést is pontatlannak tartja, mert – mint írja – ez nem fejezi ki annak a személynek a feladatát, aki a méltóságot viseli. Dicsérendő példának az antik Rómát említi, ahol a tisztségek nevei pontosan kifejezték viselőjük feladatát: *„rex qui regit, interrex qui interdum regit, imperator qui imperat, dux qui ducit, comes qui comitat, eques qui equitat"*.[30] Ezzel szemben a német méltóságnevek, a császár, a király stb. egyáltalán nem utalnak a feladatra. Ebbe az enyhén szőrszálhasogató indoklásba csak egy hiba csú-

26 Warum soll Deutschland i. m. 21.

27 Uo. 21–22.

28 Az 1356. évi német Aranybulla alapján a császár halála után a választófejedelmek római királyt választottak a Szent Római Birodalom élére, akit Németországban királlyá is koronáznak. A középkorban ezt a megválasztott és megkoronázott római királyt koronázta császárrá Rómában a pápa. I. Miksa 1508-as tridenti deklarációja értelmében már a németországi koronázással is elnyerték a római királyok a császári címet, a hivatalos titulatúrában azonban a választott római császári címet viselték. A választott jelző beszúrásával kívánták jelezni, hogy az illetőt a pápa nem koronázta meg (utoljára V. Károly volt az, aki a „sima" császári címet viselhette, miután VII. Kelemen 1530-ban Bolognában megkoronázta). Nem hivatalos írásokban és a közbeszédben a választott jelzőt gyakran elhagyták. Az Aranybulla lehetőséget adott arra is, hogy a római királyt még a császár életében megválasszák és megkoronázzák (például a császár súlyos betegsége esetén), hogy így kerüljék el az interregnumot. Ilyen esetekben a választott római király nem rendelkezett kormányzati hatalommal (kivéve, ha a császár megbízta egy feladat elvégzésével), viszont a császár halála után minden további nélkül trónra lépett mint császár.

29 Warum soll Deutschland i. m. 23.

30 Uo. 24.

szott – amelyre esetleg örömmel csaphattak le azok, akik nem osztották a szerző véleményét –, mivel a felsorolásba a választófejedelmek is bekerültek, akiknek német elnevezésében, a *Kurfürst*ben a *„Kur”* előtag éppen hogy választást jelent, ami pont a legfontosabb feladatukra utal. Ráadásul a *kühren* (kiválaszt) igével szépen megalkotható az ókorból vett példák alapján, hogy választófejedelem, aki választ – *Kurfürst ist, wer kührt*. Mindenesetre a fejezet végén az író megállapítja, hogy a római császár elnevezés hibás, majd elkezdi megvizsgálni, vajon a hibás elnevezés tartalma mennyire helytálló.

A következő vizsgálandó kérdés tehát az, mennyire van a császárnak tekintélye és hatalma, és ennek következtében mennyiben van szüksége a *nexus imperii*nek arra, hogy császár álljon az élén. A szerző bodini alapokról indulva úgy véli, hogy az egyetlen szempont, amelyből ez vizsgálható, az a császárnak a törvényhozásban betöltött szerepe. A korona igazi jellegét és értékét ugyanis az mutatja meg szerinte, hogy a császár hatalma és tekintélye mennyiben tudja fenntartani a birodalom alkotmányát és orvosolni annak hiányosságait, mennyiben ad erőt a törvényeknek, védelmet a fenyegetetteknek. Ha a vizsgálat során ez a hatalom és tekintély csekélynek mutatkoznék – és a szerző ezt az eredményt már rögtön az elején megelőlegezi –, akkor a császár és a császárság tulajdonképpen nem más, mint egy árnyék, egy kiméra.[31]

Igazán beszédes és érdekes, hogy a szerző a kimérához hasonlítja a császári címet és a császárság intézményét. A kiméra az ókori görög mitológiában szereplő különös lény volt, amelynek első említése Homérosz *Iliás*zának 6. énekében olvasható. Eredetileg egy oroszlánfejű, kecsketestű és kígyófarokban (Devecseri Gábor fordításában sárkányfarokban) végződő szörnyeteget értettek rajta. A kimérához a 18. századra átvitt értelem is társult, és így tévképzetet, érzékcsalódást, csalóka elképzelést értettek rajta. A német és az angol nyelvben a kimérának a főnévi mellett melléknévi alakja is meggyökeresedett: *chimäratisch* (német), *chimeric(al)* (angol), ezeknek jelentése csalfa, megtévesztő. A magyarban a melléknévi változat azonban nem alakult ki, így – az erőltetett megoldásokat leszámítva (például kimérai) – gyakorlatilag nem lehet egyetlen szóval visszaadni ennek a jelzőnek a tartalmát. Pedig a *chimäratisch* jelző éppen azért érdekes, mert a császár és a Német-római Birodalom vonatkozásában mindkét jelentés (szörny, tévképzet) helytálló lehet. Régóta megtalálható az államtan kora újkori szerzőinél, hogy a birodalom nem alkot „tiszta” államformát, hanem a monarchiából, arisztokráciából és demokráciából gyúrták össze, akárcsak a mesebeli szörnyet az oroszlánból, a kecskéből és a kígyóból (sárkányból). Elég csak Pufendorf toposszá vált fordulataira, a szabálytalan államtestre, szabálytalan monstrumra gondolni (és persze arra, hogy a *monstrum* szó a latinban szörnyeteget, rettenetes tüneményt is jelent).[32] A tévképzettel kapcsolatos jelentéstársítások pedig akkor kerülnek elő elsősorban, amikor a császári hatalom jelentéktelenségét, a biroda-

31 Uo. 26.

32 *Samuel Pufendorf*: Die Verfassung des deutschen Reiches. Übersetzung, Anmerkungen und Nachwort von Horst Denzer. P. Reclam, Stuttgart, 1976. 106.

lom létének feleslegességét próbálja egy-egy szerző bizonygatni: a császári hatalom, maga a császárság nem több puszta érzékcsalódásnál. A *Warum soll Deutschland* című röpiratban inkább a jelzős forma fordul elő, de helyenként a szörnnyel való azonosítás is belefér az értelmezésbe.

A szerző a császári jogkörök vizsgálatában szándékosan nem mélyedt el, arra hivatkozva, hogy akkor elemeznie kellene az egész alkotmányt, a birodalom tagjainak egymáshoz és a császárhoz való viszonyát, az alaptörvényeket, különösen az Aranybullát, a vesztfáliai békét és a választási kapitulációkat, ráadásul további, a gyakorlatban létező korlátozó tényezőket is figyelembe kellene vennie. Mivel ezzel lényegében a német államjog történetét írná meg ismételten, csak a megmaradt kevéske császári jogosítvány egyikének a vizsgálatára szorítkozik, a rangemelésre. Úgy véli azonban, hogy ez is csupán egy látszólagos előjog, mivel a rangemeléssel a császár nem egy német nemest kreál, hanem egy szászt vagy mecklenburgit, vagyis a német államok nemességét növeli. Ahhoz azonban, hogy az egyes német államok nemessége bővüljön, nincs szükség császárságra. Ráadásul például a fejedelmi rangra emelt személyekben – folytatja – a megnevezésen kívül többnyire semmi fejedelmi nincsen, így a császár ezekkel a rangemelésekkel pusztán egy színházi előadás szereplőjévé válik.[33] A rangemelés példájával a szerző bizonyítottnak tekinti a császári hatalom jelentéktelenségét. Pusztán annyi érvet hoz még fel alátámasztásként, hogy a német államok belső életében, alkotmányában nincsenek a császári hatalom befolyására utaló jelek, sehol sem fedezhetők fel olyan elemek, amelyek azt sugallnák, hogy az államok a császárságra bármilyen szempontból tekintettel lennének. A szerző ezek után természetesen levonja a következtetést: a császár, a császári cím nem más, mint puszta árnyék, kiméra, tartalom nélküli cím, amelyet meg lehetne úgy szüntetni, hogy a birodalomnak abból semmi kára sem származna.

Egy röpiratnak, főleg ha egy állam felbomlásának gondolatával játszik el, szükségszerűen hatásvadásznak kell lennie. A császári cím tartalmára vonatkozó rész is ilyen, mivel úgy tűnik, hogy a szerző a császári hatalom jelentéktelenségéről szóló alapfeltevéséhez válogatott össze olyan jelenségeket, amelyek a korban a császári hatalom hanyatlását mutatták. Azzal azonban, hogy megspórolta a császári jogkörök vizsgálatát, és leegyszerűsítve annyit közölt, hogy császári jogkör alig van, két dolog mellett ment el – nyilván szándékosan. Egyrészt a császár alkotmányjogi pozíciója egyáltalán nem volt olyan jelentéktelen, mint ahogy azt a röpirat szerzője – és sokáig a történetírás is – bemutatta.[34] A röpirat szempontjából jó ötlet úgy beállítani, mintha császári jogkörök közül a ceremóniákkal övezett rangemelés lenne a legjelentősebb, de ez csúsztatás. A császári cím hanyatlását nem az okozta, hogy minden fontos jogkört elvontak a császártól, hanem inkább

33 A rangemelésről: Warum soll Deutschland i. m. 28–29.

34 A 18. századi Reichspublizistik álláspontját a császár alkotmányos szerepéről remekül foglalja össze: *Arno Buschmann*: Kaiser und Reichsverfassung. In: Heiliges Römisches Reich und moderne Staatlichkeit. Hrsg. Wilhelm Brauneder. P. Lang, Frankfurt am Main–Wien, 1993. (Rechtshistorische Reihe 112.) 41–66.

az, hogy nem tudta megfelelően (ki)használni az alkotmány biztosította jogokat. A másik dolog tehát, amelyet szinte teljesen figyelmen kívül hagyott a szerző, az volt, hogy nem választotta ketté a császár által birtokolt jogokat és a császári jogérvényesítés hatékonyságát. Azért csak szinte, mert az, hogy a császár mennyiben volt képes élni a jogaival, függött olyan tényezőktől, mint a *Corpus Evangelicorum,* amelyeknek a korlátozó erejéről volt szó.

A császári méltóság felszámolásából tehát a röpirat szerint semmilyen baj nem származna, mert a *nexus imperii* annak megszűnése után is fennállhatna. Sőt minthogy a császári hatalom teljes mértékben jelentéktelen, a *nexus imperii* már most is császár nélkül működik – állítja a szerző. A császár személyének szükségtelenségét azzal próbálja igazolni, hogy egyéb olyan szövetségek, amelyek több államból épülnek fel (és ebben a Német-római Birodalomhoz hasonlítanak), nem rendelkeznek egy közös fővel *(Oberhaupt)*. Konkrét példaként Svájcot és a formálódó Egyesült Államokat hozza fel. Elismeri, hogy a hasonlóan szövetségi alapon felépülő Hollandiának ugyan van egy helytartója, ám ebben csak egy esetleges *Oberhaupt* pozitív jellemzőit fedezi fel, amelyeket röviden az állam működésének hatékonnyá tételében foglalhatunk össze. A szerző úgy véli, a fenti államok példája alapján sincsen szüksége a birodalomnak a császárra.[35] Ezt azzal is indokolja még, hogy véleménye szerint minél hatalmasabbak egy államszövetség tagjai, annál kevésbé van szükségük egy *Oberhaupt* irányítására. Ráadásul minél nagyobb egy állam kiterjedése, annál nehezebben lehetne egy személy irányítása alá vonni, az összetartó erőt pedig nem ez a személy, hanem a tagállamok közös érdeke jelentené.

A mindenkori császár személyéhez társuló toposz volt, hogy ő a birodalom és a kisebb birodalmi rendek védelmezője, jólétük letéteményese. A gyengébb birodalmi rendeket általában a császárpárti birodalmi tagok közé szokás sorolni, és a szakirodalom is őket tekinti a birodalom fenntartásában elsődlegesen érdekelt személyeknek. A szerző ezt a szerepet is kétségbe vonja,[36] mivel szerinte a gyengébb birodalmi rendek jólétét csak akkor lehetne összekötni a *nexus imperii* fennállásával, ha maguk közül választhatnák meg azt, aki majd megvédi őket. Mivel azonban a császári cím a két nagyhatalom döntésén múlik, a császár mindig valamelyik oldal elkötelezettje, így aki a császár mellé áll, szükségszerűen annak a pártnak az alávetettjévé válik. Ebből azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a kisebb rendeknek is inkább az állna érdekükben, ha hagynák a császári méltóságot elenyészni, és más szuverén hatalmakhoz hasonlóan módjukban állna minden függőség nélkül megtenniük mindazt, amit országuk felvirágoztatása érdekében kell.

Mint az előzőekben látható volt, Soden szerint az állandó hadseregek megjelenése előtt a császári hatalom egyfajta rendfenntartó, egyensúlyozó erő volt, amely lehetővé tette a birodalmi alkotmány kifejlődését és megakadályozta az anarchiát. Ebben az időszakban tehát tagadhatatlan a császári hatalom szüksé-

35 Warum soll Deutschland i. m. 31–41.
36 Uo. 41–42., 54–55.

gessége. Mit nyer azonban Németország – teszi fel a kérdést Soden – az állandó hadseregek korában a császári hatalom és a birodalmi kötelék révén?[37] Kétségtelen – kezdi válaszát –, hogy a leghatalmasabb birodalmi rendek nyernek vele a legkevesebbet. Az ő esetükben nemcsak a saját és a császári érdekek között mutatkozó eltérések okoznak problémát, hiszen a birodalmon belüli és kívüli birtokaik miatt saját érdekeik összehangolása is komplikált feladat lehet. Számukra az a haszon származhat a birodalmi kötelékből, hogy a határon belüli birtokaik biztonságáért nem kell aggódniuk, hiszen az alkotmány minden birodalmi tagot egyformán véd. Éppen ez a kollektív védelem az, amely közben az ő vállukról is levesz némi terhet abban az esetben, ha a birodalom egy másik tagjának kell a segítségére sietni, ráadásul külföldi uralkodói szerepük is érdekeltté teszi őket a birodalom fenntartásában. A második csoportba tartozó fejedelmekre rátérve Soden úgy gondolja, őket a császári hatalom lényegében saját maguktól menti meg. Mivel ezek az államok már valamelyest belekóstoltak a hatalomba, Soden szerint hajlamosak lennének hatalmuk növelésének érdekében a birodalom más tagjainak elnyomására. Nemcsak a gyengébbek, hanem az azonos hatalmúak ellen is fegyvert fognának, kölcsönösen pusztítva egymás birtokait és alattvalóit. A császári hatalom viszont korlátot jelent számukra, amely nem engedi, hogy minden perpatvar belháborúvá szélesedjen. Az eddigiekből logikusan következik, hogy a császári hatalom és a birodalmi alkotmány legnagyobb haszonélvezői a legkisebb birodalmi rendek: *„Nélkülözhetetlen azonban a birodalom fejének léte a birodalmi tagok harmadik csoportja, Németország kis fejedelmei, grófjai, városai és szabad [polgárai] számára. Mivel egész létük tőle függ."*[38] A császár az, aki megvédi őket a gonosz szándékkal közeledőktől, és a birodalom legfelsőbb bírájaként nemcsak fegyveres, hanem jogi ügyekben is támogatást nyújt nekik. Ebből a csoportból is különösen a kisebb államok lakói számára fontos a császár legfelső bírói hatalma, mivel itt érezhető legközvetlenebbül az államot vezető fejedelem hatalma, akinek lehetősége nyílik alattvalói életébe erősen beleszólni. Az ilyen helyzetekben hasznos nagyon, ha van egy fórum, amelyhez ezek a lakosok is bátran fordulhatnak.

Miután Soden ily módon bizonyította a császárság és a birodalmi alkotmány hasznát a birodalom egyes tagjai és egésze számára, a *Warum soll Deutschland* szerzőjének azon állítását igyekszik megcáfolni, amely szerint a császár és hatalma nem több érzékcsalódásnál (kiméránál).[39] A császári hatalom jelentőségének megítélésében Soden álláspontja közelebb van a korabeli *Reichspublizistik* szerzőinek véleményéhez, akik viszonylag erős alkotmányjogi pozícióban tüntetik fel a mindenkori császárt. Soden vitatja, hogy a császár szerepe eltörpülne a törvényhozás és a végrehajtás területén, szerinte a törvények, a szerződések (amelyek a császári jóváhagyással nyerik el erejüket) éppen a császári hatalom valósságát és tartalmát bizonyítják. Úgy véli, amíg a birodalom tagjai a

37 Teutschland muß einen Kaiser haben i. m. 13–20.
38 Uo. 18–19.
39 Uo. 26–28.

császárt elismerik a legfőbb bírónak és a birodalom fejének, addig nem lehet kimérához hasonlítani. Miközben hangsúlyozza, hogy a császárnak fontos jogkörei vannak, Soden rámutat arra is, hogy a császár személyének belső erősségétől és hatalmától függ, vajon teljesen vagy korlátozottan, erősen vagy gyengén képes gyakorolni a jogait. Kifejezetten szerencsésnek tartja, hogy nincs a császári címmel elválaszthatatlanul összefonódó fizikai hatalom, hanem ezt a megválasztottnak magának kell biztosítania *(Hausmacht)*, mert így muszáj olyan személyt megválasztani, aki képes ezt az űrt betölteni, és így a nemzeti gazdagság is csorbítatlanul megmarad. Ezzel összhangban később is megjegyzi, üdvösnek tartja a birodalomra nézve, hogy a császári méltóság költségei kizárólag a megválasztott személyt (és persze a dinasztiáját) terhelik.

A *nexus imperii* szükségtelensége

A *Warum soll Deutschland* szerzőjének véleménye szerint a szövetségi államok összetartó ereje a tagállamok közös érdekében rejlik.[40] Az általa igen nagyra tartott Svájcban szerinte a függetlenség megőrzése, Hollandia esetében pedig a tartományok gazdasági érdekeltségei jelentik a közös nevezőt. Úgy véli, Németország *nexus imperii*jét az tartotta egyben, hogy a fejedelmeknek közös érdekük volt a császári hatalom befolyása elleni küzdelem. Ebben a harcban a nagy hatalmú fejedelmek jártak ugyan az élen, de tárgyalásaik során nemcsak maguknak, hanem a gyengébb fejedelmeknek is kiharcolták a függetlenedéshez szükséges feltételeket. Mivel azonban a céljukat elérték, a függetlenség minden attribútumával rendelkeznek, eltűnt a *nexus imperii* összetartó ereje. Hiába hangzik el a birodalom célját illetően, hogy a birodalmi kötelék védelmet jelent a kisebb birodalmi rendek számára, mivel a nagy hatalmúaknak nem fűződik már érdeke annak fenntartásához.

Ahhoz, hogy a *nexus imperii* továbbra is fennmaradjon – folytatódik az írás –, új közös cél megfogalmazására lenne szükség, amelynek révén a nagy hatalmú birodalmi tagok ismét érdekeltté válnának a birodalom egybentartásában. Ennek kapcsán a szerző három lehetséges tényezőt vizsgál meg és vet el mint új összetartó kapcsot. Elsőként a vallás kérdését veszi elő, de Németország esetében ezt tartja a leggyengébb alapnak, mert – mint írja – a vallás csak viszály forrása, a politikai konfliktusok oka. Felveti, hogy esetleg a kereskedelem szolgáltathatná a közös érdeket, ám szerinte Németországban inkább a hobbesi mindenki mindenki ellen alapelv érvényesül, így a tiltásokra tiltásokkal, vámokra vámokkal válaszolnak a német államok. Mindenki úgy akar kereskedni, hogy a hasznot csak ő fölözze le, hogy a bevételekért a lehető legkevesebbet kelljen nyújtania. A harmadik lehetséges találkozási pont – amelyet kissé homályosan vázol a szerző – az lehetne, ha az egyes német államok kormányzatai egy közös német államérdek megvalósításán dolgoznának, ilyen közös érdeket azonban a szerző szerint

40 A szövetségi államok és a birodalom lehetséges közös érdekeiről: Warum soll Deutschland i. m. 42–48.

megint csak nem lehet megnevezni. Ha pedig közös érdek nincs, és a császár sem tud kapcsot jelenteni, akkor a birodalom kötelékének fenntartására voltaképpen nincs szükség. Ennek igazolására a szerző a *nexus imperii*hez társuló „ingadozó fogalmakat" *(schwankende Begriffe)* vizsgálja meg. Olyan témákat jár körbe több-kevesebb részletességgel, mint a királyválasztás, a birodalmi gyűlés, a *Corpus Evangelicorum,* a Birodalmi Kamarai Bíróság vagy a Birodalmi Udvari Tanács.

Hol is kezdhetné másutt a birodalmi alkotmány kritizálását, mint a már sokat kárhoztatott római király megválasztásánál? A birodalmi alkotmányos élet elsőrangú eseményét azonban nem tekinti többnek ünnepélyes szórakozási lehetőségnél. Az államélet legegyszerűbben elintézhető eseményének tartja, mivel annyira részletesen szabályozva van, hogy komoly politikai munkára, amelyben az államtudomány és a tárgyalások lennének meghatározóak, nincs lehetőség. Annál többet lehet azonban a ceremóniák pompájában gyönyörködni. Ezek közül a szerzőt egyébként legjobban az bosszantotta, amelynek során a birodalom örökös hivatalnokai szokásos feladataikat teljesítették az újonnan megválasztott és megkoronázott császárral/királlyal szemben. A jelenetet a „legnagyobb csekélység" oximoronjával jellemezte, és nem értette, hogy komoly uralkodók miképp vehetnek részt ebben a „frankfurti komédiában".[41]

A birodalom oszlopaiként számon tartott választófejedelmek választási megfontolásait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a császári cím sorsáról Brandenburg és Ausztria döntenek, a többi szavazat pedig hozzájuk idomul. Az egyházi választóknak ugyanis a szerző meglátása szerint nincs lehetőségük önállóan döntést hozni, hiszen ha nem a pápa, akkor valamelyik – sokszor egy másik választói méltósággal rendelkező – dinasztia befolyása alatt állnak. Ezt a megállapítást igazolja egyébként, hogy a kölni választói méltóságot 1583–1761 között a bajor és a pfalzi választói címet is birtokló Wittelsbachok viselték, a röpirat keletkezésének idején a kölni választó, Miksa Ferenc Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc legkisebb fia volt; a trieri választói székben pedig Kelemen Vencel ült, aki a Wettin-házból származó II. Frigyes Ágost szász választófejedelem (lengyel királyként III. Ágost) és a Habsburg Mária Jozefa gyermeke volt. A szász választófejedelem (aktuálisan éppen a trieri választó unokaöccse, III. Frigyes Ágost) helyzetét az tette különlegessé, hogy a személyében katolikus választó egy olyan állam élén állt, amely a birodalmon belül a protestáns „táborhoz" tartozott. A szerző szerint az angol trónon is ülő hannoveri választófejedelemnek (akkor éppen III. Györgynek) nem sok befolyása volt a választás menetére, mivel fizikailag is távol volt az eseményektől, és a brit trón miatt különben sem jutott ideje választófejedelemsége ügyeinek intézésére. Ezeket rá is bízta a hannoveri minisztériumra, így a királyválasztások alkalmával is gyakorlatilag azt teszi, amit Hannoverből mondanak neki. A szerző szerint a bajor–pfalzi választót, IV. Károly Tivadart a pártatlanul szavazók közé lehet sorolni.

41 Uo. 55–58.

Végül a szavazatokat két csoportra osztja: Brandenburggal fog szavazni Hannover, Trier és Szászország, Ausztria mellett pedig Bajorország–Pfalz, Köln és Mainz. A „választási matematika" azonban kicsit különös eredményre vezetett ezúttal, mivel úgy látszik, hogy a felosztás alapvetően felekezeti alapon született (kivéve Trier helyét, amely nyilván a szász választóval való rokonsága miatt került a protestánsokkal egy csoportba), pedig a 18. század során szépen kirajzolódott, hogy a felekezeti egyezés nem feltétlenül sodorja azonos táborba a választókat. Mindenesetre a szerző véleménye, amely szerint a császári koronáról a két német nagyhatalom, Ausztria és Poroszország dönt, kiolvasható.[42]

A *nexus imperii* szükségtelen elemei közül másodikként a Regensburgban ülésező birodalmi gyűléssel ismerkedhetünk meg,[43] amely gyűlés azonban a szerző szerint nem emlegethető egy lapon más európai országok hasonló gyűléseivel. Az angol parlamentnek, az amerikai kongresszusnak vagy a holland *Generalstaaten*nek mind az általuk tárgyalt ügyek nagy hordereje kölcsönöz tekintélyt és teszi a létüket szükségessé. Ezzel szemben a birodalmi gyűlés – a röpirat fejtegetése alapján – naplopó küldöttekkel van tele, akik a ceremóniák formalitásai révén szeretnének jelentőségre szert tenni. A gyűlés mást sem tesz, mint haszontalan előjogokról vitázik, és minden jobbító szándékú kezdeményezésnek elavult ostobaságok állnak az útjába. Ily módon ez az intézmény is célját vesztette, és a szerző elérkezettnek látta az időt arra, hogy a birodalmi gyűlést – haszontalan társaihoz, a császársághoz és *a nexus imperii*hez hasonlóan – véglegesen feloszlassák.

A birodalmi kötelék működésére hatással lévő tényezők közül a harmadik, amelyet a röpirat elemez, a *Corpus Evangelicorum*.[44] A szerző írása több pontján is kifejti, hogy a protestáns tömörülés a birodalom „jelenlegi" működésében szükséges elem, mert sikeresen tud ellensúlyt képezni a császári hatalommal szemben. Ebből a fejezetből azonban az is világossá válik, hogy a szerző szerint más funkciója nincs is, és jobb lenne, ha nem lenne szükség erre a tömörülésre. Meglátása szerint ugyanis a *Corpus Evangelicorum* nem más, mint egy *statum in statu*, és mivel felekezeti alapon szerveződik, lényegében ez egy újabb pápaság. Ahogy a császárság a pápasággal karöltve a katolikus német államok felett zsarnokoskodik, a protestáns államokra a *Corpus Evangelicorum* igyekszik rátelepedni és az egyébként jó szándékú fejedelmekre is nyomást gyakorolni. Éppen ezért a *nexus imperii* felbomlása nemcsak a katolikusokat szabadítaná meg a zsarnok terhétől, hanem a protestánsokat is.

Igen éles kritikával illeti a szerző a negyedik pontban a Birodalmi Kamarai Bíróságot: *„Ezt a bíróságot – ha ugyan megérdemli még ezt a nevet –, az elfogultság, a megvesztegetés, a fortély és a folyamatos jogvisszatartatás eme székhelyét még mindig a német szabadság védőszobrának tekintik."*[45] A röpirat

42 A római király választásáról: Warum soll Deutschland i. m. 49–58.
43 Uo. 58–60.
44 Uo. 60–70.
45 Uo. 70.

szerint a *„beati possidentes!”* mottó jegyében működő legfelső bíróságon az ügyvédek saját érdeküknek megfelelően csűrik-csavarják az igazságot, és a legkevesebb szakértelmet is nélkülöző bírók következetlen ítéletei lottójátékká változtatták az igazságszolgáltatást – különösen a szegényebbek számára. *„Éppen elég toulouse-i parlamenterünk van, csak nem ismerjük meg őket, mert alig van, vagy sokkal inkább egyáltalán nincs Voltaire-ünk”*[46] – utal a toulouse-i parlament igazságtalan ítélete miatt kivégzett Jean Calas ügyére, akinek történetét Voltaire írta meg. A szerző itt magára vállalja Voltaire szerepét, és egy bizonyos Claus Harmsen hányattatásait meséli el, aki a történet szerint nemcsak egy életen át összekuporgatott pénzét vesztette el, miután a Birodalmi Kamarai Bíróságnál próbálta keresni az igazát, hanem a józan eszét is. Amikor ugyanis meghallotta a bírók elmarasztaló ítéletét, mérgében úgy kikelt ellenük, hogy a bírók azonnal a bolondok házába csukatták. Harmsen példája is azt igazolja – folytatja a szerző –, hogy a birodalmi igazságszolgáltatás egyáltalán nem megfelelően működik, az igazságügy komoly reformokra szorulna, de legfőképpen arra lenne szükség, hogy olyan személyek kerüljenek a bírói székekbe, akik tiszteletre méltóak, belátóak, veszik a fáradságot az ügyek kivizsgálására, hogy bármilyen visszaélést meg tudjanak akadályozni.

Amilyen hevesen és terjedelmesen ostorozza a szerző a rendi irányítású Birodalmi Kamarai Bíróságot, olyan mértékben mellőzi a másik legfelsőbb bíróságot, a Birodalmi Udvari Tanácsot, amelyen keresztül a császár mint a birodalom legfőbb bírája ítélkezett. Az alig tizenkét sorból álló összegzésből csak annyi derül ki, hogy a szerző ezt a szervet nem tartja valódi bíróságnak, és ha valaki Németország szabad alkotmányát ebből a szervből tudja bizonyítani, azzal nem fog vitába szállni.[47] A szűkszavúság annyiban meglepő, hogy a Birodalmi Udvari Tanács – akármi is volt a szerző személyes véleménye – a Birodalmi Kamarai Bírósággal konkuráló szerv volt, és sokak körében nagyobb népszerűségnek is örvendett, mivel sokkal hatékonyabban működött a rendek által irányított kamarai bíróságnál, ráadásul a császár nevében hozott döntéseknek sokkal könnyebb volt érvényt szerezni.

Ahogy Soden nem értett egyet a császári cím fölöslegességével, a *nexus imperii*t sem tartotta szükségtelennek. Úgy vélte, csak az beszélhet ilyesmiről, aki csak a legnagyobb hatalmú, külföldi birtokokkal rendelkező birodalmi tagok érdekeit nézi, márpedig ők a birodalomban kisebbségben vannak (számukat tekintve mindenképpen). A nemzet nagy részének a birodalmi kötelék fenntartása áll érdekében. Bár a kisebb tagokkal szemben a legnagyobbak számára nem létérdek a birodalom fennmaradása, de akkora terhet sem jelenthet, hiszen csak a gonosz és önkényes cselekedeteket akadályozza meg, a császár azonban soha semmilyen üdvös intézkedés meghozatalában nem gátolta őket.

Az alkotmány haszna – folytatja az előnyök sorolását Soden – azonban nemcsak a birodalom egyes tagjainak a szintjén ragadható meg, hanem „összbiro-

46 Uo. 73.
47 Uo. 91–92.

dalmi" szinten is.[48] A népek jóléte a megfelelő kormányformán nyugszik, márpedig Németország a szerző szerint kétségtelenül nagyobb jólétben él, mint sok más terület, amellyel kegyesen bánt a természet. Az ország a földkerekség legbarátságosabb részén fekszik, és a hatalmas terület igen nagy számú népesség eltartását teszi lehetővé. Sőt Németország gyakran szolgált emberforrásként más országok elnéptelenedett területei számára, ahová szívesen hívták meg a példaértékű szorgalmukról híres német telepeseket. Nem csekély büszkeséggel áradozik Soden arról, hogy valójában Németország a felvilágosodás legjobb talaja, hiszen innen származnak a legkiválóbb polihisztorok, állam- és jogtudósok, természettudósok, akik kétségtelenül felülmúlják minden más nemzet tudósait.

A *Warum soll Deutschland* szerkezetét követve Soden rátér az alkotmány egyes elemeinek vizsgálatára. Talán mondani sem kell, hogy – bár elismeri, nem tökéletesek – sokkal kedvezőbb képet fest róluk.[49] Ugyanakkor míg az első röpirat bő fele foglalkozott ezzel a témával, Soden lényegesen kisebb teret szentel neki. Összességében szemére veti az anonim szerzőnek, hogy írásából hiányzik az átfogó szemlélet, vagyis nem képes az alkotmányt működő rendszerként látni, csak az egyes elemek fogyatékosságaival foglalkozik, az előnyös részekről viszont mélyen hallgat. Azt például, hogy a római királyt választják, vagyis a cím nem örökletes, az alkotmány kifejezetten jó elemének tartja, mivel az uralkodó személyéről a szabad választás dönt, és minden egyes választás alkalmával a nemzet jogait megerősítik. Azt sem tartja károsnak, hogy csak a választófejedelmek határoznak a császár személyéről, mert így megakadályozzák a monarchikus önkényt.

A birodalmi intézményeket illetően Soden elismeri ugyan a hibáikat, de úgy véli, ezeket orvosolni lehet. Nem tagadja, hogy a birodalmi gyűlés időnként jelentéktelen ügyekkel foglalkozik, és hogy a politikai szövetségek gyengíthetik az intézményt, de továbbra is a német szabadság támaszának és pajzsának tartja. A lassú ügymenetet azzal védi meg, hogy szerinte csak a nép általános boldogságának rovására lehetne felgyorsítani a működést – vagyis a gyorsaság kapkodásba torkollna. Mint korábban volt róla szó, keményen ostorozta az anonim szerző a Birodalmi Kamarai Bíróságot, a Birodalmi Udvari Tanácsot pedig gyakorlatilag említésre sem tartotta méltónak. Soden ezzel ellentétben a két legfelső bíróságban is a szabad alkotmány biztosítékát látta. Írásában levezeti, hogy a két legfelső bíróság az igazságszolgáltatás szintjén képezi le a monarchia és az arisztokrácia dualizmusát: a rendi irányítású, kissé lassú Birodalmi Kamarai Bíróság a monarchia önkényét hivatott ellensúlyozni, a Birodalmi Udvari Tanács pedig a császár legfelső bírói hatalmának megtestesítőjeként a hatékonyságot és az erőt képviseli, valamint akadályt képez a (rendi) anarchia kialakulásának útjában.

48 Teutschland muß einen Kaiser haben i. m. 20–24.
49 Uo. 32–38.

Kell-e császár a birodalomnak?

A *Warum soll Deutschland* második egysége, amely egyébként az egész írásmű alig több mint egytizedét teszi ki, címe szerint arra keresi a választ, hogy mi történne Németországgal, ha a „jelenlegi" alkotmányát eltörölnék.[50] A szerző meglátása szerint a létező szuverén német államoknak a birodalmi alkotmány csak kárt okoz, de semmilyen előnyt nem jelent, így felbomlása megteremtené a lehetőséget, hogy a birodalmi rendek végre valóban önállóan, másokra való tekintet nélkül élhessenek. Egyrészt megszabadulnának azoktól a terhektől, amelyeket a két nagy birodalmi tömörülés (Brandenburg és a protestánsok, illetve Ausztria és a katolikusok) egyikének való kényszerű alávetettség, a vallási megosztottság és a birodalmi bíróságoknak való alárendeltség jelentett számukra. Másrészt megszerezhetnék a politikai függetlenséget és a polgári szabadságot.

Szerzőnk értelmezésében a politikai függetlenség egyrészt a külső kötöttségektől való megszabadulást jelenti, másrészt a bölcsességen alapuló kormányzatok belső politikai függetlenségét. Véleménye szerint a legnagyobb veszély, amely minden esetlegesen létrejövő kormányzatra leselkedne, legyen az monarchikus vagy köztársasági, az arisztokratizmus, amelyet jelen esetben pártoskodásként, csoportok uralmaként lehet értelmezni. Az efféle csoportosulások ugyanis saját akaratuk keresztülvitele érdekében tevékenykednek, ami elnyomáshoz és szolgasághoz vezet. Arisztokrácián a szerző nemcsak azt érti, amikor bizonyos politikai csoportosulások versengenek egymással, hanem kegyencek vagy nagy hatalmú politikusok – mint például első miniszterek – befolyását is. Így ebbe a kategóriába sorolja Franciaországban Richelieu tevékenységét XIII. Lajos idején, de arisztokráciának nevezi Brühl szászországi első miniszterségét is (1746–1763).

A szerző elképzelése szerint a birodalmi alkotmány felbomlása után a német államok úgy fognak békésen egymás mellett élni, mint Észak-Itália államai. Közülük is elsősorban Savoyát dicséri, amely a 16–17. század fordulóján sikeresen ellenállt a francia–spanyol rivalizálásnak, és a 18. század végi kormányzatát is kiválónak tartja. Az itáliai államok „titka" a szerző szerint abban rejlik, hogy itt érvényesül leginkább a felvilágosodás, amit ékesen bizonyít az innen származó tudósok sora: Cesare Beccaria, Antonio Genovesi stb. Biztos benne, amennyiben a német államok megszabadulva a birodalmi köteléktől a teljes szabadság birtokába jutnának, hasonlóképpen a felvilágosodás vezető államaivá válnának.

Soden írásának utolsó néhány paragrafusában reagál arra a nézetre, miszerint Németország tagjai tényleg sokkal boldogabbak lennének, ha a *nexus imperii* felbomlásával szabad államokká válhatnának. Természetesen éppen ellenkezőleg gondolta: a birodalom felbomlása a német államok sírját ásná meg.[51] Úgy vélte, hogy a másik szerző által emlegetett terhek (a két nagy pártnak, a két nagy felekezetnek és a birodalmi bíróságoknak való alávetettség), amelyektől az államoknak meg kellene szabadulniuk, puszta fantomok, és valójában ellenkezőleg

50 Warum soll Deutschland i. m. 96–112.
51 Teutschland muß einen Kaiser haben i. m. 38–40.

történnének a dolgok. A birodalmi tagok közül sokan, amelyek „most" a lehető legteljesebb függetlenséget élvezik, a birodalmi alkotmány biztosította keretek megszűnése esetén rákényszerülnének arra, hogy alávessék magukat valamely nagyobb hatalomnak (ez főleg a kisebb tagokat fenyegetné). A birodalom továbbá elősegítette (például a *Német konkordátumok* révén), hogy tagjai lerázhassák a pápaság láncait. Soden szerint az, aki komolyan gondolja, hogy a német államok boldogabbak lennének, ha a birodalom megszűnne, biztos, hogy végtelenül tudatlan Németország belső viszonyait illetően, ráadásul az emberi természetet is félreismeri, ha azt hiszi, hogy a felbomlás után a nagy államok nem kebeleznék be rögtön a kicsiket. Kételkedik továbbá abban is, hogy Itália megfelelő példa lenne, mert véleménye szerint az ottani államok jó része csak azért lehet önálló, mert valamelyik európai hatalommal összeköttetésben áll. Az ő függetlenségüket is csak addig tartja lehetségesnek, amíg nem jön egy éhes nagyhatalom és be nem kebelezi őket. A felbomlás propagálása helyett – zárja eszmefuttatását Soden – inkább áldani kell az alkotmányért vérüket adó ősöket, és remélni, hogy az alkotmány tartós lesz.[52]

***

A császár és a birodalom létének szükségességét illetően a *Warum soll Deutschland* szerzője és Soden egymással teljesen ellentétes álláspontot képviselt. Előbbi fel akarta számolni az érzékcsalódásnak titulált birodalmi köteléket és a császári hivatalt, utóbbi amellett kardoskodott, hogy Németország és a német államok csak a „jelenlegi" birodalmi alkotmány fenntartása mellett boldogulhatnak. Mindkét írásnak megvoltak a maga erős és gyenge pontjai is. A *Warum soll Deutschland* annyira szerette volna a császárság szükségtelenségét bebizonyítani, hogy a császár alkotmányos pozícióját egy mélyfúrásnak egyáltalán nem nevezhető elemzés után jóval gyengébbnek tüntette fel, mint az a korabeli jogtudomány eredményeit figyelembe véve indokolt lett volna. Erénye volt azonban a munkának, hogy több olyan problémára is felhívta a figyelmet, amely a 18. század második felében a birodalmat belülről feszítette: az egymással szemben álló fejedelmi érdekekre, a felekezeti megosztottságra. Soden elemzésével a helyzet pont fordított volt: úgy tűnik, jobban ismerte a birodalmi alkotmányt, mint a szerző, akivel vitázott. Elismerte ugyan, hogy vannak benne javításra szoruló részek, de úgy vélte, ezeket a javításokat csak a fennálló alkotmányos keretek között lehet és szabad elvégezni. Írásából azonban hiányoznak azok a reálpolitikai meglátások – még a reagálás szintjén is –, amelyek miatt a *Warum soll Deutschland* a birodalom megszüntetését indokoltnak látta. A történelem úgy hozta, hogy alig húsz éven belül a birodalom megszűnt, „megvalósult" tehát a *Warum soll Deutschland* elképzelése. Az már egy másik írás témája lehetne, vajon a német államok valóban boldogabbak lettek-e a *nexus imperii* eltűnésével.

52 Uo. 40.

MÁRTA VAJNÁGI

DOES THE HOLY ROMAN EMPIRE NEED AN EMPEROR? DEBATE OVER THE GERMAN CONSTITUTION IN 1787-1788

In the second half of the eighteenth century, several competing interests were threatening the existence of the Holy Roman Empire. The most important cohesive force, the *Reichsverfassung* was stiffened along the Austro-Prussian frontlines. Though concepts had been drafted about the reform or transformation of the imperial constitution, all these came to nothing in the end. While some suggested the dissolution of the Empire, others regarded an inner renewal as the only solution. The future of Germany was a popular topic in political essays, as well. This paper offers the analysis of two political essays from 1787-1788, which discuss the necessity of the imperial constitution by trying to answer the question: Does Germany need an Emperor?

KÖKÉNYESI ZSOLT

A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján

A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században

A bécsi *Collegium Theresianum* életre hívását 1746. február 24-én aláírt szerződésben rendelte el az osztrák jezsuita rendtartomány és a császári udvar.[1] A Favorita-kastélyban (a Habsburgok egykori nyári rezidenciáján) működő nemesi akadémia az alapítás utáni években teljesen a *Jézus Társaság* fenntartásában működött, de az udvar fokozatosan (az iskola anyagi nehézségei leküzdése érdekében nyújtott tartós támogatásokkal párhuzamosan) egyre nagyobb befolyást szerzett az intézmény vezetésében. Az akadémia állami intézménynek számított, amelyet 1773-ig a jezsuiták, majd a piaristák működtettek. A Theresianum a Habsburg-monarchia történetében reprezentatív oktatásügyi, tudományos és politikai szerepet játszott. 1784-ben József császár – oktatásügyi reformja keretében – az iskolát bezáratta, 1797-ben azonban Ferenc császár rendelete alapján újból megnyithatta a kapuit.

A Theresianum a historiográfiában jól ismert oktatási intézménynek számít és a kurrens történeti kutatás számára is érdekes témának bizonyul, itt elsősorban Olga Khavanova és Ivo Cerman kutatásaira utalnék. Khavanova a bécsi udvar és a magyar döntéshozó elit kapcsolatát, kölcsönös stratégiáit vizsgálta a Theresianum, a monarchia első számú nemesi akadémiájának példáján.[2] Míg Cerman, aki a

1 *Theodor Cicalek*: Beiträge zur Geschichte des Theresianums. Mayer, Wien, 1872; *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien: Vergangenheit und Gegenwart. A. Schroll, Wien, 1912; *Ludwig Igálffy-Igály*: Das Theresianum – seine Wandlungen zu Lebzeiten seiner Stifterin. In: Maria Theresia und ihre Zeit. Eine Darstellung der Epoche von 1740–1780 aus Anlaß der 200. Wiederkehr aus Todestages der Kaiserin. Hrsg. Walter Koschatzky. II. Ausgabe. Residenz, Salzburg, 1980. 18–49.; *Johann Schwarz*: Geschichte der k. k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr Excellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746–1865. Theresianische Akademie, Wien, 1890. (Jahresbericht des Gymnasiums der K. K. Theresianischen Akademie in Wien 1890).

2 Válogatás a szerző kapcsolódó írásaiból: *Olga Khavanova*: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century. Sic Itur Ad Astra 12. (2000). 4. sz. 79–90.; *Olga Khavanova*: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok 139. (2005) 1105–1129.; *Olga Khavanova*: Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige. In: Hatalom és kultúra. II. Szerk. Jankovics Ferenc–Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2004. 107–122.; *Olga Khavanova*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. In: Századok 140. (2006) 1503–1518.; *Olga Khavanova*: Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresa. In: Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen. Hrsg. Ivo Cerman–Luboš Velek. Martin Meidenbauer, München, 2006. 95–116.

cseh udvari arisztokrácia műveltségének a kutatója, a bécsi akadémia növendékeinek szociális hátterével, későbbi karrierlehetőségeivel és az iskolában oktatott tantárgyak színvonalával foglalkozott.[3]

Jelen dolgozat célja, hogy betekintést nyújtson a Theresianum 18. századi tudományos életébe, elemezze, mennyire számított modern intézetnek, valamint hogy felvázolja a nemesi akadémia tudományos reprezentációját és hírét. Cermannal ellentétben mi itt elsősorban nem a tankönyveket használjuk forrásként, hanem a nyilvános vizsgakiadványokat és a bécsi sajtóban megjelent híreket (a Wienerisches Diarium jelentőségére már Olga Khavanova is felhívta a figyelmet).

A nemesi akadémiák történetéről a múlt századforduló intézménytörténeti megközelítései óta nem sok írás született. Különösen keveset tudunk a rendi keretek között működő intézmények oktatási színvonaláról, mivel a nemesi akadémiák a historiográfiában könnyen a korszak nagy reformegyetemeinek az árnyékában maradnak. A Theresianum tudományos nyilvánosságának a problémája nemcsak a bécsi iskola oktatástörténete és a felvilágosodás kori Habsburg-monarchia művelődéstörténete számára lehet érdekes, hanem az intézményben tanuló ifjú főurak révén a rendi (és közvetetten az udvari) reprezentációtörténet számára is.

Az oktatás tudományos színvonala

Mi volt a theresianumi oktatás célja? A bécsi akadémia legfontosabb célkitűzése az elvárt nemesi műveltség megalapozása mellett gyakorlatban is használható tudás továbbítása volt. Olyan ismeretek közvetítése, amelyeket az elit az állam szolgálatában kamatoztatni tud. Ez nem feltétlenül hivatalnok- vagy tisztviselőképzést jelentett, mivel a korabeli felfogás szerint földesúrként, katonatisztként vagy prelátusként is az államot szolgálja a nemes, ha kellő felkészültséggel és elhivatottsággal teszi azt. Az 1780-ban közzétett prefektusi utasításokban a következő eszmei célt olvashatjuk: *„Mi mindnyájan egy nagy társadalomban élünk, amelyet államnak neveznek, így ebben az államban mindenki számára a hazaszeretet kötelesség, de a nemesember számára különösen, mert ő születésénél fogva kitüntetett tagja a hazának, ami őt rangban a polgár elé és a fejedelmet követő helyre állítja."* [4]

A Theresianum oktatási rendszere négy szintből állt: a grammatika, humanióra, filozófia és a jogi stúdium évfolyamaiból. A korabeli iskolai szokásoknak megfelelően a diákok nagy része nem szisztematikusan végezte el az összes szintet egymás után, hanem csak egy-egy szintet, de az sem volt szokatlan, hogy valaki csak egy évfolyam idejéig volt az akadémia tanulója. A világi és egyházi tanárok személye nagyban meghatározta az intézmény arculatát, azon-

3 *Ivo Cerman*: Habsburgischer Adel und Theresianum: Wissensvermittlung, Sozialisierung und Berufswege. In: Adelige Ausbildung i. m. 143–168.; *Ivo Cerman*: Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert. Franz Steiner, Stuttgart, 2010. (Tübingener Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 72.) 219–242.

4 Vorschriften für die Präfekten in der Theresianischen und Savoyschen Akademie. Wien, 1780. 61.

ban a diákokhoz hasonlóan ők is körülményeikhez képest „mobilak" voltak. 1746 és 1773 között összesen 348 jezsuita volt a tantestület tagja – de közülük legtöbben csak kevesebb mint egy évig voltak tanárai vagy prefektusai az iskolának.[5] A Theresianum jellegét – a tudomány, az oktatás és a nevelés terén is – alapvetően meghatározták a kiemelkedő képességű és jelentőségű jezsuita, majd 1773 után exjezsuita tanárok. Hermann Haberzettl 1969-ben megjelent doktori disszertációjában[6] bemutatja, hogy az egykori jezsuiták az osztrák tudományos, kulturális és politikai életben milyen nélkülözhetetlen szerepet játszottak. Ugyanez fokozottan jellemző a Theresianumban betöltött szerepükre. Kiemelkedő jelentőségű jezsuita (majd exjezsuita) volt: Mitterpacher Lajos, Makó Pál, Michael Denis.

Az intézmény első, feloszlatás előtti periódusában a monarchia legkiválóbb világi professzorai tanítottak a Theresianumban. A modern tudományok, az ökonómiai-gazdasági tudományok (kameralisztika, statisztika, rendészet és gazdálkodás), természet- és reáltudományok, illetve a mechanikai ismeretek (matematika, kísérleti fizika, mechanika és hidraulika) az akadémián az európai tudományos forradalommal lépést tartva fejlődtek ki és kerültek be a tananyagba.[7] A humán, bölcseleti tudományok, kiváltképp a jog- és történettudomány, kis fáziskéséssel szintén nagy jelentőségre tettek szert. A következőkben tudományonként és tantárgyanként látni fogjuk, hogy a Theresianumban Bécs és ezáltal a monarchia legnevesebb tudósai tanítottak. Az akadémia tanári karát a nemzeti sokszínűség jellemezte. A legtöbb professzor osztrák, illetve német volt, de magyarok, olaszok, csehek is jelen voltak, továbbá elvétve franciákkal, lengyelekkel és angolokkal is lehetett találkozni.

A Theresianum (és a Savoyai Akadémia) több tudományterületen a bécsi tudományos reform origójának tekinthető. Az alapítás utáni években (az 1740-es évek végén, az 1750-es évtized első éveiben) modernebbnek számított, mint a bécsi egyetem, amelynek reformjára csak ezt követően került sor, és ebben a *collegium nobilium*ban tanító tanároknak kulcsszerepük volt. Az akadémián a modernizáció, annak elvei és megvalósítása az első periódusban egységes úton haladt. A reformokat alapvetően kameralista elvek vezérelték, amelyeknek a célja a haza és a közjó szolgálata volt. De a reformok egységes vonulata nemcsak a professzorok érdeme volt, ők a modernizáció tudományos oldalát biztosították, de a fejlesztéseket az udvar kezdeményezte és felügyelte. A Theresianum nem számított független intézménynek, nem élvezett autonómiát, erősen kötődött az udvarhoz, de nemcsak a tanárok szabadsága volt így korlátozva, hanem – nemesi akadémia lévén – a tudás megszerzésének módja is hierarchizált volt.

5 *Guglia, E.*: i. m. 63.

6 *Hermann Haberzettl*: Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreich zu Ende des 18. Jahrhunderts. Wien, 1969. [Dissertation].

7 *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 151.

Filozófia

A 18. századot, már a kortársak is a filozófia évszázadának tartották.[8] A Habsburg-monarchia és Bécs filozófiai életét nem jellemezte olyan fokú sokszínűség, mint Angliáét, Franciaországét vagy Németországét. A birodalomban Mária Terézia haláláig csak katolikusok futhattak be karriert, és a tudományos életben is csak ők érvényesülhettek. A filozófia tudománya és oktatása nem kerülhetett szembe a katolikus dogmákkal és tanítással, és ez erősen meghatározta, hogy milyen pályán haladhatott, milyen keretek között érvényesülhetett.

A Theresianumban a filozófiát mint tantárgyat a filozófiai stúdium során tanították, de a képzés nem csak a nevét adó tudományból állt. Filozófiából a jezsuiták metafizikát, logikát és etikát oktattak. Az akadémián a kameralistákon kívül nehéz híres filozófust találni, szakmájában a legnevesebbnek Christoph Regelsperger vagy Regelsberger tekinthető, aki egy éven keresztül (1764–1765) volt a Theresianum tanára, fő műve *(Dissertatio de mentis ingeniique limitibus in concendis poematibus)* a filozófián belül már körvonalazódó és fokozatosan önállósodó lélektan tárgykörébe sorolható.[9]

A kiadott forrásokban – a Wienerisches Diariumban, a Realzeitungban és a nyilvános vizsgakiadványokban (*materia tentaminis publici*) – a filozófia az egyik legritkábban előforduló tantárgy, csak elvétve lehet találkozni filozófiavizsgákkal és vizsgázókkal.[10] A Wienerisches Diarium beszámol az 1773. augusztusi theresianumi filozófiai és jogi stúdium vizsgáiról.[11] Megtudjuk, hogy filozófiából, építészetből és történelemből a következő diákok tettek sikeres vizsgát: *„Aicholdt, Auersberg, Festetics, Karl und Josef Hadik, Haller, Schallenberg, Kusinsky, Buol, Biczay, Püchler, Managetta, Ulm, Gottrau."*[12] Vagy más helyen megtudhatjuk a Wienerisches Diariumból, hogy 1783. június 25–30. között a következő főrangú nemesi ifjak tettek jeles vizsgát metafizikából: *„Grafen Barthol. Pathachich, Franz Prichoroski, Karl von Windischgrätz, Graf Franz Kolloredo, Freyherr Joh. v. Leytam, Anton v. Untrechtsberg, Grafen Petr. Delmestri, Weichart von Gallenberg und Maximilian von Heywerke."*[13]

Adatgyűjtésem során két másodéves vizsgázó, Johann Schilson és Galántai Fekete János a filozófia stúdiumon másodévben tett nyilvános vizsgáinak kiadott változatában találkoztam a filozófia tantárgy számonkérésével.[14] Az 1756.

8 *Werner Schneiders*: Der Philosophiebegriff des philosophischen Zeitalters. Wandlungen im Selbstverständnis der Philosophie von Leibniz bis Kant. In: Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985. 58.

9 *Haberzettl, H.*: i. m. 186.; Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913). Zusammengestellt *Max Gemmell-Flischbach, Freiherr, von*. Selbstverlag des Herausgebers, Wien, 1913. 12.

10 Többek között: Wienerisches Diarium, 1754. október (81. sz.); Wienerisches Diarium, 1755. augusztus 28. (70. sz.)

11 Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.

12 Uo. 6.

13 Wienerisches Diarium 1783. július 2. (53. sz.) 1.

14 *Joannes Fekete de Galantha*: Materia tentamnis publici... Trattner, Vindobonae, 1756.; Materia Tentaminis Publici quod ex anni huius scholastici praelectionibus quouis cui libuerit periclitonte subibit

évi és az 1758. évi vizsga filozófiai részében a természetjog és a morálfilozófia együtt volt jelen.[15] A két vizsgakiadvány kapcsolódó részei sablonosan hasonlítanak egymásra, a kérdések és a kifejtés jelentékeny hányada egymással szó szerint megegyezik. Az 1758-as vizsga a válaszait azonban jobban kifejti, nemcsak a szokásos tételmondatok szerepelnek benne, hanem röviden hivatkozik Samuel von Puffendorfra, Christian Wolffra, Johann Gottlieb Heinecciusra, Christian Thomasiusra, Thomas Hobbesra és még Jean-Jacques Rousseau-ra is.[16] A morálfilozófia vizsga a természetjogon alapult, a kérdések Istenre, a természet rendjére, az erkölcsre, társadalomra és benne a nemes helyére, a tulajdonra és a szabadságra vonatkoztak. A válaszok az isteni és a természeti törvények elfogadására buzdítanak, ami egy és ugyanaz: *„jus naturae est Dei voluntas"*.[17]

A váci Theresianumból[18] fennmaradt egy hasonló nyilvános vizsgakiadvány, amelyben Steöszel József Kristóf a filozófiai stúdium folyamán logikából, metafizikából és etikából tett vizsgája olvasható.[19] Itt a számonkérést nem kérdések és kifejtés formájában, hanem tételenként (filozófiából 47 tétel) közölték. A filozófia oktatását itt is a természetfilozófia határozta meg. Az etika a bécsi akadémiával azonos elvekre épült. A logika és a metafizika sem tudott a nyugati változásokkal és nézetekkel lépést tartani, de a karteziánus módszerekre és a leibnizi elvekre már hivatkozott.[20]

Karl Abraham Freiherr von Zedlitz[21] 1774-ben széles körű (több tantárgyra és az egész intézményre kiterjedő) reformprogramot dolgozott ki a liegnitzi lovagi akadémia számára.[22] A lovagi akadémia képzési repertoárja a Theresianumhoz viszonyítva sokkal egyszerűbb volt, összesen hároméves képzésre volt lehetőség, ami alatt a nemesi diákoknak a lehetőségekhez mérten a legszélesebb körű ismeretanyagot próbáltak közvetíteni. A zedlitzi filozófiareformmal érdemes összevetni a theresianumi állapotokat, így reálisabban ítélhetjük meg a bécsi aka-

in Collegio Regio Theresiano societatis Jesu illustrissimus liber baro Iannes de Schilson, philosophiae in secundum annum auditor die MDVCCLVIII Vindobonae. In: Christiano Rieger: Universae architecturae militaris elementa brevibus recentiarum observationibus illustra… Trattner, Vindobonae, 1758.

15 Természetjog és etika vizsgakérdések találhatók még Balassa Ferenc nyilvános vizsgakiadványában is: Materia Tentaminis Publici. In: Casulae S. Stephani Regius Hungariae vera Imago et expositio quos publica… Trattner, Viennae, 1754.

16 Materia Tentaminis Publici, 1758.

17 *Fekete, J.*: i. m. 50.

18 Vácon, 1767-ben Christoph Anton von Migazzi püspök – a bécsi Theresianum mintáján – alapította nemesi iskola, amely a piaristák fenntartásában 1784-ig működött. Történetét lásd bővebben: *Kisparti János*: A váci Theresianum története. Váci Múzeum Egyesület, Vác, 1914.

19 Steöszel, Iosephus et Christophorus. Philosophiae et Mathematum Auditores dum in Collegio Regio Theresiano Vaciensi publicb disputarent. Typis Francisci Ignatu Episc., Vacu, 1773.

20 Uo.

21 Karl Abraham von Zedlitz und Leipe (1731–1793) II. Frigyes porosz király tanácsadója és minisztere, a korabeli iskola- és nevelésügy szakértője, a porosz felvilágosult abszolutista „államgépezet" fontos személyisége. 1774-ben ő kezdeményezte és 1788-ig felügyelte a liegnitzi lovagi akadémia reformját és működését. Bővebben: *Peter Mainka*: Die Erziehung der adligen Jugend in Brandenburg-Preußen. Curriculare Anweisungen Karl Abrahams von Zedlitz und Leipe für die Ritterakademie zu Liegnitz. Verein für Geschichte Schlesiens, Würzburg, 1997. 11–28.

22 Uo.

démia helyzetét, mint ha a jezsuita iskolákhoz vagy a német egyetemekhez hasonlítanánk. Liegnitz, ahogy Halle is, Poroszországban feküdt, így nagyobb szabadságot élvezett, mint a Habsburg Birodalomban található társaik. Zedlitz a filozófiaoktatással kapcsolatban nem támasztott irreális elvárásokat. Programjában és az újonnan alkalmazott tanárok számára a 18. század első felének nagy auktorait (Descartes, Locke, Leibniz, Wolff) ajánlotta, de az antik gyökereknek is nagy szerepet szánt. Hangsúlyozta a filozófiatanítás fontosságát a nemesi oktatásban.[23] A 18. század első felének szerzői már a theresianumi oktatásban is egyre nagyobb szerepet kaptak, sőt a fenti szerzők egyes nézetei már a magyarországi közép- és felsőoktatásba is beépültek, kiváltképp a piarista iskolákban.[24] Azt nem tudjuk, hogy a filozófiaoktatás tartalmi része és minősége milyen volt, de ha a 18. század második harmadának elején Poroszországban a filozófiatanítás reformja ennyiben merült ki, akkor a Theresianum e tárgyból való elmaradottsága már nem olyan szembetűnő, sőt a képzés sokkal inkább átlagosnak mondható.

Jog és történelem[25]

A Theresianumban mint képzési forma a jogi stúdium számított a legmodernebbnek. A közvetlen jogi ismeretek mellett a jogi tanulmányok keretei között oktatták a kameralista és államtudományokat, illetve több modern tudományt is: kémiát, botanikát, esztétikát. A jogi stúdium 1772-ig hároméves volt, ekkor négy évre hosszabbították. A jogi képzés és tudományai jelentették a theresianumi oktatás csúcsát, egyetemi színvonalat képviselt, és a hallgatókat a magas elméleti tudásanyag mellett a gyakorlatban is jól használható ismeretekhez segítette. A stúdium elvégzői a főhivatalnoksághoz vagy állami tisztségviseléshez hasznos tudásbázisra tehettek szert.

A Theresianum alapításakor a bécsi egyetem jogi fakultása – a német reformegyetemekhez viszonyítva – elmaradottnak számított. Az 1753-as Gerard van Swieten-féle reformig a jezsuiták befolyása túl nagy volt, a professzorok alulfizetettek voltak, az oktatás minősége és a fakultás szerkezeti felépítése egyaránt elavultnak számított.[26] A Theresianumban már 1749-ben megindult a jogi képzés reformja – a felvett professzorok később a bécsi egyetem meghatározó egyénisé-

23 Uo. 72–77.

24 *Finánczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. MTA, Bp. 1899. 153–156.

25 E két diszciplína párhuzamos kifejtésére Notker Hammerstein témába vágó monográfiája inspirált minket, amely a jog- és a történelemtudomány fejlődésének és intézményesülésének tükrében értelmezi a német egyetemtörténetet. (*Notker Hammerstein*: Jus und Historie. Ein Beitrag zu Geschichte des historischen Denkens an deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jahrhundert. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972.)

26 *Eckhart Seifert*: Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts. Duncker & Humblot, Berlin, 1972. 139–183.

gei lettek –, a tanrend, még ha a modern európai színvonalat[27] nem is érte el, a Habsburg-monarchián belül mindenképp mintaadónak számított. Az egyetemi reform előtt Bécsben nemcsak a Theresianum járt élen a jogi képzésben, hanem a Savoyai Akadémia is. Már a Savoyai Akadémia megnyitásakor a tanári karban találjuk Ignaz Xaver Stöckel jogászprofesszort és az innsbrucki egyetem korábbi professzorát, Paul Josef Rieggert, aki később a Theresianum egyházjogásza lesz. 1758–1778 között a két akadémiát egyesítették, így a két hasonló jogi intézmény és a tanári kar összeolvadt. A Theresianum és a Savoyai Akadémia jogászprofesszorainak a színvonalát és elismerését tükrözi, hogy 1769-ben, amikor a „tanári" és „professzori" címek használatát pontosították, e két akadémia jogászai megkapták – az elsődlegesen egyetemi katedrához kötődő – professzori cím használatának jogát.[28]

Bécs és a Theresianum leghíresebb természetjog- és az úgynevezett észjog (*Vernunftrecht*)-professzorának Karl Anton von Martini számított, aki – a monarchiában évtizedekig alapműveknek tekintett – saját könyveiből tanított.[29] Martini, az intézmény tanára (1753–1773) a bécsi jogi stúdium egyik legjelentékenyebb alakja volt, az egyetemi képzés megreformálója. Hatása az egész Habsburg-monarchiában érezhető volt.[30] A római jogot Jakub Friedrich Ludovicus[31] és Johann Gottlieb Heineccius[32] tankönyvei alapján tanították. A kánonjogot 1753-tól – a később „a jozefinizmus atyjának is titulált"[33] – Paul Josef Riegger világi professzor (1774–1784) oktatta Giovanni Vincenzo Gravina kompendiuma nyomán.[34] A Realzeitung rendszeresen jelentetett meg könyvismertetéseket műveiről.[35] A büntetőjogot Peter Banniza professzor (1758–1773) a saját tankönyvéből tanította. Ivan Cerman véleménye szerint a theresianumi jogoktatás túl konzervatív volt, az államjog túl későn kapott megfelelő hangsúlyt, és a Grotiuson és Wolffon alapuló természetjogi szemléletet is túl lassan válthatta fel a modernebb nyugati jogfelfogás.[36]

---

27 A jogtudomány korabeli színvonaláról és problémáiról: *Christoph Link*: Rechtwissenschaft. In: Wissenschaften im Zeitalter i. m.

28 *Johann Schwarz*: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778. Wilhelm Braumüller, Wien, 1897. 134–135.

29 *Carol Anton de Martini*: De lege naturali exercitationes. Schulzianis, Vindobonae, 1770.; *Carol Anton de Martini*: Positiones de jure civitatis. Iosephus Kvrzboeck, Vindobonae, 1773.

30 *Rudolf Palme*: Martini, Karl Anton Freiherr von. In: Zensur: Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe. Hrsg. Helmut Reinalter. UTB, Wien–Köln–Weimar, 2005. 408–411.

31 *Ludovicus, J. K.*: Supplementa ad Lauterbachii compendia. Orphanotropheum, Halae, 1711.

32 *Heineccius, J. G.*: Elementa juris civilis secundum ordinem Institutionum. A. Vandenhoek, Amsterdam, 1741.

33 *Seifert, E.*: i . m. 23.

34 *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 159.

35 Realzeitung, 1770. 6–9.; Realzeitung, 1773. 42.; Realzeitung, 1773. 309–310.

36 *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 159.; 1802-re a 18. századi jogi változások már kiforrták magukat, ekkor a következő jogi ágakat oktatták, vagy önálló tárgyként, vagy másik témakörrel együtt: általános természetjog, államjog, népjog, családjog, római jog, egyházjog, hűbéri jog, német államjog, osztrák polgárjog. In: Statuten 1802. 92–108.

Christian August Beck (1748–1755) a természet-, a nemzetközi, a német állam-, az egyház- és a hűbérjog szakértője volt. Közvetítő, szintetizáló szerepe a legjelentősebb, elismertségét mutatja, hogy az udvar felkérésére 1755 és 1760 között (a későbbi) II. József (állam-, egyház- és jogtörténeti) magántanára lett.[37] Nemcsak a főherceg oktatásában kapott a birodalmi államjog fontos szerepet, hanem a Theresianumban is. A *collegium nobilum* 1767. évi nyilvános birodalmi államjogi vizsgájáról fennmaradt kiadvány a legrészletesebb jogi vizsgakiadvány, amivel adatgyűjtésem során találkoztam.[38] Bánffy György vizsgája tizenhárom oldalnyi kérdést tartalmaz a birodalmi államjogról, amelyek nemcsak a Német-római Birodalom jogi és működési alapelveire kérdeznek rá, hanem számos történelmi kérdést is tartalmaznak, amelyek a szokások és a fennálló rendszer eredetére vonatkoznak.

Nemcsak a nyilvános vizsgakiadványokból, tantervekből vagy tankönyvekből értesülhetünk a jogi vizsgákról, hanem a bécsi újságokból is. A Wienerisches Diarium tudósít arról, hogy 1773 augusztusában jogtudományból sikeres vizsgát tettek a következő diákok: *„Grafen Aloys, Blümegen, Anton Colloredo, Erdödi, Eszterhazy, Kolowrat, Mitrowski, Szechenyi, Freyherr Konstantin és Theodor Münch, Karl und Franz Schell, Norman, Rechbach, Brockhausen, Geislern, Kienmayer, Goldt, Szent-Miklosy, Trautmannsdorf, Jankovics, Thoren, Wagner, Zenker."*[39]

A történelmet a jog és az államtudományok háttérbázisát biztosító segédtudományként oktatták a Theresianumban. A történelem különböző ágait a grammatika évfolyamain kívül mind a három képzési formában tanították. A humaniórák utolsó évében világtörténelmet adtak elő, ezt összekapcsolták a már korábban tanult görög és római szerzők műveivel. Sőt a kronológia és a heraldika segédtudományokkal is megismertették a diákokat.[40] A filozófiai képzés második és harmadik évfolyamában szintén általános világtörténetet (*universal historia*) tanítottak, amelynek legfőbb célja az volt, hogy az akkori világ kialakulási folyamataival megismertesse a diákokat – mind politikai, vallási, mind tudományos téren.[41] Ez a szemléletmód alapvetően jellemző volt a nyugati professzionalizálódó történetírás-

37 Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Joseph im Natur- und Völkerrecht sowie im Deutschen Staats- und Lehnrecht. Hrsg. Hermann Conrad. Westdt., Köln–Opladen, 1964.

38 Fragen aus dem römisch-deutschen Staatsrechte, welche Georg Graf Bánfi von Losonz nebst Vertheidigung der darausfolgenden Sätze vor einer hochadelig und gelehrten Versammlung in der k. k. Ther. Ritterschule öffentlichen beantwortet wird den, des Herbstmonates im Jahre 1767. In: *Georg Pray*: Annales Regum Hungariae ab Anno Christi CMXCVII. Ad Annum MDLXIV. deducti, ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, Tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio. IV. G. L. Schvlz, Vindobonae, 1767.

39 Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.

40 Statuten 1802. 83–84.

41 Statuten 1802. 91–92.

ra, amely fennálló dolgok rendjét különböző történeti magyarázóelvekkel igyekezett megértetni.[42]

Az egyetemes történeti oktatás legfontosabb pilléreinek az ókori nagy birodalmak számítottak, a nyilvános vizsgakiadványokban legtöbbször Róma és Nagy Sándor birodalmával találkozhatunk – vagy a középkor első feléből Nagy Károly birodalmával –, de a zsidó nép kapcsán Izraelről, Babilonról és Egyiptomról is tanultak.[43] A Habsburg-monarchia közép- és felsőoktatásában, így a Theresianumban is az antik történelem és az egyháztörténet különleges súllyal voltak jelen, amelyek a katolikus megújulási mozgalmak óta az aulikus barokk műveltség szerves részét képezték.[44] A jogi stúdiumok során kapta a történelem a legnagyobb szerepet, abból adódóan, hogy a jog legfontosabb segéd- és kiegészítő tudományának tartották. Már a képzés első évében birodalomtörténetet oktattak, amely a Német-római Birodalom történetét tartalmazta és betekintést nyújtott az általános jogi vonatkozásokba is.[45]

A világtörténelem két legismertebb tanára: Johann Heinrich Engelschall és Johann Baptist Picker voltak. Picker saját történelemkönyvet is írt, amelyben már egyértelműen érződik a göttingeni történészek hatása.[46] Engelschall előadásairól és tevékenységéről a Realzeitung is elismerően számolt be egyik rövid műve kapcsán.[47] 1776–1779-től Johann Christoph Gatterer világtörténelem tankönyve is bekerült a Theresianum tanrendjébe.[48] A nemzeti történelem oktatása is helyet kapott az akadémián, cseh és magyar történelmet is oktattak.[49] A különböző történelmi vizsgákról a források rendszeresen hírt adnak. A Wienerisches Diarium például közli, hogy 1773 augusztusában egyház-, világ- és német történelemből Graf Josef von Herberstein tett sikeres vizsgát.[50]

---

42 *Peter Hanns Reil*: Die Geschichtswissenschaft um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Wissenschaften im Zeitalter i. m. 168–169.

43 Materia Tentaminis Publici, 1758.; Franciscus Comes de Zichy [külön cím nélküli beszéde és vizsgája]. In: *Georgi Pray*: Annales Regum Hungariae ab anno christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulus publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio. III. G. L. Schvlz, Vinbobonae, 1766.; Questiones ex quatuor libris institutionum Justin (ianearum) ad quas illustrissimus dominus Ladislaus Comes Erdödy de Monyorókerék Montis Claudy, et Inclyti Comitatus Varasdiensis Perpetuus Comes. In: Collegio Regio Theresiano sub tentamene publico Respondebit. Vindobonae, 1745; *Fekete, J.*: i. m. 35–37.

44 *Notker Hammerstein*: Besonderheiten der österreichischen Universitäts- und Wissenschaftsreform zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. In: Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa der Zeit Maria Theresias und Josephs II. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985. II. 810–811.

45 Statuten 1802. 94–95.

46 Picker, J. B.: Synposis historiae Germaniae ad usum Regii Theresianu Societas Jesu Nobilium collegii. In Typographia Trattneriana, Viennae Austriae, 1752.

47 Realzeitung 1775. 14.

48 *Johann Christoph Gatterer*: Einleitung in die synchronistische Universalgeschichte. Vandenhoek, Göttingen, 1771.; *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 160.

49 A mai magyar történetírás egyik atyja, Pray György (1723–1801) is a Theresianum tanára volt. Igaz, csak egy éven keresztül (1756–1757).

50 Wienerisches Diarium 1773. szeptember 11. (73. sz.) 6.

Kameralizmus és államtudományok

Az állam számára hasznos állampolgárok, a felvilágosult abszolutizmus hivatali apparátusát vezetőkkel feltöltő birodalmi elit képzésében az egyik legfontosabb szakágnak az államtudományok számítottak. A 18. századi német egyetemeken fejlődött ki és intézményesült ez a tudományterület, amelynek összefoglaló elnevezése alatt hagyományosan a következő tudományokat értjük: birodalom- és államtörténet, ökonómia, rendészeti és kameralista tudományok. A kameralizmus és az államtudományok a Habsburg-monarchia egyetemein és akadémiáin – hasonlóan a poroszországi társaikhoz – a 18. század második felében, vagy még inkább a század utolsó harmadában nagyobb súllyal szerepeltek a tananyagban, mint más európai vagy akár a német protestáns univerzitásokon.[51]

A göttingai egyetem híres jogász- és történészprofesszora, Gottfried Achenwall dolgozta ki az úgynevezett *Staatsakademie* tervezetét, amely kijelölte és összefoglalta az állam hivatali, kormányzati vezetői *(cursus politicus)* számára nélkülözhetetlen ismeretanyagot. A tanterv, a képzés a következő tárgyakat tartalmazta: statisztikát, észak-európai történelmet, világtörténelmet, politikát és dél-európai történelmet, geográfiát, heraldikát, numizmatikát, diplomatikát és német államjogot.[52] A Theresianum képzési repertoárjában ezek a diszciplínák mind megtalálhatók voltak. A kameralista és államtudományok terén a Theresianum az európai élmezőnybe tartozott, e tárgyak tanárainak, professzorainak tankönyveiben nemcsak a nyugati eredmények recepcióját figyelhetjük meg, hanem önálló kutatói, teoretikusi nézeteiket is. Heinrich Gottlob Justi, Karl Anton von Martini, Christian August Beck, Joseph von Sonnenfels a közép-európai tudományos élet kulcsfigurái voltak, bécsi működésük kisugárzott az egész Habsburg-monarchiára, mintát adva az egyetemek, szakiskolák tanárainak, sőt bizonyos műveik a kor általános tudománytörténetének megkerülhetetlen remekei.

A bécsi egyetemen Sonnenfelsnek 1763-ban sikerült a *Polizei-* és *Kameralwissenschaft* számára tanszéket alapítania. Hasonló tanszékeket már 1727-ben alapítottak Hallében és az Odera menti Frankfurtban.[53] A Theresianumban Justi és Beck révén az államtudományok oktatása már az 1750-es évek első felében megindult, de az 1764-es tanügyi reform óta már a rendészeti és pénzügyi tudományok is helyet kaptak az akadémia tanrendjében. Sonnenfels és Justi két megkerülhetetlen alapművet is írt a témával kapcsolatban, Justi a *Grundsätze der Policey-wissenschaft,*[54] Sonnenfels pedig a *Grundsätze der Polizey, Handlung und*

51 *Hammerstein, N.*: Besonderheiten der österreichischen i. m. 794.

52 *Hans Erich Bödeker*: Das staatwissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. In: Wissenschaften im Zeitalter i. m. 154.

53 *Karl-Heinz Osterloh*: Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis. Matthiesen, Hamburg–Lübeck, 1970. 16.

54 *Heinrich Gottlob Justi*: Grundsätze der Policey-wissenschaft in einem vernünftigen, auf den Endzweck der Polizey gegründeten, Zusammenhange und zum Gebrauch akademischen Vorlesungen abgefasset. Bey Abraham van den Hoeks seel. witbe, Göttingen, 1756.

Finanz[55] címűt. A rendészet célja az állam belpolitikai rendjének biztosítása, közigazgatásának megszervezése volt. Sonnenfels háromkötetes kameralista alapművéről a Realzeitung sorra közölt recenziókat, amikben a könyveket és szerzőjét elismerték és további munkára biztatták.[56]

Az államtudományok tantárgy a képzés kis hányadát tette ki (csak a jogi stúdium utolsó évében szerepelt). Adatgyűjtésem során egyetlen nyilvános vizsgakiadványt sem találtam, amelyben ezek a vizsgák szerepeltek volna. A számonkérésre vonatkozó források híján csak a használatban lévő tankönyvek alapján tudunk az oktatás színvonalára következtetni.

A Theresianum tanárai, de kiváltképp az államtudományok professzorai és a *„széptudományok"* művelői (akiket később részletezünk), oktatói a német nyelv ügyének is nagy szolgálatot tettek.[57] Tudományos műveikkel és nyilvános szerepvállalásuk révén az akadémia falain belül és kívül egyaránt a német nyelv és kultúra hasznára voltak. A Habsburg-monarchiában a 18. század közepéig, első harmadáig a latin volt a tudomány nyelve, az egyetemi előadásokat ezen a nyelven tartották és a tudományos publikációk nagy része is latinul íródott. A bécsi egyetemen a német nyelv felvirágzásának kezdő évszáma 1753, a Gerard van Swieten-i reformok keretében ekkor nevezték ki Johann Sigmund Popowitschot a német nyelv és szónoklattan professzorának (1753–1766). 1753-ban Mária Terézia a felsőoktatásban kötelezővé tette a tanárok számára előadásaik írott formában való közlését, illetve a tankönyvírást. A Theresianum tanárai közül is sokan tankönyvírásba kezdtek, amelyeknek jelentékeny hányada már nem latin, hanem német nyelvű, például Sonnenfels egész publicista életműve német nyelvű.

Mezőgazdaságtan

Az egyik legmodernebb tantárgynak és tudománynak a *Landwirtschaftslehre*, azaz a mezőgazdaságtan számított a Theresianumban, amely a páduai és göttingai egyetemeken is ekkor vált önálló diszciplínává.[58] Az új tudományág a Nagyszombatból Budára áthelyezett univerzitáson 1777-ben „Elemi természettan és mezőgazdaságtan" néven kapott új tanszéket. A mezőgazdaságtan közvetítésében nél-

55 *Joseph von Sonnenfels*: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz. 3 Teile. Joseph edlen von Kurzbeck, Wien, 1769–1776.

56 A második kötetről: Realzeitung 1770. 36–41.; a harmadik kötetről: Realzeitung 1776. 317–318. (Az első kötetről a Realzeitung nem közölt önálló könyvismertetést, a második kötet recenziójából megtudjuk, hogy arról még a Wienerisches Diarium közölt.)

57 A Theresianum professzorai közül sokan (leginkább a kameralisták és a „széptudományok" művelői) tagjai voltak a Riegger alapította Deutsche Gesellschaftnak, és aktív kezdeményezői, szerkesztői, írói voltak a következő lapoknak, folyóiratoknak: Der österreichische Patriot, Wienerische Gelehrten Nachrichten, Der Mann ohne Vorurtheil.

58 *Walleshausen Gyula*: Der Unterricht in Landwirtschaftslehre am Theresianum in Wien. Ludwig Mitterpacher und seine ungarischen Eleven (1773–1777). In: Ratio Educationis. Szerk.: Rathmann János. MTA–SZIE Magyar Felvilágosodás Kutatócsoport, Gödöllő, 2002. 57.

külözhetetlen szerepe volt a nagy formátumú magyar professzornak, Mitterpacher Lajosnak, aki 1763–1777 között volt az akadémia tanára, utána a budai egyetemen oktatott. Mitterpacher műveivel és professzori tevékenységével nagyban hozzájárult a kialakulóban lévő új tudományág megalapozásához.

Mitterpacher Theresianumba érkezésével párhuzamosan, az 1764-ben meginduló tanügyi reformmal került be ez a tárgy is a tanrendbe, és a filozófiai és a jogi stúdium során oktatták.[59] Az 1775. évi theresianumi ökonómiai stúdiumtervezet így fogalmazza meg e tárgy legfőbb célkitűzését: *„Nemcsak egyedül a hadsereg, a követségek várnak az ifjú nemesek jövendőbeli fáradozásaira. Az állam jóléti állapota még többet követel."*[60] A tervezet szerzője szerint a nemes nemcsak a közvetlen kormányhivatalokban képes az állam javát szolgálni gazdasági tudásával – természetesen ez sem elhanyagolható –, hanem saját birtokának korszerű gazdaságával is. Kulcsgondolat ebben az érvrendszerben (a kameralista államtudomány logikája alapján), hogy az egyén és az állam egymásra vannak utalva, érdekeik közösek, boldogulásukat, céljukat csak együttesen képesek megvalósítani.[61]

Mitterpacher a *Landwirtschaft* tudományát három részre osztja: 1. a földfelszín ökonómiája, 2. a földfelszín alatti terület ismerete, 3. népek és országok ökonómiája.[62] A harmadik részről érdemes pár szót ejtenünk, amelyben a szerző az ökonómiai, gazdasági segédeszközöket tárgyalja. Fizikai, mechanikai és morális ismeretanyagot közvetít. Felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző természeti törvények ismerete mellett ugyanolyan fontos a beosztottakkal, alkalmazottakkal, vagy akár alattvalókkal való bánásmód. Mitterpacher kifejti, hogy a földesúrnak meg kell ismertetnie a jobbágyokkal a leghatékonyabb gazdálkodási módszereket, azonban ez önmagában még kevés, motiválnia kell őket, hogy maguk, a nemes és az állam számára a lehető leghatékonyabban akarjanak is cselekedni. A nemes felelősséggel tartozik a jobbágyért, biztosítania kell számára a megfelelő életkörülményeket – ételt, italt, szállást – és betegségben is a gyógyulásához szükséges feltételeket.[63]

A *Collegium Theresianum* – a barokk kastély parkja mellett – figyelemre méltó gazdasági-botanikus kerttel is büszkélkedhetett (1. kép). A kert esztétikai és reprezentatív szerepet is játszott, de főképp tudományos feladata volt. Bécsben a 18. század közepén három különböző jellegű botanikus kert létezett: az egyetemé, a Schönbrunn holland kertje és a Teréz-akadémiáé.[64] Az egyetem kertje a

59 *Johann Schwarz*: Die niederen und höheren Studien an der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. I. In: Jahres-Bericht des Gymnasiums der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. Theresianische Akademie, Wien, 1903. 17–25.

60 Kurzgefaßter Entwurf der ökonomischen Studien in der kaiserl. königl. theresianischen Akademie. Kurzböck, Wien, 1775. 1.

61 Uo. 5.

62 *Ludwig Mitterpacher*: Entwurf der oekonomischen Kenntnisse welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden. Kurzböck, Wien, 1773. 4–5.

63 Uo. 39.

64 *Marianne Klemun*: Exotik, Nutzen, Wissenschaft. Praktiken und Pflanzenaneignung im „Ökonomisch-Botanischen Garten" der Theresianischen Akademie. In: Strukturwandel kultureller Praxis. Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters. Hrsg. Franz M. Eybl. WUV, Wien, 2002. 305.

Rennwegen a leideni egyetem mintájára lett kialakítva, és modern állami felsőoktatási intézményt volt hivatott megjeleníteni, míg a holland kert Mária Terézia új hatalmi igényeit reprezentálta. A Theresianum kertjét 1760-ban abból a célból hozták létre, hogy hasznos szemléltetője legyen a botanikának és a mezőgazdaságtannak. Mitterpacher és az 1775-ös gazdasági tanterv is többször utalást tesz a gazdasági kertre, ahol a diákok megismerkedhettek a különböző növényekkel és kipróbálhatták a különböző mezgazdasági vagy növénytani módszereket és technikákat. A Realzeitung a *Wissenschaften* rovatában részletesen beszámol az akadémia gazdasági-botanikus kertjéről és vele párhuzamosan bemutatja a Mitterpacher-féle mezőgazdasági elméleti képzést is.[65] A mezőgazdaságtan elsajátítását az ifjú nemesek egyik legfontosabb kötelességeként mutatja be, amely a közjó és az állam szolgálatára hivatott. *„A gazdaság tudománya az az ismeret, amely egy meghatározott vonalban az ország számára a lehető legtöbb előnyt nyújtja."*[66]

Reál- és természettudományok

A 18. század során specializálódó természettudományoknak a Teréz-akadémián is nagy szerepet szántak. A humaniórától a jogi stúdium utolsó éveiig több szinten és számos tantárgy formájában művelték, így a vizsgák gyakorisága miatt – a tankönyvek, újság- és folyóirat-tudósítások mellett – gazdag forrásadottsággal rendelkezik e témakör.[67]

Mitterpacher Lajos nemcsak a mezőgazdaságtan tanára volt, hanem az elméleti és kísérleti fizika professzora is. Szakmai felkészültségéről a Theresianum növendékeinek írott fizikai asztronómia tankönyve tanúskodik.[68] 1776-ban adták ki a művet, amely korábban már kéziratos jegyzet formájában körbejárt a diákok között. A munka megértéséhez magas szintű matematikai és fizikai ismeretek

65 A gazdasági-botanikus kertről szóló rovat olyan részletes volt, hogy az újság három részre tagolva közölte: Realzeitung 1775. 536–541.; 549–551.; 628–629.

66 Realzeitung 1775. 549.

67 Kapcsolódó nyilvános vizsgakiadványok: Materia Tentaminis Publici quod ex anni huius scholastici praelectionibus quouis cui libuerit periclitonte subibit in Collegio Regio Theresiano societatis Jesu illustrissimus liber baro Iannes de Schilson, philosophiae in secundum annum auditor die MDVCCLVIII Vindobonae. In: Christiano Rieger: Universae architecturae militaris elementa brevibus recentiarum observationibus illustra… Trattner, Vindobonae, 1758.; Franciscus Comes de [külön cím nélküli beszéde és vizsgája]. In: Georgi Pray: Annales Regum Hungariae ab anno christi CMXCVII. ad annum MDLXIV. deducti ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulus publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio. III. G. L. Schvlz, Vinbobonae, 1766.; Materia Tentaminis publici. In: Casulae S. Stephani i. m.; *Fekete, J.*: i. m.; *Franz Freyherr von Engelhardt–Emmanuel Freyherr von Lipovsky–Friedrich Edler von Grau–Weyrother–Edler von Weyrother*: Lehrsätze und Aufgaben aus der Mathematik worüber die Zöglinge der theresianischen Ritterakademie aus das schärfeste geprüfet werden. Johann Thomas von Trattnern, Wien, 1782.; *Wirth Lajos*: Teréziánumi vizsgatételek mechanikából. Vidéki Munkaerő-fejlesztési Alapítvány, Jászberény, 2010.

68 *Ludwig Mitterpacher*: Anfangsgründe der physikalischen Astronomie. K. n., Wien, 1776.

szükségeltettek, ami az akadémiai növendékek felkészültségét minősíti. Mitterpacher a földgolyó természettörténetéről is külön tankönyvet írt.[69]

1779 januárjában a Wienerisches Diarium beszámol egy természettan (*Naturlehre*) vizsgáról (sajnos nem tudjuk, hogy a tárgy melyik részéből), ahol a következő növendékek tettek sikeres vizsgát: *„Anton Graf Batthyani, Karl Graf Herberstein, Joseph Graf Jablonowski, Paul von Gaborffi, Achatz v. Perteneck, Ignatz von Wienianski."*[70] 1799-ben jelent meg a természetrajz (*Naturkunde*) tantárgyról Joseph August Schultesnek egy áttekintése.[71] Már a bevezetésben megtudjuk, hogy a következő diákok voltak az óra hallgatói: *„Herr von Aichen, H. v. Kaiser, H. v. Laecken, H. v. Mayerhoffen, Baron Mednyansky, H. v. Schulderpacher, H. v. Strauch, Graf Szluha, und Baron Wrazda."*[72] A könyv jó forrás a 18. század végi természetismeret mint tudományág állapotának áttekintésére. A szerző sorra veszi a korszak jelentős kutatóit, műveikkel együtt. Schultes sérelmezi tudományának osztrák elmaradottságát a svéd, dán, holland, angol, vagy északnémet kutatásokkal szemben.[73] Hangsúlyozza a Habsburg Birodalomban a természetismereti utazások fontosságát, mivel szerinte: *„Ebben az országban a természettörténeti utazás felfeldező utat jelent."*[74] Schultes bátorítja a birodalom minden tájáról érkező diákjait ezen utazásokra és lakóhelyük természeti kincseinek gyűjtésére, feltérképezésére, valamint ezen munkák eredményeinek közzétételére.[75]

A *Landwirtschaftslehre* segédtudományait oktató tanárok közül a legérdekesebb személyiség talán (kerek-gedei) Makó Pálé.[76] Ő az egyik leghosszabb időn keresztül (1757–1773) az akadémián működő magyar tanár. Gerard van Swieten ajánlására Mária Terézia felvette Makót a Theresianumba a matematika és a kísérleti fizika rendes, illetve a mechanika rendkívüli tanárának. Bécsi tartózkodása alatt két a felső matematikába bevezető tankönyvet írt.[77]

A matematika a 18. század folyamán hatalmas változásokon ment át, a tudományos forradalomban a természeti diszciplínák fundamentuma lett. Makó

69 *Ludwig Mitterpacher*: Kurzgefaßte Naturgeschichte der Erdkugel, zum Behufe der Vorlesungen in der K. K. theresianischen Akademie. Johann Thomas von Trattnern, Wien, 1774. Recenzió a műről: Realzeitung 1774. 411–412.

70 Wienerisches Diarium 1779. január 23.

71 *Joseph August Schultes*: Über Reisen im Vaterlande zur Aufnahme der Vaterlandischen Naturgeschichte an die adeliche Jugend, in der k. k. Theresianischen Ritterakademie bey Gelegenheit des Endes II. Jahr Cursus nach ihrer Wiedererrichtung. Wurzbach bei Beck, Wien, 1799.

72 Uo. 3–4.

73 Uo. 5.

74 Uo. 59–60.

75 Uo. 55–56.

76 A tantárgyat a segédtudományaival együtt az általános tervezet felsorolása alapján a következő tanárok oktatták: Mitterpacher Lajos, a földművelés és állattenyésztés, illetve az elméleti és a kísérleti fizika tanára; Franz Xaver Boujard, a botanika és a francia ékesszólás tanára; Makó Pál, a mechanika, víz- és üzemépítészet, illetve az elméleti és kísérleti matematika professzora; Franz Xaver Eder, az általános házi gazdálkodás, kémia, docimasztika, a bányászat, mineralógia és fosszíliák tanára; Michael Denis, az entomológia (rovartan egyik fajtája), a könyvtár gondozója, a könyvtártudomány tanára; Ignaz Schiffermüller, az entomológia, illetve a polgári és hadiépítészet tanára.

77 *Paulus Mako*: Calculi differenctialis et integralis institutio. Trattner, Viennae, 1768; *Paulus Mako*: De arithmeticis et geometricis aequationum resolutionibus libri duo. Trattner, Viennae, 1770.

1768-as munkája a differenciál- és integrálszámítást tárgyalja a newtoni és leibnizi példák alapján. A könyv tudományos újszerűségét jól tükrözi, hogy a matematikai analízis a nagyszombati egyetem tananyagában ekkor még semmilyen szinten sem szerepelt.[78] Az akadémia tanrendjében a matematika minden évfolyamon jelen volt, az első előkészítő osztálytól a jogi stúdium utolsó évéig (de ott már csak segédtudományként), az alapvető számtantól a mérnöki tudományok alapját képező felsőbb matematikáig. 1782-ből fennmaradt egy matematikai nyilvános vizsgakiadvány, amely a következő diákok vizsgáját mutatja be Ernst Gideon Freyherrn von Laudon tábornok jelenlétében: *„Franz Freyherr von Engelhardt, Emmanuel Freyherr von Lipovsky, Friedrich Edler von Grau, Franz Edler von Weyrother."*[79] A vizsgakiadvány négy részből áll: számtanból, algebrából, geometriából és gyakorlati feladatokból. A vizsgakiadvány úgy fogalmaz, hogy az urak nemcsak a számítások elméletét látják át, hanem mint kereskedők vagy mint hivatalnokok képesek a megszerzett ismereteket fel is használni.[80]

A fizikát önálló tantárgyként, vagy segédtudományként az akadémián a filozófiai és jogi stúdium keretében tanították. Az alfejezet elején hivatkozott nyilvános vizsgakiadványok szinte mindegyike tartalmaz fizikavizsgákat. A fizikaoktatás több részterületre kiterjedt: általános fizika, mechanika, metallurgia (fémtan), színtan, asztrofizika, elektromosságtan, mágnestan, aerometria, géptan. Wirth Lajos kiadta eredeti német nyelven és magyarul is Makó Pál 1773. évi mechanikavizsgának tételjegyzékét, és összevetette és kiegészítette az 1775. és 1776. évi hasonló kiadványokkal. A vizsgakiadvány tételeket és kérdéseket tartalmaz *„a testek egyensúlyából, a géptanból és a vízépítésből"*.[81] A hasznosíthatóság szempontjából az egyik legfontosabb résztudománynak a nemesség számára a géptan számított, amelynek megértéséhez komoly fizikai és gyakorlati matematikai ismeretek szükségeltettek.[82] A diákok számára ez a tárgy hasznos tudást közvetített a gépek működési elveiről, felépítéséről, állati vagy természeti erővel történő üzemeltetéséről és már a modern gőzüzemeltetésről is, a belső alkatrészek súrlódásáról és a fellépő különböző hatóerőkről.[83]

Makó Pál mechanikából nem írt külön tankönyvet, azonban fennmarad tőle egy tételsor, amely tudomány- és művelődéstörténeti jelentőséggel bír. *(„Tételek a testek egyensúlyának, a géptannak és a vízépítéstannak területéről, amelyekből a Jézus Társaság-beli P. Makó előadásai alapján a cs. és kir. Theresianumban nyilvánosan megvizsgáltatnak: báró Anton David, gróf Christian Aichholdt, báró David von Püchler, Franz Xav. von Auersperg a Szent Római Birodalom grófja, báró Franz von Püchler, gróf tolnai Festetics György, gróf Hadik János, Johann Schallenberg a Szent Római Birodalom grófja, gróf Joseph Haller, báró Joseph Lusinski, báró Joseph von*

78 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 626.
79 *Lehrsätze* i. m. 1782.
80 Uo. 8–9.
81 *Wirth L.*: Teréziánumi vizsgatételek i. m.
82 Statuten 1802. 89.
83 *Wirth L.*: Teréziánumi vizsgatételek i. m. 11–14.

Püchler, gróf Hadik Károly, báró Karl Zois, báró Otto Kulmer, gróf Wincenz von Kolno Prusimski urak.")[84]

A kísérleti fizika oktatása Bécsben szintén az európai tudományos változásokkal párhuzamosan indult meg. Az első kísérletifizika-előadást 1672-ben Altdorfban Johann Christoph Sturm tartotta. A tudományág intézményesülése csak a 18. század közepén indult meg: az első tanszéket 1752-ben a párizsi egyetemen alakították ki, Jean Antoine Nollet vezetésével, az első tankönyvek, Willem Jacob 's Gravesande és Pieter van Musschenbroek művei az 1730-as években jelentek meg.[85]

Makó fizikából csak egy tankönyvet írt *(Compendiaria physicae institutio)*. Korának hatalmas jelentőségű alkotása, a newtoni elmélet több elemét is tartalmazta, több későbbi tankönyv alapjául is szolgált. Az experimentális fizika bécsi alkalmazásáról tanúskodik a következő idézet: *„Hallgatóim kedvéért tsináltattam egy fatornyotskát egy elfolytatóval [villámhárítóval]: ez által én a gyántás tüzet hol kár nélkül elfolytatom, hol az ellenben álló részeket felhánytatom, hol a' tornyot magát felgyújtatom."*[86] Makó villámokról és az ellenük való védekezésről írt könyvéről a Realzeitung mind az első latin, mind pedig a második, német nyelvű kiadásáról közölt recenziót.[87] A villámokkal a Royal Society, a párizsi tudományos akadémia, Charles Dufay, Isaac Newton, Georg Matthias Bose, Benjamin Franklin is behatóan foglalkoztak.[88] Makó művében végig az amerikai Franklin megállapításaira reflektálva fejti ki nézeteit.

A Theresianum természettudós professzorainak a sorából nem szabad kifelejteni a közép-európai felvilágosodás kiemelkedő alakját, az Európa-szerte híres Ignaz von Bornt sem.[89] Born jeles ásványszakértő és természettudós, akiről később még ásványt (bornit) neveztek el, a Theresianum helyettes rektora (1778–1784) volt. Born jeles tagja volt azon folyamatnak, amelyben az alkímia művészetéből kifejlődött a kémia tudománya. Több alkímiai tévhitet sikerült megcáfolnia, többek között azt, hogy arzén és ezüst megfelelő összevegyítéséből aranyat lehet nyerni.[90]

Fennmaradt egy kiadvány egy nyilvános kémiavizsgáról 1755-ből, amelyből az akadémián folyó kémiaoktatás szerkezetére következtethetünk.[91] A vizsgakiadvány négy részből áll: a vizsgázók név szerinti felsorolása, kifejtős fel-

84 *Wirth Lajos*: Makó Pál (1723–1796) élete és fizikusi munkássága. http://mek.niif.hu/05300/05392/pdf/Wirth_Fizika_Mako.pdf. A hozzáférés ideje: 2011 februárja.

85 *Andreas Kleinert*: Mathematik und anorganische Naturwissenschaften. In: Wissenschaften im Zeitalter i. m. 240–242.

86 *Wirth, L.*: Makó Pál i. m. 7.

87 1773-ban jelent meg az első kiadás Joseph Retzer fordításában. *[Paul] Kerek-Gede von Mako*: Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen. II. Johann Thomas von Trattnern, Wien, 1775. Realzeitung 1773. 25–26.; Realzeitung, 1775. 635.

88 *Kleinert, A.*: i. m. 229–236.

89 *Helmut Reinalter*: Ignaz von Born – Persönlichkeit und Wirkung. In: Ignaz von Born und seine Zeit. Hrsg. Helmut Reinalter. P. Lang, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, 1991. 11–32.

90 *Haberzettl, H.:* i. m. 140–141.

91 Öffentliche Prüfung aus den Grundsätzen der metallurgischen Chemie überhaupt, und dem Probierwesen insbesondere, der sich die adelichen Hörer derselben am k. k. Theresianum den Zeumonat unterwerfen. Trattner, Wien, 1776.

adatok, tételek és kísérleti feladatok. A nyomtatványban a következő vizsgázók neveit olvashatjuk: *„Augustin Edler von Rappus zu Pichlstein, Johann Nepom, Edler von Laichorting zu Eichbeg und Lyzegnach, Joseph Freyherr von Püchler, Karl des heil. röm. Reiches Graf von Atthembs."*[92]

Theodor Cravina von Cronstein rektor (1767–1773) kezdeményezésére létrehozták az akadémia ásványtani és állattani szertárát. Ekkor jelentősen gyarapították a botanikus gyűjteményt, és kémialabort is építtettek. Az 1771–1772-ben berendezett matematikai-fizikai kabinet a mechanika, vízépítészet és más természeti segédtudományok oktatását segítette a különböző gépek, modellek és kísérletek bemutatásán keresztül.[93] Von Cronstein kezdeményezte 1773–1774-ben: építsenek egy szárnyat a Favoritához, hogy e gyűjtemények és szertárak megfelelő elhelyezésben részesüljenek. A bécsi tudományos élet közlönye ezt a hírt sem hagyja figyelmen kívül, büszkén számol be arról, hogy a Theresianumban a diákok a tananyag kiegészítésére közvetlenül szerezhetnek ismereteket és tapasztalatokat.[94] Cronstein 4000 forint értékben vásárolt az iskola számára szobrokat, mellszobrokat, sőt még rézmetszetgyűjteményt is szerzett. Végül glipto- és daktiliotékát rendezett be (ezek szobrok, drágakövek, metszetek, gemmák gyűjteményei). Az intézmény a numizmatikai és heraldikai órákhoz is tudott szemléletes tárgyi anyagot biztosítani. A gyűjteményeket a diákok nemcsak az óráikon látogathatták, hanem bizonyos feltételekkel az órák közti szünetekben is felkereshették.

A Theresianumban lovagi exercitiumokat is tanítottak, mint a lovaglás vagy a vívás, de mellettük modern hadelméleti, mérnöki és hadmérnöki képzettséget is szerezhettek a hallgatók. A polgári és hadiépítészet már az akadémia kezdeti tanrendjében (1746–1753) is jelen volt, de ekkor még a filozófia évfolyamain oktatták, később (az akadémia újraalapításától) a jogi stúdium utolsó évében mint szabadon választható tárgy erődítéstan néven szerepelt.[95] A tantárgy célja bevezetést nyújtani az erődítéstan elméleti és gyakorlati ismeretébe, a mérnöki tudományok alapjait lerakni, amihez a hallgatók már rendelkeztek a szükséges fizikai és matematikai képzettséggel. Magától értetődően a (had)mérnök tudományok a bécsi Hadmérnök Akadémián és a bécsújhelyi katonai Theresianumban jóval nagyobb súllyal szerepeltek a tantervekben,[96] de a bécsi Theresianum növendékei is elegendő hadászati, katonai ismerethez jutottak ahhoz, hogy később a császári

92 Uo. 1776.

93 *Schwarz, J.*: Die niederen und höheren Studien i. m. 24. A Savoyai Akadémián kezdetben évente 100 fl-t, majd később 250 fl-t költöttek hasonló szemléltetőeszközök építésére és beszerzésére – ezek a két intézmény egyesítése után a Theresianumba kerültek. In: *Schwarz, J.*: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie i. m. 1897. 116.

94 Realzeitung 1775. 564–566.

95 *Schwarz, J.*: Die niederen und höheren Studien i. m. 3–4.; Statuten 1802. 106–107.

96 *Friedrich Gatti*: Geschichte der k. und k. Teschnischen Militär-Akademie. I. Die k. k. Ingenieur- und die k. k. Genie-Akademie. W. Braumüller, Wien, 1901. 73.; 83–85.; 116.; 142–151.; *Johann Svoboda*: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. I. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1894. 55.

hadseregben tiszti karriert fussanak be. Ivo Cerman adatai szerint a bécsi akadémián végzett diákok 17%-a katonai pályán helyezkedett el.[97]

Mi itt röviden Fekete János már többször idézett 1756. évi vizsgája alapján mutatjuk be ezen tárgyak számonkérésének módját.[98] A vizsgakiadvány a polgári és hadiépítészet mellett pirotechnikából is tartalmaz önálló részként kérdéseket és kifejtést. A polgári építészetre vonatkozó kérdések átfogó, sok esetben bevezető jellegűek, találunk kérdéseket a tudomány eredetére; az építészetben felhasználható anyagokra; az építészet szabályaira, axiómáira, az épületek ornamentikájára, díszítésére vagy a statikára vonatkozóan. A pirotechnikai vizsgarész során az ágyúk és lövegek kezelésére, céloztatására, működési elveire kérdeztek rá. A hadi építészet vagy erődítéstan vizsgarészben a hallgatóknak a védekezés térbeli lehetőségeire, az ágyúk, lövegek és különböző egységek támadásának blokkolási elveire és az építmények hadi felhasználhatóságára, taktikai-stratégiai módszerekre vonatkozó ismereteikről kellett számot adniuk.

„Széptudományok"

A „széptudományok" több tantárgy vagy tudományág összefoglaló elnevezése. Ezek – ekkor ugyan még nem határolódtak el élesen egymástól – a következőek voltak: esztétika, kritika, irodalom, retorika, poétika és művészettörténet. A Theresianumban a „széptudományok" tárgyait alapfokon a grammatika és humanióra évfolyamain tanították, majd a felsőbb tanulmányok idején: a filozófia évfolyamain a filológiát, a jogi stúdium során az esztétikát. Az esztétika külön tantárgyként való tanítása a Theresianum modernségét mutatja, mivel az esztétika mint önálló diszciplína – a görög filozófusok után – a 18. század második felében született meg és intézményesült.[99] A modern filológia is ebben a korszakban születik meg és épül be a filozófiai fakultások tanrendjébe Európa-szerte. Külön kiemelnénk a filológia területén is úttörő jelentőségű göttingeni univerzitást, illetve nagy formátumú professzorát, Christian Gottlob Heynét, aki tanítványai révén (Schedius Lajos) a magyar tudományos életre is nagy hatással volt.[100]

A Theresianum első periódusában három kitűnő professzorával találkozunk a „széptudományoknak": Josef von Burchhardttal, Karl Mastalierral és Michael Denisszel. E három (jezsuita) professzor saját szakterületén hasonló jelentőségűnek tekinthető, mint az akadémián ekkor oktató jogász vagy államtudós társaik. Burchhardt 1762 és 1773 között volt a Theresianum tanára. Oktatási szakterületének a mai művészettörténet tekinthető, de mellette szépirodalmat és esztétikát is tanított.[101] (Fontos megjegyeznünk, hogy e korszakban még csak a művészettörté-

97 De a kedvezőtlen forrásadottságok miatt Cerman csak a Theresianumban végzett 41%-át vizsgálta meg. *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Theresianum i. m. 166–167.
98 *Fekete, J.*: i. m. 38–48.
99 *Bacsó Béla*: Esztétika. In: Filozófia. Főszerk. Boros Gábor. Akadémiai, Bp., 2007. 1173–1176.
100 *Dümmerth Dezső*: Göttinga és a magyar szellemi élet. OSZK különlenyomat, Bp., 1962. 16–18.
101 *Guglia, E.*: i. m. 75–76.

net korai szakaszával találkozhatunk, mert a diszciplína csak jó fél évszázaddal később intézményesül a német egyetemeken, az első tanszéket 1813-ban Göttingenben, majd a következőt 1825-ben, Königsbergben alapították.)[102]

Burchhardt felismerte a kortárs Johann Joachim Winckelmann jelentőségét, aki az önálló tudománnyá váló művészettörténet első nagy alakja volt. A Realzeitung beszámol egy vizsgáról, ahol a diákok Burchhardt tantárgyából, a kialakulóban lévő művészettörténetből adtak számot tudásukról.[103] A Kurzböck-féle eredeti kiadvány sajnos nem maradt fenn (legalábbis nincs tudomásunk róla), és a theresianumbeli „széptudományok" oktatásáról is csak kevés adatunk van, ezért különösen értékes a Realzeitung bejegyzése.[104] A cikk elismerően ír Burchhardtról és tantárgyáról, aminek fontosságát hangsúlyozza a nemesi diákok számára. A cikkből megtudjuk, hogy a professzor a művészettörténet egészét próbálja bemutatni – a művészet (feltételezett) kialakulásától a galériák és gyűjtemények koráig. Laza korszakolást ad, a festészetre és a szobrászatra fókuszál, ami a kor művészetelméleti gondolkodását a legjobban foglalkoztatta, és a fennmaradt (feltehetőleg) híres remekművekkel foglalkozik.

A Realzeitung a következő vizsgázókat sorolta fel: *„Hr. Georg Freyherr von Buol, Hr. Casper Graf Czarneczki, Hr. Franz Graf Czarneczki, Hr. Adam Franz Graf Barzeck, Dohalsky, v. Dohalitz, Hr. Bernard Edler von Gall, Hr. Franz Freyherr von Zsallerstein, Hr. Johann Freyherr von Mednyansky, Hr. Carl des h. r. R. Graf von Sinzendorf, Hr. Friedrich des h. r. R. Graf von Sinzendorf, Hr. Joseph Edler von Zsencker."*[105] A vizsga befejeztével az ifjú Zsenkler gróf beszédet olvasott fel a képzőművészetekről a főrangú társaságnak, amelynek kulcsgondolata a következő volt: *„Ő érvekkel és példákkal megmutatta, hogy a képzőművészet ismerete a nemes számára mind a saját házában, mind a hivatalában nagyon hasznos és tisztességes, és sok alkalommal a tisztelethez és az előnyökhöz is megkerülhetetlen."*[106]

A statútum az esztétika tudománynak és tantárgynak a célját három pontban fogalmazza meg: 1. a természeti tárgyak, művészi alkotások elemzése, megítélése (itt létjogosultságot adva a szubjektív ízlésnek), 2. művészeti ismertetőjegyek keresése, általános szépművészet-elmélet, 3. a művészi produktumok (irodalmi és képzőművészeti egyaránt) kritikai felmérése, minta- és elhibázott alkotások összehasonlítása.[107] Az érdeklődő diákoknak lehetőségük volt még ar-

102 A pesti egyetemen pedig csak 1873-ban kap önálló tanszéket a művészettörténet, de ez a dátum nem számít szélsőségesen késeinek, mert a lipcsei egyetemen is csak egy évvel korábban, míg a bázelin egy évvel később alakítanak ki hasonló tanszéket. Bővebben: *Heinrich Dilly*: Kunstgeschichte als Institution. Studien zur Geschichte einer Disziplin. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979.

103 Realzeitung 1772. 474–475.

104 A tantárgyhoz a következő tankönyveket használhatták: *Johann Georg Sulzer*: Allgemeine Theorie der schönen Künste. Weidemann, Leipzig, 1771; *Ch. Batteux*: Einleitung in die schönen Wissenschaften mit zusätzen von K. W. Ramler. Weidemann, Leipzig, 1758. In: *Schwarz, J.*: Die niederen und höheren Studien i. m. 20.

105 Realzeitung 1772. 474–475.

106 Uo. 475.

107 Statuten 1802. 96–97.

cheológiai alapismereteket is szerezni. Az akadémia rézmetszet-, érme- és ásványgyűjteményei mindkét tudományághoz szakszerű szemléltetőeszközként szolgáltattak, továbbá lehetőség volt a Belvedere-ben található festménygaléria meglátogatására is.[108]

Mastalier és Denis a „széptudományok" más útjain jártak, mint Burchhardt. Ők inkább irodalmárok és költők voltak, a 18. századi bécsi irodalom meghatározó jelentőségű szereplői. Karl Mastalier 1763–1764-ben volt a Theresianum tanára, 1773-tól a bécsi egyetemen a „széptudományok" professzora, 1788 és 1793 között a filozófiai fakultás dékánja volt. A „széptudományok" harmadik jeles professzora, Michael Denis, akit a „Theresianum Goethéjének" tituláltak, a humán tudományok igazi polihisztorának tekinthető. Jeles költő, irodalmár, tanár és könyvtártudós volt. A Theresianum több ezer kötetes könyvtárának (az egykori Garelli-könyvtárnak) az őre és szisztematikus rendszerezője.[109] A gazdag gyűjteményű könyvtárat, amely könyvritkaságokat és kortárs műveket egyaránt tartalmazott, igyekezett a diákok és a tanárok igényeinek megfelelően feltérképezni és használhatóvá tenni. Denis nagyszabású költői és fordítói életművet hagyott hátra maga után, levelezésben állt a korszak nagy művészeivel, többek között Johann Jakob Bodnerrel és Friedrich Gottlieb Klopstockkal.

A Theresianumban először prefektus volt (1760-ban), aztán tanári állást kapott, német nyelvet és irodalmat, illetve esztétikát tanított. Kollégáihoz hasonlóan ő is adott ki tanulást segítő művet, 1766-ban például német költők műveit tartalmazó olvasókönyvet *(Sammlung kürzer Gedichte aus den neueren Dichtern Deutschlands zum Gebrauche der Jugend)*. Ez a legelső német irodalmi olvasókönyvek egyike, amely tiltott szerzőket is tartalmazott, akiknek önálló kötetük a Habsburg Birodalomban nem jelenhetett meg. A válogatásnak így a cenzúrát is sikerült kijátszania.[110] 1772–1774 között *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum* címmel – Burchhardt közreműködésével – összeállított három gyűjteményes kötetet, amelyekbe a tanítványainak a beszédeit, verseit, dolgozatait válogatta egybe.[111] A Realzeitung mindkét kötetről részletes könyvbemutató cikket közölt, elismerően szólva a „széptudományokról", e tárgy tanárairól és diákjairól.[112] A *Carmina Quaedam* kötetbe pedig a növendékek iskoladrámáit és színdarabjait gyűjtötte össze.[113] Denis sokoldalú érdeklődéséről, polihisztorságáról árulkodik, hogy az

108 Uo. 97.

109 *Dieter Schmidmaier*, Dieter: Michael Denis als Bibliothekspädagoge. OSZK különlenyomat, 1983. 149–155. A Theresianum gyűjteményét feldolgozó könyvtártudományi műve: *Michael Denis*: Die Merkwürdigkeiten der k. k. garellischen öff. Bibliothek am Theresianum. Augustin von Bernardi, Wien, 1780.

110 *Unger A. Barnabás*: Denis Mihály élete és munkái. Franklin, Bp., 1907. 16.

111 Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. Hrsg. Michael Denis. I. Kurzböck, Wien, 1772.; Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. Hrsg. Michael Denis. II. Kurzböck, Wien, 1772.; Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. Hrsg. Michael Denis. III. Kurzböck, Wien, 1974.

112 Realzeitung, 1772. 200–204.; Realzeitung, 1772. 620–623.

113 *Michael Denis*: Carmina Quaedam. Vindobonae, 1794.

alapvetően a humán tudományokkal összeforrt életművében még a *„Bécs-vidéki pillangók szisztematikus jegyzékével"* is találkozunk.[114]

A „széptudományok" közvetítése a Theresianumban nem egyszerű ismeretátadását és tanórákat, előadásokat jelentett, hanem közös műhelymunkát is. Fuszek József írja: *„A Messiást* [Klopstock remekművét] *a bécsi Theresianumban szorgalmasan olvasták. Denis tanítványaival egyes részeket latin nyelvre is fordítottak belőle."*[115] Denis és diákjai között nemcsak egyszerű tanár-diák kapcsolat lehetett, hanem inkább mester és tanítvány közötti baráti viszony. Denis kötődött tanítványaihoz, erről tanúskodik az Unger Barnabás által a „barátságdalok" műfajába sorolt két verse *(Abschied an einen edlen Helvetier* és *An den Grafen Aloys Christian)*, amelyekben szeretett diákjaitól búcsúzik.[116] „Humoros költeményei" között találunk egy verset *(An einem Jüngling)*, amelyben egyik diákja divathajhászásán élcelődik, és tréfás hangnemben intelmekkel látja el.[117]

A Theresianumban színjátszást is folytattak, hagyományos iskoladrámák betanítására és előadására is sor került. Az akadémián kezdetben konvencionális, latin nyelvű előadások tartottak, azonban az idő előrehaladtával a latin itt is háttérbe szorult, 1765-ben pedig hivatalosan is eltörölték a latin darabokat.[118] Helyüket német és francia nyelvű művekkel pótolták, amelyek témáikban már szabadabbak voltak. Michael Denis is írt iskoladrámákat, iskolai színdarabokat, vígjátékokat a nemesi akadémia diákjainak, és az előadások begyakorlásában, színpadra vitelében is közreműködött. Ahogy Denis és Mastalier bárdköltészete az uralkodó dinasztiát és az udvart dicsőítette, a fennálló rendszert legitimálta, ugyanez megfigyelhető a Theresianumban előadott színpadi műveken is. A *Carmina Quadam*ban található művek is II. Józsefről, II. Lipótról, Kaunitzról vagy Hadik Andrásról szólnak.

A Theresianum tudományos nyilvánossága

Jürgen Habermas terminológiája alapján Bécsben a reprezentatív és a polgári nyilvánosság egymással átfedésben állt, mivel az udvar székhelye a városban volt.[119] A Theresianum terének és nyilvánosságának sajátosságát az akadémia tudományos és az udvar szimbolikus terének azonossága, párhuzamos jelenléte adta. A neme-

114 *Ludwig Igálffy-Igály*: Zimelien der Bibliotheca Theresiana und ihre Bedeutung im Zusammenhang mit der Geschichte des Hauses. In: Jahresberischt, 1980–81. Öffentliches Gymnasium der Stiftung Theresianische Akademie in Wien. Gymnasium, Wien. 1981. 22–23.

115 *Fuszek, József*: Mastalier Károly élete és művei. Adalék a XVIII. század német irodalomtörténetéhez. Pátria Nyomda, Bp., 1912. 8.

116 *Unger A. B.*: i. m. 27. Festetics György és Denis kapcsolatáról: *Walleshausen Gyula*: Denis professzor és tanítványa, Festetics György. Könyvtári Figyelő 54. (2008) 1. sz. 64–74.

117 *Unger A. B.*: i. m. 33.

118 *Igálffy-Igály, L.*: Das Theresianum i. m. 244.

119 *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Gondolat, Bp., 1993. 55–114.

si akadémia otthonául a Favorita-kastély, a Habsburg-dinasztia egykori nyári rezidenciája szolgált. Az udvar komoly anyagi támogatást nyújtott az iskola működéséhez, alaposan szemmel tartotta a felvételiző (és felvételt nyerhető) diákok személyét, valamint a Mária Terézia nevét viselő akadémia az uralkodócsaláddal fontos: szimbolikus és ceremoniális kapcsolatban is állt.[120]

A tudományos kutatás a 17–18. század fordulója előtt az *arcanum* misztikumába burkolózott.[121] Az experimentális tudományfelfogás, az intézményesülő és professzionalizálódó diszciplínák az újkori tudománytörténet genezisét jelentették. A Theresianum tudományos nyilvánossága és reprezentációja nem jöhetett volna létre a megfelelő tudományos és társadalmi-kulturális feltételek nélkül. A 18. században általános európai tudományos paradigmaváltásnak lehetünk a tanúi, amely során Thomas Kuhn szerint a régebbi tudományos nézetek képviselői fokozatosan átadták a helyüket az újabb felfogás fáklyavivőinek (akiket korábban akár dilettánsoknak is titulálhattak), és ezeket a változásokat intézménytörténeti változások is követték.[122] A paradigmák közötti döntés joga a tudósközösség privilégiuma, de a győztes iskola a társadalom előtt sem marad ismeretlen, mert a tudományos intézmények tagállományát ő fogja feltölteni, az ő nézetei fognak szóban (előadásokban) és írásban terjedni, valamint a legfontosabb már letisztult, mindenki által elfogadott tézisek jelennek meg az oktatásban is. Bécsben a Theresianum az új tudományszemlélet hordozója volt, de nem számított autonóm intézménynek, reformokat csak az udvar jóváhagyásával lehetett véghezvinni.

Az akadémiáról terjedő hírekben a nemesi növendékek nemcsak kollektív, hanem személyes (név szerinti) reprezentációjával is találkozhatunk. Roger Chartier reprezentáció-elmélete alapján megállapíthatjuk, hogy a tanárok és a diákok számára a nyilvános és szimbolikus megmutatkozás kulcsfontosságúnak számított.[123] Mindkét csoport a társadalmi és kulturális változások szülötte volt, ezért társadalmi identitásának, státusának az elismertetésére törekedett. A Theresianum tanárai, akik sok esetben a bécsi egyetem professzorai is voltak, nemcsak a felsőoktatásban vettek részt, hanem kutatók, aktív tudományművelők is voltak. A korábbi évszázadokban ez a két funkció nem feltétlenül állt átfedésben egymással – ez a 18. századi, elsősorban a német egyetemi reform eredményének tekinthető. A diákok pedig az új elitet képviselték, a nemesség azon részét, amelynek már szaktudására is szüksége volt, például az állami hivatali posztok betöltésénél vagy

120 E témakörben Olga Khavanova tanulmányaira utalnánk, amelyekre a második jegyzetben már hivatkoztunk. Ld. még: *Kökényesi Zsolt*: „A nemesi ifjak minden szükséges tudományra és exercitiumra neveltessenek" – Mária Terézia uralkodói imázsa bécsi nemesi iskolák tükrében. In: Helytállás. Tanulmányok az Eötvös Konferencia XII. történeti üléséről. Szerk. László Gábor–Toronyi Alexandra. Eötvös Collegium Történész Műhely, Bp. 2012. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati. Series 1., Nr. 3.) 291–320.

121 *Geoffrey Canton*: The rhetoric of experiment. In: The uses of experiment: studies of experimentation in natural sciences. Ed. David Gooding. Cambridge University Press, Cambridge, 1989. 166–167.

122 *Thomas S. Kuhn*: A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris, Bp., 2000.

123 *Roger Chartier*: A világ mint reprezentáció. In: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Szerk. Kisantal Tamás. Kijárat, Bp., 2009. 47–51.

a hadsereg tisztikarában. A nyilvános (irodalmi) megmutatkozáshoz még nélkülözhetetlen feltételnek számítottak a közvetítő csatornák (jelen esetben a különböző írott médiumok), amelyek a szintén komoly mennyiségi és minőségi változásokon átment olvasóközönség számára továbbították az információkat.[124]

A Wienerisches Diariumban, a nyilvános vizsgakiadványokban rendszeresen lehetett a növendékek vizsgáiról olvasni, a diákok beszédeit vagy dolgozatait professzoraik olykor saját könyveikben függelékként megjelentették, de az is előfordult, hogy a jobban sikerült művek akár különlenyomatban is napvilágot láttak.[125] A Realzeitungban megjelenő hírek az akadémia oktatási és tudományos színvonalát voltak hivatottak reprezentálni. Korszakunkban a bécsi tudományos élet közlönye, folyóirata a Realzeitung *(Realzeitung oder Beyträge und Anzeigen von gelehrten und Kunstsachen)* volt, ami tudományos, gazdasági és művészeti hírekről egyaránt tudósított. A Theresianum tudósai a Realzeitung főszereplői voltak, a bécsi tudományos társadalom meghatározó egyéniségeiként minden évben többször közöltek róluk cikkeket. Új könyveikről, kutatásaikról a folyóirat rendszeresen beszámolt. Mivel tevékenységük és műveik (tankönyvekként) a Theresianumhoz kötődtek, így az akadémiáról is sokszor esett szó.[126] Vagy amikor például Makó Pál a *Beyträge zu verschiedenen Wissenschaften von einigen oesterreichischen Gelehrten* című tudományos-értelmiségi peridoidikában a sarki fényről értekezik, a Theresianum tanáraként van bemutatva, tehát a nemesi akadémia professzori minőségében ír.[127]

A Realzeitung tudományos és irodalmi rovataiban (szak)recenziókkal és könyvismertetésekkel találkozhatunk az egyes professzorok eredményeiről. A recenziók a 18. században – ahogy ma is – a tudományos ismeretközlés és hálózat alapvető fontosságú elemei, a korszakban végbemenő diszciplináris intézményesülési folyamatban (tudóstársaságok, szakfolyóiratok, tanszékek létrejötte) is jelentékeny szerepet játszottak. Ezek a recenziók nem feleltethetők meg teljesen mai társaikkal, de módszereikben és céljaikban már szakelveket követnek, így nem egyszerű „laudációk". A különböző terjedelmű, általában két és öt oldal közötti cikkekben a felvilágosodás mentalitásának megfelelően a két kulcsszó a „ratio" és a „hasznosság" volt. A tudománynak és az oktatásnak – minőségének megfelelően – a haza (*Vaterland*) és közjó számára való felhasználhatóság volt a mérőfoka, Bécsben ekkor mindent eszerint ítéltek meg – legalábbis az érvek retorikája erre épült.

De a Theresianum tudományos neve nemcsak Bécsben vagy a Habsburg-monarchiában volt ismert, hanem Európa-szerte, legalábbis – a következő forrá-

124 *James Van Horn Melton*: The Rise of the Public in Enlightenment Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 92–104.

125 A bécsi folyóiratok közötti eligazodásban segítségemre volt: *Andrea Seidler–Wolfram Seidler*: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1988.

126 1772-ben a folyóirat a Theresianum oktatási rendszeréről, tanárairól, az oktatási körülményekről külön általános bemutatást közöl: Realzeitung 1772. 82–87.

127 Beyträge zu verschiedenen Wissenschaften von einigen oesterreichischen Gelehrten 1775. 179–250.

sok alapján megállapítható, hogy – a német nyelvterületeken mindenképpen figyelemmel kísérték a nemesi akadémiának és a professzorainak a „működését". Ezek a Theresianummal kapcsolatos írások nagyon röviden, vagy általában egyáltalán nem is térnek ki a nemesi akadémia bemutatására, mert minden bizonnyal az olvasók számára közismert oktatási intézményről volt szó.

A berlini kiadású *Allgemeine deutsche Bibliothek* a *Jugendfrüchte* kötetekről külön recenziót közöl, amelyben a Theresianumról és a benne tanuló ifjú nemesekről is elismerően szól.[128] A kötetbemutató után a folyóirat hasonló részletességgel ír a bécsi nemesi akadémia legismertebb költő növendékéről, Joseph Retzerről a három évvel korábban megjelent *Gedichte aus dem k. k. Theresiano* című verseskötete kapcsán.[129] II. József római királlyá koronázása alkalmából a Theresianumban nagy ünnepséget tartottak, több színdarabbal és verssel, amelyek önálló kiadványban is megjelentek.[130] Az ünnepségről és a kötetről részletes bemutatást olvashatunk a lipcsei *Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und freyen Künste*ben.[131] Michael Denis már korábban említett *Merkwürdigkeiten* kezdetű könyvtárelméleti könyvének a jelentősége nem állt meg a monarchia hátáránál, részletes recenziókat olvashatunk róla a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* és a *Nürnbergische gelehrte Zeitung* című folyóiratokban, amelyek közül az első a 18. század második felében az európai szellemi élet egyik mértékadó lapjának számított.[132] A Theresianum 1801-ben kiadott szisztematikus katalógusjegyzékéről a jénai és lipcsei illetőségű *Allgemeine Literatur-Zeitung* számolt be.[133] A Göttingeni Tudományos Társaság folyóirata részletesen elemzi Johann Zizus, a bécsi egyetem statisztikaprofesszorának, valamint a Theresianum politikai tudományok tanárának *Oekonomisch-politische Betrachtungen über die Handels-Bilanz* című értekezését. A cikk külön kitér Anton Beinl Edl. von Bienenburg theresianumi diák disputájára, amely Zizus művének függelékkében olvasható.[134] A regensburgi *Botanische Zeitung*, amikor bemutatja Joseph Schultesnek a krakkói egyetem botanikus kertjéről írott munkáját, úgy ír a szerzőről, mint akinek jól ismertek a művei és a bécsi theresianumi tanári működése.[135]

De nemcsak a folyóiratcikkek szerzői követték nyomon a Theresianum tudományos életét, hanem az utazók érdeklődését is felkeltette az akadémia, amelyet a különböző útleírások bizonyítanak. A híres berlini utazó, Friedrich

128 Allgemeine deutsche Bibliothek 31. (1777) 1. sz. 213–214.
129 Uo. 214.
130 Freudenbezeigungen des k. k. theresianischen Collegiums bey Gelegenheit der Krönung Josephs des zweyten römischen Königes. Johann Thomas von Trattnern, Wien, 1764.
131 Neue Bibliothek der schönen Wissenschaften und freyen Künste 1. (1765) 1. sz. 102–105.
132 Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen 2. (1780) 981–985.; Nürnbergische gelehrte Zeitung auf das Jahr 1780. 610–613.
133 Allgemeine Literatur-Zeitung 2. (1801) 97–99.
134 Göttingische gelehrte Anzeigen 1. (1812) 337–358.
135 Botanische Zeitung, welche Recensionen, Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkeiten und Nachrichten, die Botanik betreffend enthält 5. (1806) 284–286.

Nicolai részletesen beszámolt a bécsi nemesi akadémiáról.[136] A felvilágosult író sok tekintetben becsmérlően nyilatkozott a Theresianumról – az ellenérzés elsősorban az akadémia rendi jellegéből, a tudás megszerzésének hierarchizált formájából fakadt –, de az intézmény oktatási-tudományos színvonalát, tudományos berendezéseit még ő is elismerte. Johann Tobias Satler német publicista a bécsi oktatási helyzetről írt, Frankfurtban és Lipcsében kiadott leveleiben részletesen tudósított a Theresianumról is.[137] Satler betekintést nyújtott olvasóinak a nemesi akadémia intézményébe, oktatási rendszerébe és röviden a színvonalába is. Az iskola képzési színvonalát elismerte, de az egyetem és az akadémia között húzódó rendi szakadékot és a különböző társadalmi státusú diákok elkülönítését rosszallta. A művet a göttingeni tudományos folyóirat is bemutatta, amely – többek között – külön kiemelte a Theresianumot és a Savoyai Akadémiát.[138] Karl Bertuch weimari publicista útleírásában elismerően ír a Theresianum gazdasági-botanikus kertjéről, de az oktatási intézményről több szót nem ejt.[139] A művet a *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* recenzeálta, amely külön megemlékezett Bécs botanikus kertjeiről, köztük a Theresianuméról is.[140]

Ezek a hírek és nyomtatványok a diákok, a tanárok, a professzorok és az iskola nevének fényét egyaránt emelték. Az akadémia már külső megjelenésében is mutatta, hogy tudományos-oktatási igényeket elégít ki. Az akadémia belső kialakítása is a tanítást szolgálta: a termek, lakószobák, szertárak, kabinetek és a bennük található szemléltető és kísérleti eszközök, modellek, vagy a gazdag gyűjteményű könyvtár mind a magas szintű oktatás segítői voltak. A gazdasági-botanikus kert és a szertárak tartalma a kor „csúcstechnológiáját" képviselték, és ennek a Habsburg Birodalomban – ahol 1773-ig a jezsuita iskolahálózat látta el az oktatási feladatok nagy részét – különösen nagy volt a jelentősége. A *Collegium Theresianum* tudományos térnek számított, a fenti feltételek, a magas színvonalú akadémiai oktatás és a birodalom jeles professzorainak jelenléte mind ezt fejezte ki. Mitchell G. Ash szerint a tudományos tér kutatásában három fázist lehet megkülönböztetni: 1. a hagyományos tudományos terek (kutatási központok, tanszékek) intézménytörténeti megközelítését, 2. a tudományos felszerelések, berendezések és szimbólumrendszer reprezentatív hatásának kutatását és 3. a tudomány és nyilvánosság egymáshoz való viszonyának, kommunikációjának vizsgálatát.[141]

Theresianum nem 19. századi kutatólabor volt – már csak azért sem, mert az intézmény célja nem a kutatás volt, hanem az oktatás –, de az újfajta tudomá-

136 *Friedrich Nicolai*: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz, im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. IV. K. n., Berlin–Stettin, 1784. 770–786.

137 *[Satler, Johann Tobias]*: Freymüthige Briefe an Herrn Grafen von b. über den gegenwärtigen Zustand der Gelehrsamkeit der Universität und Schulen zu Wien. Universität Wien, Frankfurt–Leipzig, 1775. 166–176.

138 Göttingische gelehrte Anzeigen von Gelehrten Sachen. II. 1774. 746–748.

139 *Karl Bertuch*: Bemerkungen einer Reise aus Thüringen nach Wien im Winter 1805 bis 1806. II. Verlage des Landes-Industrie-Comptoirs, Weimar, 1810. 54.

140 Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung 7. (1810) 3. sz. 580.

141 *Mitchell G. Ash*: Räume des Wissens – was und wo sind sie? Einleitung in das Thema. Berichte zur Wissenschaftsgeschichte 23. (2000) 235–237.

nyosság, amely a természettudományok területén külső eszközök bevonását is szükségessé tette, jelen volt a Favoritában. Elég, ha csak Makó Pál korábban idézett kísérleteire gondolunk, látjuk: az akadémiára az experimentális tudományfelfogás látványos, gyakorlati oldala is jellemező volt. Michael Denis és még több tanár szeminárium jellegű műhelymunkái is ezt a képet sugallják.

A Theresianum intézménytörténete jól ismert, a nyilvánosság kérdésével már foglalkoztunk, érdemes néhány, az akadémiához kötődő szimbólumot közelebbről is szemügyre venni. Az akadémia tanárainak tankönyveiben a szükséges természettudományos illusztrációk és ábrák mellett gyakran díszítő motívumokat is találunk. A leggyakrabban puttókkal és virágkompozíciókkal találkozhatunk, de ezeknek a képeknek nemcsak díszítő funkciójuk volt, hanem szimbolikus jelentésük is.[142] A barokk puttók mellett az obeliszkek, a természeti képek, a fény és a felkelő nap motívumai a felvilágosodás képi világát jellemezték.[143] Martini természetjogkönyvének címlapja méhkaptárt és méheket ábrázol (2. kép). Ez a motívum az állam és a részek egymásrautaltságának a jelképe. Ezek az ábrák nemcsak a Theresianum tankönyveit díszítették és látták el többletjelentéssel, hanem egyben a nyugati trendek bécsi recepciójának tekinthetők. A korabeli bécsi nyomdaiparra jellemző volt ez a képi megjelenítés. Az akadémián használt tankönyvek képei – mint a felkelő nap vagy a fénysugarak – a *ratiót*, az értelem fényét és a jövőbe (a tudományba, a tudásba és az államba) vetett bizalmat fejezték ki (3. kép).

Ivo Cerman monográfiájában a bécsi udvari nemességet mint a felvilágosodás kultúrájának hordozóját vizsgálta.[144] Ebben a művelődési folyamatban a Theresianumnak is jelentős szerepet tulajdonított. A modern szakismeretek és nézetek továbbítása mellett a bécsi akadémia a nemesi nevelés állami intézményének is számított, amely az udvar érdekeinek és az államtudósok elképzeléseinek megfelelően az állam számára hasznosan tevékenykedni képes döntéshozó elit kitaníttatását tűzte ki célul maga elé. Az udvarban és a bécsi felsőoktatásban az egyik legnagyobb befolyással bíró államtudós, Joseph von Sonnenfels is hasonló elveket vallott.[145] A Savoyai Akadémia növendékeinek előadott két beszédében is a nemesi művelődés fontosságát emelte ki, valamint a megszerzett tudásnak, az öröklött hatalomnak és rendi privilégiumoknak az állam számára való kamatoztatásáról értekezett.[146] Johann Tobias Satler a Theresianumról írt nyilvános levelé-

142 *Frédéric Barbier*: A könyv története. Osiris, Bp., 2006. (Osiris Kézikönyvek) 224–225.

143 *Detlef Hoffmann*: Überlegungen zum Problem einer politischen Ikonographie der deutschen Aufklärung. In: Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung. Hrsg. Hans Erich Bödecker–Ulrich Herrmann. Felix Meiner, Hamburg, 1987.

144 *Cerman, I.*: Habsburgischer Adel und Aufklärung i. m.

145 *Grete Klingenstein*: Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkung über eine Rede Joseph von Sonnenfels aus dem Jahre 1771. In: Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis um 20. Jahrhundert. Hrsg. Grete Klingenstein–Heinrich Lutz–Gerald Stourzh. Oldebourg, Wien, 1978. 165–204.

146 *Joseph von Sonnenfels*: Das Bild des Adels. Kurzböck, Wien, 1767.; *Joseph von Sonnenfels*: Ueber den Beweggrund der Verwendung (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768). In: Sonnenfels gesammelte Schriften. VIII. Mit von Baumeisterischen Schriften, Wien, 1786. 177–204.

ben is kifejtette, hogy a nemesi akadémia milyen nagy hangsúlyt helyez az állampolgári nevelésre.[147] A felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikája a *Staatsraison*nek megfelelően a társadalmi státus alapján különböző színvonalú képzést tartott szükségesnek, de a hazafias nevelést, az állam közös érdekeinek és értékeinek a továbbplántálását minden réteg számára fontosnak tekintette.

A theresianumi diákok beszédeiben és dolgozataiban az uralkodó dicsőítése mellett állandó elemként jelen van a tevékeny hazaszeretet hangsúlyozása. A Michael Denis szerkesztette *Jugendfrüchte* kötetben fennmaradt három dolgozat, amelyeknek központi témája a nemesség, a tudomány és az ízlés viszonya.[148] A szerzők szerint a nemes feladata az állam hasznos szolgálata, ami csak a tudományok ápolása és kellő művelődés révén lehetséges. Antik példák mellett XIV. Lajos Franciaországát állítják be követendő mintaként, ahol az uralkodó rátermettségén túl az állam felvirágoztatásában a miniszterek (Colbert, Mazarin) szakmai tudása is kulcsszerepet játszott. A Habsburg-monarchia aranykora is így jöhet el, ha a nemes mindkét feladatát teljesíti: elsőként a tudományok művelését, majd ezen keresztül hazáját segíti.[149]

Erdődy József így zárja beszédét és jelöli ki a nemes feladatát: *„Mozdítsák elő a tudományokat és művészeteket, óvják a tanoncaikat, terjesszék el a jó ízlés uralmát. Így fognak a haza számára legfontosabb szolgálatot tenni, a polgártársaiknak legkiterjedtebb hasznot szerezni, dicsőséget az uralkodójuknak, a saját nevüknek elfelejthetetlen emlékművet az utódok hálatelt szívébe állítani."*[150] Ebben a folyamatban a nemesi akadémiának is kulcsszerepe van, amelynek nem a lovagi exercitiumok oktatása a fő feladata, hanem az állam számára hasznos jogi, katonai, építészeti tudományok közvetítése.[151] A Theresianum olyan a képet igyekezett sugallni magáról, amely azt mutatja, az intézményben a birodalmi elit modern tudományokat sajátíthat el, amelyeket később az állam szolgálatában képes lesz kamatoztatni.

A nemes diáknak azonban nemcsak a lehetősége volt meg a tanulásra és művelődésre, hanem a képzés és annak eredményessége elvárás is volt. *„Önök túl szerények ahhoz képest, hogy mit vittek véghez egy év alatt, amit az állam, amelynek Önök is polgárai, Önöktől kér, amit az Önök felettesei, szülei, barátai Önöktől elvárnak."*[152] Schultes, a természetismeret professzora az elvárások mellett a nemes kettős feladatára hívja fel a figyelmet a tudomány művelésében: *„Lehetőségem nyílt rá, hogy a Császári és Királyi Teréz Lovagi Akadémia növendékei-*

147 *[Satler, J. T.]*: i. m. 172.

148 *Joseph Freyherrn von Montoni*: Betrachtungen über die Pflichten des Adels gegen die Wissenschaften. In: Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. I. i. m. 89–100.; Erdődi, Joseph Grafen von: Rede von der Pflicht adlicher Jünglinge den Geschmack zu bilden. In: Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. II. i. m. 213–226.; *Aloysius Grafen von Starhemberg*: Der Einfluß der Erziehung auf die Richtigkeit des Geschmackes. In: Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. II. i. m. 251–262.

149 *Montoni, J.*: i. m. 99–100.

150 *Erdődi J.*: i. m. 225–226.

151 *Montoni, J.*: i. m. 92–93.

152 *Schultes, J. A.*: i. m. 4.

hez forduljak, akik majdan Ausztria gazdagabb és hatalmasabb polgáraivá válnak, akik majd részben saját munkájuk révén, részben a mások munkáját támogatva a hazai természettörténet mindenekelőtti támogatói lehetnek."[153]

A nemes diáknak a Theresianumban és a modern oktatási intézményekben megszerzett ismeretei révén lehetősége volt a tudományt személyesen művelni, de nem szabad megfeledkezni a nemesség hagyományos – a társadalmi rangjából és helyzetéből adódó – kötelezettségéről: a tudományt és művészeteket pártoló mecénási elkötelezettségéről. Az egykori növendékek utóéletének és a tudománnyal való kapcsolatának elemzése önálló kutatást igényelne. A Theresianum két leghíresebb magyar diákjának mecénási szerepére mégis érdemes röviden utalást tenni. Festetics György és Széchényi Ferenc a magyar nyelv ügyének elkötelezett támogatói voltak, ami az elnémetesedés vádjára is ellenérvként szolgál. Mindketten komoly összegekkel támogatták a bécsi magyar nyelvű újságok kiadását és a *Magyar Játék Színi Társaság* működését.[154] Fennmaradt egy 1790. december 15-i levél, amelyben Born kéri Széchényit, hogy a Festetics által szavatolt és Széchényi fizette 20 ezer forintot nyugta ellenében kézbesítse, egyúttal a kísérlet állásáról is beszámol.[155] Festetics a Georgikon mezőgazdasági szakiskola megalapításával és a keszthelyi Helikon ünnepségek szervezőjeként, Széchényi pedig gazdag magángyűjteményének a hazának adományozásával a magyarországi tudomány és művészetpártolás kiemelkedő jelentőségű személyiségei voltak.

A dolgozat zárásaként, összegzéseként a Michael Bonbardius-féle *Topographia Magna Regi Hungariae* kötetben – Csáky Imre beszéde előtt – megjelent kép reprezentatív jelentésrétegeire hívnánk fel a figyelmet (5. kép).[156] A kép szimbolikus funkciója – miképp a Wienerisches Diarium cikkei és a Theresianum – legalább három egymással párhuzamos jelentést hordoz magában. Az uralkodót (udvart, dinasztiát), a (magyar) nemest és a tudományt (a képiség lényegéből fakadóan) egyidejűleg reprezentálja.

A kép egyértelműen reprezentálja a császári udvart: a hagyományos udvari, tétellapra emlékeztető ábrázolásmód és az uralkodónő és gyermekei jelenléte miatt. Az összbirodalmból jelen esetben a magyarságot reprezentálja, erre utal a kép megjelenésének helye (Bonbardius Magyarországról szóló topográfiai könyvében, a theresianumi diák, Csáky Imre beszéde előtt), a magyar inszigniák jelenléte, József főherceg és az ifjú nemes magyar viselete, valamint a földön látható magyar korona címerei. Az ifjú Csáky gróf beszédében Mária Teréziát mint magyarok királynőjét magasztalja.[157]

153 Uo. 58–59.

154 *Kurucz György*: A Georgikon alapításától 1848-ig. In: Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. I. Szerk. Fülöp Éva Mária. PATE, Keszthely, 1996. 65.

155 Ignác Born Széchényi Ferencnek. In: Széchényi Ferenc és Csehország. Szerk. Richard Pražák–Deák Eszter–Erdélyi Lujza. Gondolat, Bp., 2003. 118–119.

156 *Michael Bonbardius*: Topographia Magna Regi Hungariae. Literis Leopoldi Joannis Kaliwoda, Viennae, 1750.

157 Csáky Imre beszéde. In: Uo. 1–4.

A kép a nemesi tudományosságot, művelődést is kifejezi: az ifjú nemes topográfiai könyvet tart a kezében. Szimbolikusan ezt erősíti a József főherceg mögött álló Athéné istennő, aki az igaz tudás megtestesítője és pont a magyar nemesre mutat, ezzel hívva fel rá a figyelmet. A Theresianum tanrendjében a természetrajz és a topográfia nagy súllyal volt jelen. Itt utalnánk Joseph Schultesra, az akadémia természettan-professzorára, aki még 1799-ben is, majd 50 évvel a kép keletkezése után írja a tanórát kiegészítő könyvében, hogy Horvátország, Szlavónia, Erdély, Bukovina, Magyarország, az osztrák monarchia csaknem fele a természetkutatás számára alig ismert jobban, mint Dél-Amerika.[158] E művelt nemesi imázsban szintén a tudomány művelésének leendő kettős feladatát kell látnunk: egyfelől személyesen tudósként, másfelől a tudományt támogató mecénásként. A nemesi ifjú előtt fekvő kard és a József mögött álló Herkules jelenléte és figyelő tekintete a nemesség, különösen a magyar nemesség hadi erényeire és kötelességeire utalnak. A „vitam et sanguinem" toposszá vált kifejezéssel (amely motívumként Mária Terézia ikonográfiájának is gyakori eleme volt)[159] a diákok beszédeiben, például Batthyány Józsefében vagy Bánffy Györgyében is találkozhatunk.[160]

158 *Schultes, J. A.*: i. m. 31.

159 *Papp Júlia*: Adatok Mária Terézia ikonográfiájához Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak a tükrében. Aetas 25. (2010) 2. sz. 153–154.

160 Batthyány József beszéde. In: *Paulo Josepho Riegger*: Exercitatio Academica de Conciliis. Trattner, Vindobonae, 1757.; Gróf Bánfi György beszéde. In: *Georg Pray*: Annales Regum Hungariae ab Anno Christi CMXCVII. Ad Annum MDLXIV. deducti, ac maximam portem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, Tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti opera et studio. IV. G. L. Schvlz, Vindobonae, 1767.

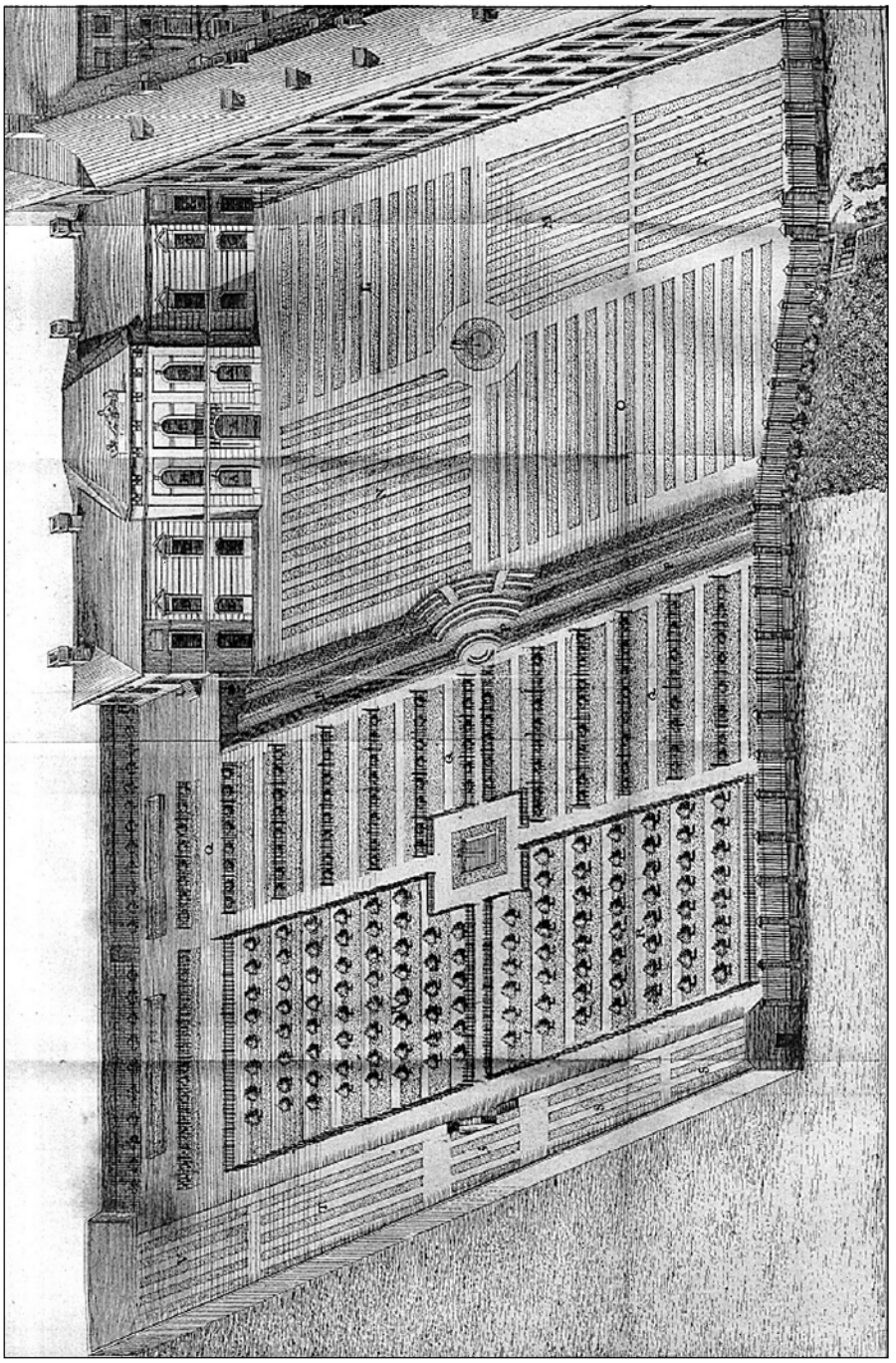

1. kép: A Theresianum gazdasági-botanikus kertje[161]

161 Kurzgefaßter Entwurf i. m. 1775.

Képmagyarázat
A. karám
B. fosszíliák, különböző földfajták, kristályok, kövek, ásványok, lenyomatok, kövületek
C. eszközök és gépek: gazdálkodáshoz, víz-, üzem- és bányaépítészethez
D. fizikaszertár, ahol a különböző kapcsolódó eszközök és gépek találhatók
E. a gazdasági kémia és színezőműhely konyhája (laborja)
F. tároló, tartály
G. szemináriumtermek a gazdasági kerthez
H. különböző, megmunkált anyagok (tárolandók ott az épületben)
I. az épület bejárata a kert felől
K. az akadémián kívüli (külső) épület bejáratának az előtere
L. különböző földtípusok, amelyek a növények fejlődését és a föld termékenységét segítik
M. haszonnövények, amelyek fogyasztásra vagy ruházkodásra alkalmasak
N. olyan növények, amelyekből színező- vagy festékanyagot lehet kinyerni
O. olyan növények, amelyek állatok takarmányozására vagy gyógyítására alkalmasak
P. virágok, amelyek a kert ékességei
Q. kis növésű gyümölcsfák
R. nagy növésű gyümölcsfák
S. ott történik a növények beoltása, keresztezése
T. szőlőskert
V. komlóültetvény
W. erdei fák: asztalos, esztergályos és ács szükségletekre és fűtésre

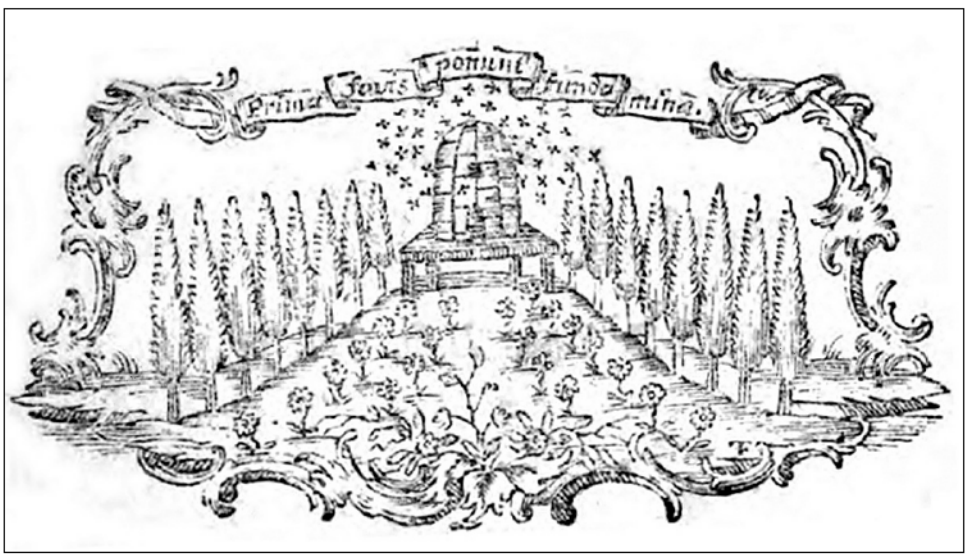

2. kép[162]

162 *Martini, C. A.*: De lege naturali i. m. címlapképe.

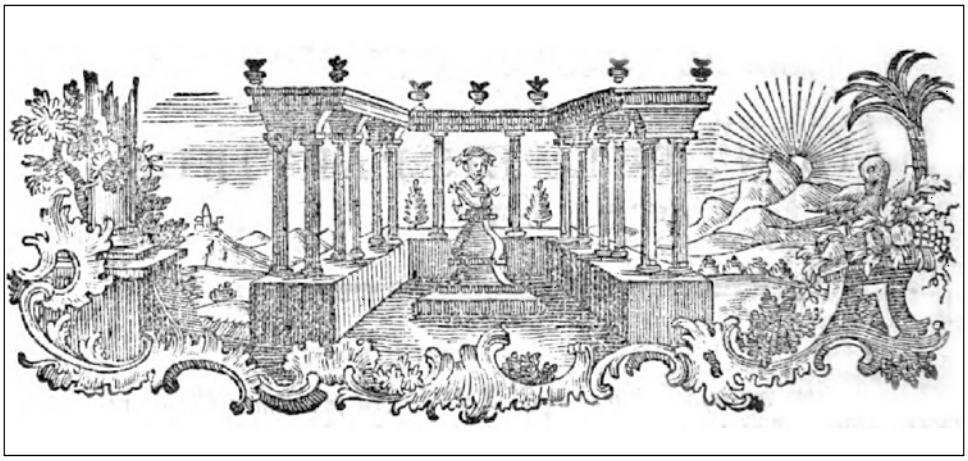

3. kép[163]

4. kép[164]

163 Uo. 199.
164 Jugendfrüchte des k. k. Theresianum. II. i. m. 23.

5. kép[165]

165 *Bonbardius, M.*: i. m. 4.

ZSOLT KÖKÉNYESI

INTERCONNECTING SCIENCE AND PUBLIC SPHERE VIA AN EXAMPLE OF A NOBLE ACADEMY: A REPRESENTATION OF THE VIENNESE THERESIANUM IN THE 18TH CENTURY.

The significance of the Viennese Theresianum has been well known for historical science. In the last decade the qualitative research results of Olga Khavanova have directed attention to this outstanding institution. The cultural and educational political interaction of the Imperial and Royal Court and the decision-making elite forms an important part of the problem of the Middle-European enlightened absolutism. This study aims to illuminate this topic from the perspective of scientific representation, and is structured into two major parts. In the first part, the modern disciplines taught at Theresianum is discussed; in the second part I analyze the public sources – periodicals from Austria and from abroad, travel journal and publishings of examinations. My purpose is to direct attention to the scientific reputation of the Viennese noble academy, and the courtly and noble interests behind it.

MAJOROS ISTVÁN

Rendszerváltozások a 19. századi Franciaországban

A 19. század a rendszerváltozások sora Európában.[1] Minden országban lezajlik az európaizálódási folyamat, s gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális értelemben létrejön az ipari korszak modern Európája. A gazdaságban ez azt jelentette, hogy a mezőgazdaság magas részarányával jellemezhető hagyományos társadalomból Európa átlépett az ipari korszakba, amely nem csupán megszüntette a népességnövekedés és a rendelkezésre álló élelmiszerforrások közötti sok évszázados feszültségeket, hanem a 19. század végére már életminőséget is tudott kínálni a népesség egyre növekvő hányadának.[2] A század a *„politikai emberré válás"* folyamata is a liberális vagy demokratikus parlamenti szisztéma kialakításával, a választójog bővülésével, a modern pártok, a nyilvánosság megjelenésével, az alapvető szabadságjogok meghirdetésével. Ebben a rendszerben minden politikai irányzat működési, kifutási lehetőséget talált, s a törvények, az alkotmány, a hatalommegosztás garantálta a gazdaság, a vállalkozás és az egyén szabadságát. És miközben pártok, eszmék és politikai irányzatok kerültek hatalomra vagy éppen buktak, a változások miatt a rendszer nem tűnt el, legfeljebb átalakult.[3]

A 19. századi változásokkal kapcsolatban az a kérdés is felmerül: mit jelentett ekkor Európa? A nemzetállamok és a soknemzetiségű birodalmak egyszerű összességét? Vagy elkezdődött egy olyan régiók közti közeledés – s ezt akár európai fejlődésnek is nevezhetjük –, melynek következményeként a hasonlóságok s nem a különbségek erősödtek fel? A kérdés jogos, mert az Európai Unió bővülési folyamata azt a látszatot kelti, hogy a földrész egyesülésre ítéltetett. Az unió előtörténetével, az európai gondolattal foglalkozó publikációk ezt a látszatot erősítik. A probléma csupán az, hogy az elmúlt két évezredben a kontinens egysége csak az elmélet és a kísérletezés szintjén maradt, jóllehet valamilyen mértékű európai tudat mindig kimutatható az erősödő nacionalizmus ellenére is. Sőt a 19. század első felében nemzet és Európa nem egymásnak ellentmondó, hanem egymást feltételező fogalmak.

A 19. században azonban Európa, Metternich Itáliára vonatkozó szavaival élve, inkább földrajzi fogalom, bár már felerősödtek azok a gazdasági, politikai fo-

1 Jelen tanulmány egy nagyobb vállalkozás egyik fejezete.

2 *Patrick O'Brien–Caglar Keyder*: Les voies de passage vers la société industrielle en Grande-Bretagne et en France (1780–1914). Annales 34. (1979) 11–12. sz. 1287.

3 *Majoros István*: Fejlődési utak a 19. századi Európában I. A gazdaság átalakul. JPTE, Pécs, 1995. 1–2.

lyamatok, amelyek közelebb hozták egymáshoz a kontinens államait, miközben a 20. századi kettészakadást előidéző feltételek is megjelentek. Mindezek ellenére a modern Európa még mindig absztrakt fogalom, mivel konkrét történeti értelemben csak angol, francia, német, esetleg belga, holland variációkban létezik. Az európai fejlődés fogalma tehát a legfejlettebb régiók jellegzetességeinek összességét jelenti, s nem a kontinens egészének meghatározó fejlettségi tulajdonságait. Az európaizálódási folyamat azonban a kontinens minden országában végbement, a fejlett régiókban is. Tehát egy Angliának, Franciaországnak is végig kellett járnia ezt az időnként áldozatokkal járó folyamatot a 19. század során. Alábbi tanulmányunkban ennek az útnak az állomásait, jellegzetességeit nézzük meg a francia példa alapján, megvizsgálva, hogyan jutott el Franciaország egy angol tory típusú rendszertől a modern parlamenti demokráciáig.

A kísérleti pad[4]

Ha röviden akarjuk megfogalmazni Franciaország elmúlt több mint két évszázadának a történelmét, akkor a fenti kifejezést joggal használhatjuk, mivel a franciák két kísérleti szériát is végrehajtottak, hogy kimunkálják azt a rezsimet, amelyik megfelel annak a feltételnek, hogy az uralkodó, a köztársasági elnök vagy a miniszterelnök bukása ne jelentse egyben a rendszer eltűnését, s a válság ne vezessen forradalmakhoz. Az első kísérleti periódus 1789 és 1815 között zajlott le, a második pedig 1814-ben kezdődött s gyakorlatilag az V. Köztársaság kialakulásáig, tehát az 1960-as évek elejéig tartott. A terjedelmi keretek nem teszik lehetővé, hogy vizsgálódásunkat a 20. század egészére kiterjesszük, ezért csak az 1814-től az első világháborúig terjedő időszakkal foglalkozunk.

Baracs Dénes François Mitterrand 1981-es elnökválasztási győzelme kapcsán riportkönyvet írt a francia változásokról, s megszólaltatja Thierry Pfister-t, a Le Monde belpolitikai szakértőjét, aki szerint 1789 óta négy politikai irányzatot lehet kitapintani: az első a jakobinusoké, akiknek az erős központi hatalmat köszönheti Franciaország, s akik a problémákat forradalmi úton akarták megoldani. Pfister a kommunistákat tekinti 20. századi örökösüknek. A második tábort az erős ember hatalmát, a tekintélyelvűséget képviselő bonapartisták jelentik, akik, mint I. Napóleon és III. Napóleon, Franciaország válsága idején jelentek meg. A bonapartizmus egyszerre tart igényt a hadsereg és a nép támogatására. 20. századi örököseik a gaulle-isták. A következő csoport a politikai élet decentralizációját képviselő reformistáké. Az első változat a girondistákkal jelent meg, 20. századi követőik a szocialisták. Pfister szerint mindig volt olyan tömörülés, amelyik az európai konföderáció híve volt, s úgy véli, ezt az irányt a giscardisták képviselik.[5]

4 A kifejezést Salgó László használja Algéria gyarmatosítására: *Salgó László*: Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig. Kossuth, Bp., 1977. 19. E tanulmány a francia belpolitikai változásokra használja.

5 *Baracs Dénes*: Mitterrand – franciaországi változások. Kossuth, Bp., 1981. 24–26.

1789-től napjainkig három királyság működött,[6] két császárság[7] s öt köztársaság.[8] Volt egy Vichy-féle rendszer Pétain marsallal (1940–1944). Kiadtak 13 alkotmányt,[9] még több alkotmánykiegészítést, három rezsimet diszkvalifikáltak: a bonapartizmust, a Kommünt, valamint Chambord grófjának a törekvését, hogy fehér zászlóval visszaállítsa a Bourbonok uralmát a második császárság bukása után. A francia történelmet ismerők joggal állapítják meg, kissé ironikusan, hogy Franciaország az alkotmányok legnagyobb termelője és fogyasztója, s igazi múzeuma az intézményeknek.[10]

A cenzusos monarchiák

Napóleon után ismét a Bourbonok ültek Franciaország trónjára, jóllehet több megoldás is felmerült. A szövetségesek Châtillonban, a főhadiszálláson a császárral is tárgyaltak, hogy egy területileg kisebb Franciaországban megmaradhat a hatalma. Napóleon azonban minden megállapodást elutasított, ami 1814. március 1-jén a chaumont-i egyezményhez vezetett, melyben a szövetségesek elkötelezték magukat, hogy Napóleon legyőzéséig harcolnak, s nem kötnek különbékét. A császár április 4-én fia javára lemondott a hatalomról, bízva abban, hogy I. Ferenc – lánya, Mária Lujza érdekében – beavatkozik az utódlás kérdésébe. A többi nagyhatalom ezt nem fogadhatta el, mert Bécs befolyását jelentette volna Németország és Itália mellett Párizsban is. Mária Lujza régenssége ugyanakkor beavatkozási lehetőséget kínált volna Napóleonnak a francia ügyekbe. Felmerült a tábornoki variáció, s a cár Bernadotte-ra, a későbbi svéd királyra gondolt, de egy újabb tábornoki megoldásért senki sem lelkesedett. Szóba jött az Orléans-i-ház, de a későbbi Lajos Fülöp még nem volt érett a feladatra. Végül a legitimitást képviselő Bourbonok mellett maradtak, s a Napóleon utáni rendezésnek, Talleyrand-nak köszönhetően, ez lett az egyik pillére.[11]

XVIII. Lajos visszatérése a szenátus 1814. április 6-i felhívására azt a kérdést vetette fel, hogy milyen legyen a restaurált királyság: az 1789 előttit állítsák vissza vagy az 1791-es alkotmányos monarchiát. A hazatért emigránsok mindenféle alkotmánytervezetet elleneztek, mivel egyedül a királyt tartották a törvényesség letéteményesének. Az alkotmánypártiak elismerték a forradalom bizonyos vívmányait, mindenekelőtt egy olyan választott testület szükségességét, amely a nemzetet képviseli. Chateaubriand az alkotmányt egyenesen olyan lehetőségnek

6 Az első az 1791. évi alkotmánnyal, a restauráció (1814–1830), a júliusi monarchia (1830–1848).
7 Az első: 1804–1814, és idetartozik még I. Napóleon száz napja. A második 1852–1870, III. Napóleonnal.
8 1792–1804, az I. Köztársaság. A második: 1848–1852. A harmadik, 1870–1940, a negyedik, 1945–1958, s az ötödik 1958-tól napjainkig.
9 1791, 1793, 1795, 1799, 1804, 1814, 1830, 1848, 1852, 1870, 1875, 1946, 1958.
10 *Hubert Néant*: La politique en France XIXe–XXe siècle. Régimes, institutions, élections, courants, partis, groupes de pression, médias. Hachette, Paris, 1991. 3.
11 *Jean Tulard*: Napóleon, Osiris, Bp., 1997. 511–512.; *André Jardin–André-Jean Tudesq:* La France des notables 1. L'évolution générale 1815–1848. Seuil, Paris, 1973. 12–14.

tekintette, amely egy népszerű monarchiát teremthet meg. A monarchisták balszárnyát képviselő liberálisok viszont egy angol típusú alkotmányos monarchiában gondolkodtak, s az 1791-es alkotmányt is elfogadhatónak tartották, hasonlóan a XVIII. Lajost visszahívó szenátushoz, amely 1814. április 6-án el is fogadott egy alkotmánytervezetet. Eszerint képviseleti kormányzást kell bevezetni kétkamarás parlamenttel, melynek feladata az adók megszavazása, s az általános polgári szabadságjogokat is biztosítani kell. A forradalom és a császárság időszakának haszonélvezőiként a szenátorok a hatalmukat és szerzeményeiket akarták az új rezsimbe átmenteni, s az általuk elfogadott alkotmánnyal akarták a királyt alárendelni a nemzetnek. Ezt azzal is kifejezték, hogy Provence grófját nem mint XVIII. Lajost hívták meg a trónra, hanem mint *„Lajos Xaniszló Xavért, az utolsó király öccsét"*. Nem ismerték tehát el XVII. Lajos létezését, azaz a folytonosságot.

A különböző elképzelések, törekvések ellenére egy dolog biztosnak tűnt: a többség valamilyen alkotmányos berendezkedést akar, s erre ösztönözte az új uralkodót I. Sándor orosz cár is.[12] A végső szót azonban XVIII. Lajos,[13] az 1793-ban kivégzett XVI. Lajos öccse mondta ki. Számára a szenátus alkotmánya elfogadhatatlan volt, mivel meggyőződése szerint a trónra való joga régebbi, mint 1789. Az 1814. május 2-án Saint-Ouenban kiadott nyilatkozatában ugyan elkötelezte magát egy liberális alkotmány kiadására, de hozzátette: ezt nem a nép akaratából teszi, hanem úgy, mint Isten kegyelméből Franciaország királya. Ezzel egyszerre hangsúlyozta a legitimizmust, a folytonosságot, a forradalom legfontosabb vívmányait, s közben elvetette a népszuverenitást, mivel a királyt, tehát saját magát tekintette szuverénnek.[14] S bár az emigrációban nem nagyon foglalkozott a francia belpolitikával, s közel negyedszázadot töltött hazájától távol, ennek ellenére volt realitásérzéke, óvatos volt a politikában, különösen a száz nap után. IV. Henrik volt a példaképe, s hozzá hasonlóan ő is meg akarta békíteni Franciaországot, hogy *„ne két nép királya legyen"*. Arra törekedett, hogy politikájával a kettészakadt ország eggyé váljon.

E politikának a Charta volt a szimbóluma, mert a régi rend és a forradalom közti kompromisszumot képviselte. Ugyanakkor ez egy oktrojált alkotmány volt, mely a király akaratából született meg, mivel Franciaországban minden hatalom az ő személyében testesül meg. S ezt jól tükrözi a Charta bevezető mondata: *„Lajos, Isten kegyelméből francia és navarrai király…"* Az alkotmány helyett a Charta elnevezést használták, mivel az előbbi a forradalmat, az utóbbi a monarchiát képviselte. A Charta egy intézményi folytonosság fikciójára épült, mi-

12 *Jean-Claude Caron–Michel Vernus*: L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Armand Colin, Paris, 1996. 40–42.; *Tulard, J.*: i. m. 512.; *François Furet:* A francia forradalom története, 1770–1815. Osiris, Bp., 1996. 302.

13 1791-ben hagyta el Franciaországot, és emigránsként volt Veronában, néhány német városban, majd Angliában telepedett le (Hartwell). 1795-ben vette fel a francia királyi címet, mert ekkor halt meg a Temple börtönében az emigránsok által XVII. Lajosnak tekintett Lajos Károly, XVI. Lajos és Mária Antónia fia. Visszatértekor XVIII. Lajos 59 éves volt, elhízott, s a nép a kövér disznónak nevezte. *Jardin, A.–Tudesq, A.-J.*: i. m. 15.; *Hahner Péter:* Franciaország története. Műszaki, Bp., 2002. 181–185.

14 *Furet, F.*: i. m. 302.; *Francis Démier*: La France du XIXe siècle 1814–1914. Seuil, Paris, 2000. 67. *Tulard, J.*: i. m. 512.

szerint XVIII. Lajos XVII. Lajost követi. A dokumentum végén találjuk, hogy a kihirdetés dátuma – 1814. június 4. – *„uralkodásunk tizenkilencedik esztendeje”*. Úgy tűnik, az uralkodó nem vette figyelembe a forradalom és a császárság negyedszázadát, miközben a Charta azért igazi alkotmány, s liberálisabb, mint a császárság időszaka.[15]

A Charta azonban nagyobb hatalommal ruházta fel a királyt, mint az 1791-es alkotmány. Kimondta: *„A király személye szent és sérthetetlen”*, s őt tette a végrehajtó hatalom fejévé. A király lett a politikai élet meghatározó alakja, ő választotta ki a minisztereket, feloszlathatta, összehívhatta a parlamentet. A miniszterek nem tartoztak számadással a képviselőháznak, ez azonban megvádolhatta őket árulással vagy hűtlen kezeléssel, de egyedül a pairek háza ítélhetett ügyükben. Érdemes kitérnünk a 14. cikkelyre, amely 1830-ban majd fontos szerepet játszik. A Charta itt mondja ki, hogy a király az állam legfelső vezetője, a szárazföldi és a tengeri erők parancsnoka, ő üzenhet hadat és köthet békét, ő nevezi ki a közhivatalok alkalmazottait, s ő *„…adja ki azokat a szabályokat, rendeleteket, amelyek a törvények végrehajtásához és az állam biztonságához szükségesek”*. X. Károly 1830 nyarán az idézett részre hivatkozva adta ki hírhedtté váló rendeleteit, amelyek a júliusi forradalom kirobbanásához vezettek.

Liberális elemeket is találunk a Chartában, mint az adórendeletek parlamenti jóváhagyása. Az alkotmány biztosította az alapvető szabadságjogokat: a törvény előtti egyenlőséget, a személyi szabadságjogokat, a gondolat, a sajtó és a vallás szabadságát, a bírók függetlenségét, a magánvagyon sérthetetlenségét. A sajtó és a vallás tárgyában azonban megszorítások találhatók: bár minden franciának joga van véleményének közzétételéhez, de a sajtószabadsággal való visszaéléseket gátló törvényeket figyelembe kellett venni. A 6. cikkely államvallássá tette a római katolikus vallást. Az alkotmány értelmében a király a törvényhozó hatalmat megosztja a pairek házával és a képviselőházzal, de ő a törvények kezdeményezője és kihirdetője. Montesquieu-i értelemben tehát nincs hatalommegosztás. A pairek háza a Luxembourg-palotában ülésezett, tagjait a király nevezte ki, s ez szólhatott egész életre, vagy örökölhetővé lehetett tenni. A képviselőház tagjait öt évre választották (évente az ötödrésze újraválasztva). A választási rendszer cenzusos volt, ami azt jelentette, hogy választó volt az, aki legalább 30 éves és évi 300 frank egyenes adót fizetett. Választható volt az, aki betöltötte a 40. életévét, s legalább évi ezer frank egyenes adót fizetett. A törvényeket és a költségvetést tehát a két ház szavazta meg. A mintegy 30 milliós Franciaországnak a restauráció időszaka alatt 100–110 ezer választópolgára volt.[16]

15 *Serge Berstein–Pierre Milza*: Histoire du XIXe siècle. Hatier, Paris, 1996. 106. *Caron, J-C.–Vernus, M.*: i. m. 42.; *Jardin, A.–Tudesq, A.-J.*: i. m. 19.; Charte constitutionnelle de 1814. http://mjp.univ-perp.fr/france/co1814.htm, a hozzáférés ideje: 2012 február; *Jacques Néré*: Précis d'histoire contemporaine. PUF, Paris, 1973. 102–103.

16 1820-ban átalakítják a választási rendszert. A képviselőház 430 fős (a száz nap után 402 volt a létszáma). A választás kétlépcsős volt: a legerősebb választók kétszer szavaznak, először az összes választóval kerületi szinten megválasztanak 258 képviselőt, majd megyei szinten még 172-t. A képviselők mandátumát hét évre emelték. *Pierre Bodineau–Michel Verpeaux*: Histoire constitutionnelle de la France. PUF,

A restauráció időszaka átvette a napóleoni rendőri szerveket, a katonai sorozást azonban eltörölték. Megőrizték a jogegyenlőséget, a Code civile-t, átvették a profi hivatalnoki rendszert, a bankokat, köztük a későbbi jegybankot, a Banque de France-t, a becsületrendet s a napóleoni nemességet. A politikai berendezkedésben angol hatás figyelhető meg, a 18. századi angol tory típusúra emlékeztetett. A restauráció tehát megszüntet és megőriz, s ahogy a Charta kompromisszum volt, úgy ez a politikai gyakorlatban is megfigyelhető.

A Bourbonok idején még nincsenek modern tömegpártok, de bizonyos politikai csoportosulások már kialakultak. Az egyik az *ultraroyalistáké* volt, akik az ancien régime-hez akartak visszatérni, s az erős egyház hívei voltak. Elvetették az 1814-ben kiadott Chartát, mert szerintük korlátozza a király hatalmát. A korszak egyik meghatározó ideológusa, Louis de Bonald szerint a monarchia csak abszolút lehet, s ezért a Charta elfogadhatatlan. Kortársa, Joseph de Maitres az alkotmányt még oktrojált formájában is XVIII. Lajos tévedésének tekintette, s csak azért fogadta el, mert *„a legnagyobb tévedés a szuverenitás tévedéseinek bírálata"*.[17] Az ultrák egyik követelése az volt, hogy a forradalom alatt elkobzott javaikat kapják vissza. Fegyveres támaszuk a Nemzeti Gárda, ahol Artois grófjának (a későbbi X. Károly) jelentős befolyása volt. A másik oldalon a liberálisok találhatók, akik csak a restauráció végére erősödtek meg. Az ultrákkal ellentétben az életet, a szabadságot és a vagyont garantáló állam hívei. Középen voltak az *alkotmánypártiak*, akik 1816 és 1820 között kaptak vezető politikai szerepet.[18]

A restauráció 1820-ig igyekezett elkerülni a jobb- és baloldali kilengést, ezért a király kegyelmet hirdetett. Az ultrák azonban büntetni akartak, s tevékenységük Waterloo után bontakozott ki, amikor is elkezdődött a fehérterror, melynek eredményeként több tábornokot megöltek, Michel Ney marsallt kivégezték, legalább 70 ezer embert letartóztattak, délfrancia területen pedig számos gyilkosság történt (Marseille-ben például 50 bonapartistát öltek meg), Nîmes-ben a protestánsok ellen léptek fel.[19] A király azonban ellensége volt minden erőszaknak: forradalminak, ultrának egyaránt.

A szélsőségesek központja Artois grófja és köre volt, s úgy tűnt, a politikai élet újraindulása nekik kedvez, mivel az 1815. augusztusi választások a szélsőséges királypártiak győzelmét hozták, s a képviselőház kilenctized részét ők alkották. XVIII. Lajos ironikusan a *chambre introuvable*, a párját ritkító parlament elnevezést használta a kialakult helyzetre. Az ultrák támadták az uralkodót, mert nem a parlamenti többségből választott miniszterelnököt, s így miközben az 1789 előtti helyzetet akarták visszaállítani, a liberális parlamenti tradíció megalapozásához

Paris, 2000. 50–52. Az alkotmány cikkelyei: Charte constitutionnelle de 1814. http://mjp.univ-perp.fr/france/co1814.htm, a hozzáférés ideje: 2012. február

17 *Ludassy Mária*: A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban. Magvető, Bp., 1984. 67.

18 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 107–108.

19 *Jardin, A.–Tudesq, A-J.*: i. m. 34–35.; *Démier, F.*: i. m. 72–73.

is hozzájárultak, mert a végrehajtó hatalom parlamenti ellenőrzését és felelősségét hangsúlyozták. A liberálisok és a mérsékeltek viszont a királyi irányítás jogát követelték, s e törekvésük egyezett a nagyhatalmakéval, amelyeket szintén nyugtalanított az ultra többségű parlament. 1816. szeptember elején ezért a király feloszlatta a parlamentet, s az új választásokon már az alkotmányos királypártiak kerültek többségbe, s egészen 1820-ig meghatározták a politikai életet.[20]

Változás, jobbratolódás 1820-tól figyelhető meg, amikor is Berry hercegét,[21] a trónörököst megölték, s ezzel véget ért a mérsékelt alkotmányos időszak. Ezt követően szigorú intézkedéseket vezettek be, felfüggesztették az egyéni szabadságjogokat, a cenzúrát megszigorították, ellenőrizték az oktatást. A király menesztette Élie Decazes-t, s először Richelieu herceg alakított kormányt, majd 1821 decemberében az ultrák képviselője, Villèle, aki 1828 januárjáig irányította a kormányt. A belpolitikai helyzetet nehezítette, hogy a Cádizból 1820-ban elindult forradalmi mozgalom Franciaországot is elérte, s 1822-ig több megmozdulás volt Párizsban és néhány vidéki városban a Bourbonok ellen, de jelentős tömegbázis nélkül.

Az 1824-es választások aztán egyértelmű ultra többséget hoztak a parlamentben (a 430 képviselőből 19 volt liberális). Ez a parlament a *chambre retrouvée* (az újra megtalált parlament) elnevezést vívta ki magának. A jobbratolódást erősítette XVIII. Lajos 1824. szeptember 16-án bekövetkezett halála is. Őt testvére, Artois grófja, az ultrák vezére követte, aki X. Károly néven lett Franciaország uralkodója, s úgy tűnt, az ultrák által kívánt restauráció valóban napirendre kerül.

X. Károly, bár alkotmányos monarchiát örökölt, tekintélyelvű királyként szándékozott uralkodni. Az egyház barátja és támogatója volt, s az egyház erősödése már a rezsim kezdetétől megfigyelhető az elemi oktatásban, a szeminaristákat ellenforradalmi szellemben nevelték, s általában harcot hirdetett a forradalom emléke ellen. Az 1825-ben elfogadott törvények kényszermunkával büntették az egyházi szentségek ellopását, s halállal az ostya meggyalázását (ezt azonban soha nem alkalmazták). A trón és az oltár egysége helyreállt. Ezt mutatta az 1825. május 29-i koronázás Reimsben, melynek külsőségei az ancien régime legszebb napjait idézték, az eskü szövege azonban a Chartára utalt. Növekedett a monarchia presztízse, divatba jött a középkor és a kereszténység, melynek olyan propagálója volt, mint Chateaubriand, a költő és diplomata. Napirendre került az emigránsok kártalanítása, amely mintegy 50 ezer személyt érintett, s az 1825-ös

20 A király először Richelieu-t nevezte ki miniszterelnöknek, aki a cár támogatását élvezte (I. Sándor 1803-ban őt nevezte ki Odessza kormányzójává). 1818-ban Richelieu-t Decazes váltotta, aki mérsékelt politikát folytatott, s megpróbálta „királypártivá tenni a nemzetet, a királypártiakat pedig nemzetivé". Ekkor fogadtak el két liberális törvényt: 1818-ban a hadseregről, 1819-ben pedig a sajtót szabályzó törvényt. *Jardin, A.–Tudesq, A.-J.*: i. m. 37.; *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 43.

21 Artois grófjának második fia, akit bár erőszakosnak, közepes intelligenciájúnak tartottak, de ő volt a Bourbon-ház reménysége. A merényletet Louis Louvel, egy nyeregkészítő követte el február 13-án, hogy kihaljon a Bourbon-dinasztia. Berry hercegének a felesége azonban 1820 szeptemberében fiúgyermeknek adott életet Henri néven, aki a Bordeaux hercege címet kapta. Az emigrációban vette fel a Chambord grófja címet.

törvény pénzbeli kárpótlásról döntött. Becslések szerint erre 630 millió frankot fordítottak.[22]

A kezdeti növekvő népszerűség ellenére a politikai élet megosztott volt. Egyik oldalon az ultrák és az egyház, velük szemben az alkotmányos monarchia hívei, s közben a liberális ellenzék az 1820-as évek második felére megerősödött.[23] A liberálisok új generációja az 1824-ben alapított Globe című lap köré tömörülve azt hangoztatta, hogy angol mintára a franciáknak is meg kell vívniuk dicsőséges forradalmukat, amely lezárja a forradalmi folyamatot. Dinasztiaváltást akart, s úgy vélte, erre az Orléans-i-ház lesz alkalmas.[24] Közben csökkent a miniszterelnök népszerűsége, aki 1827-ben parlamenti választásokkal akarta megerősíteni hatalmát és a rezsimet. A választások eredményeként 175 liberális képviselő jutott be a parlamentbe, 180 kormánypártival és 75 ultraroyalistával szemben.[25] Az eredmény Villèle bukását eredményezte 1828 januárjában. Az új kormányfő a liberálisokkal való megbékélést képviselő Martignac lett. X. Károly ezt ellenezte, ezért 1829-ben Polignac herceget nevezte ki miniszterelnöknek, s ő a királyhoz hasonlóan a képviselőház többsége nélkül akart kormányozni, így a király és a képviselőház konfliktusa kiéleződött.

A belpolitikai problémákat 1827-től gazdasági krízis is nehezítette (rossz termés burgonyából, gabonából, a kenyér árának jelentős növekedése). 1830 májusában a király feloszlatta a parlamentet, de a választások eredményeként kormányellenes többség került a képviselőházba. A király ezért a Charta 14. cikkelyére hivatkozva rendkívüli állapotot hirdetett, s kiadta négy hírhedtté vált rendeletét: eltörölte a sajtószabadságot, feloszlatta a parlamentet, módosította a választási eljárást, szeptemberre pedig új választásokat írt ki. A liberálisok lapjai, a Globe és a National július 27-én tiltakozó röpiratokat jelentettek meg, amelyek a felkelés előkészítőivé váltak.

A tüntetésre összegyűlt tömegre a katonaság rálőtt, s ez vezetett a három dicsőséges naphoz (Les Trois Glorieuses) 1830. július 27–29-én. A király és a kormány a döntő pillanatban nem tudta kezelni konfliktusát a parlamenttel, ami forradalmat eredményezett. Augusztus 2-án X. Károly hiába mondott le Bordeaux hercege javára (V. Henrik néven), július 31-én La Fayette az Hôtel de Ville erkélyén már *„királlyá csókolta"* Lajos Fülöpöt a párizsiak előtt, akit augusztus 7-én a képviselőház trónra hívott. A beiktatási ceremóniára a Bourbon-palotában került sor augusztus 9-én, s miután letette az esküt az új, revideált Chartára, I. Lajos Fülöp néven a franciák királya lett. X. Károly uralkodása veszélyeztette az alkotmányosságot, a képviseleti kormányzást, ezért a júliusi forradalom a monarchia új változatához vezetett, amely a liberális burzsoázia győzelme volt az arisztokrácia

22 A szakirodalom nem egyértelmű az összeget illetően. Van, ahol 650 millió olvasható, másutt 630, s 625 millióval is lehet találkozni. *Caron, J-C.–Vernus, M.*: i. m. 45.; *Jardin, A.– Tudesq, A.-J.*: i. m. 75.; *Néré, J.*: Précis d'histoire i. m. 105.

23 Már 1817-től megfigyelhető erősödésük, amikor 25 képviselőjük volt. 1818-ban már 45, 1819-ben 90, 1824-ben 19, 1827-ben azonban 17-re csökkent a számuk. *Démier, F.*: i. m. 87. 101.

24 Uo. 108–109.

25 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 113.; *Jardin, A.–Tudesq, A.-J.*: i. m. 82.

felett. Ennek a változásnak a jelképe a trikolór lett, amely felváltotta a Bourbonok fehér zászlaját. A köztársaság azonban még korainak tűnt, mert a közvélemény nagy része számára a terror szinonimája maradt.[26]

1830 egyszerre szakítás és kontinuitás az előző rezsimmel. A szakítást jelentette, hogy a barikádok királya nem a VII. Fülöp nevet vette fel.[27] Megszűnt a Charta oktrojált, a nemzetre kényszerített jellege. Így Lajos Fülöpöt nem mint francia királyt, hanem mint olyan férfiút hívták a trónra, aki a nemzet akaratából és Isten kegyelméből lett a franciák királya. Francis Démier találóan írja erre a helyzetre, hogy egy *„polgári házasságról van szó a nemzet és a király között"*.[28]

Az 1830. augusztus 14-én kiadott alkotmányból kimaradt a király rendeletekkel való kormányzását lehetővé tevő 14. cikkely. A 67. paragrafus visszaállította a trikolórt, ami ismét Franciaország színe lett. A katolicizmus többé nem államvallás, hanem a franciák többségének a vallása (5., 6. cikkely). A változást mutatja az is, hogy a törvényhozó hatalom megoszlott a király, a pairek háza és a képviselőház között (14. cikkely), s ez már közelebb volt a felvilágosodás által hirdetett hatalommegosztáshoz. Az 1831. április 19-i törvény csökkentette a választási cenzust és a politikai életben való részvétel korhatárait: 30 évről 25-re csökken a választásra jogosultak korhatára, a választhatóké pedig 40-ről 30-ra. A cenzus az előbbi esetben 300-ról 200 frankra, az utóbbiban pedig ezer frankról ötszázra csökkent. A választók száma így 1831-ben 170 ezerre nőtt, a rendszer végén, 1847-ben pedig 240-250 ezer volt a választók száma.[29] Tegyük hozzá, hogy Angliában az 1832-es választójogi reform eredményeként a választók száma 800 ezerre emelkedett. Ugyancsak fontos változást hoz a 7. cikkely, amely kimondja: *„a cenzúrát soha nem fogják visszaállítani"*. 1834–1835-ben azonban mégis korlátozták a sajtó működését és a véleményszabadságot. E változások ellenére az 1830-as alkotmányos Charta nem sokban különbözik 1814-es elődjétől. A királynak változatlanul jelentős a hatalma, hiszen a kezében van a végrehajtó hatalom, ő az állam legfőbb vezetője, a hadsereg, a haditengerészet parancsnoka, s ő nevezi ki a miniszterelnököt (a júliusi monarchia alatt 17 kormány váltotta egymást).[30]

A forradalom győzelme ellenére a politikai élet változatlanul mozgalmas maradt, főleg az 1830-as évek első felében. Egyesek, mint François Guizot számára ez a forradalom váltotta valóra 1789 nagy ígéreteit, mások úgy vélték, 1830 csak kiindulópontja egy nagy európai felkelésnek a bécsi kongresszus határozatai ellen. A júliusi monarchia kezdetén az orléanista tábor is megosztott volt. A *Moz-*

26 *Néré, J.*: Précis d'histoire i. m. 107.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 116.; *Roger Price*: Franciaország története. Osiris, Bp. 1996. 162–163.

27 1792–1793-ban részt vett a forradalmi háborúkban, de 1793-ban Dumouriez-val átszökött az osztrákokhoz. Ezt hosszú emigrációs időszak követte: volt Svájcban, az Egyesült Államokban és Angliában, s a szegénységet is megtapasztalta. 1814-ben tért haza.

28 *Démier, F.*: i. m. 120–121.

29 A szakirodalom nem egységes a számokban: 172 000, 168 000, 170 000, sőt 200 000 fős létszámmal is találkozunk.

30 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 115–116.; *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 54–56.; *Néant, H.*: i. m. 11.; *Démier, F.*: i. m. 121.; Charte constitutionnelle de 1830. http://mjp.univ-perp.fr/france/co1830.htm, a hozzáférés ideje: 2012. február.

galom Pártja reformokat akart és támogatást nyújtani Európa elnyomott népeinek, akik a párizsi forradalom hatására szintén forradalmat, felkelést robbantottak ki, először Brüsszelben, majd az orosz befolyás alatt álló Kongresszusi Lengyelországban. De felkelés volt Közép-Itáliában, s még Németországban is tömegmozgalmakat látunk. Az *Ellenállás Pártja* ellenezte az európai népek támogatását, s a belső rend helyreállítását tartotta a legfontosabbnak. S erre valóban szükség volt, mert a forradalmi láz Franciaországban az 1830-as évek közepéig tartott.

A júliusi monarchiának a legitimistákkal, a bonapartistákkal és a köztársasági mozgalommal kellett felvennie a küzdelmet. Az első csoport Vendée-ban és Bretagne-ban szervezkedett Berry hercegnőjének vezetésével. A hercegnőt azonban 1832-ben letartóztatták, s a Bordeaux közelében levő, Vauban által építtetett blaye-i erődben tartották fogva, ahol leánygyermeket szült. Kiderült, hogy a gyermek apja egy nápolyi gróf, akihez a hercegnő férjhez ment. Ez erkölcsileg lejáratta a legitimista mozgalmat. A bonapartistákat 1832-től Louis-Napoléon Bonaparte képviselte, aki két alkalommal kísérelt meg államcsínyt. 1836-ban a strasbourgi ezredet próbálta fellázítani, de letartóztatták és Amerikába száműzték. Innen visszatért Angliába, s 1840-ben már fegyveres akcióval próbálkozott, sikertelenül. Ezért már életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Ham börtönéből azonban 1846-ban megszökött.

A rendszerre a legnagyobb veszélyt a köztársaságiak jelentették, akik 1793-at akarták visszaállítani. Népi társaságok alakultak, s az Emberi Jogok Társasága általános választójogot követelt, ingyenes népoktatást, valamint a munkásosztály felszabadítását. A köztársasági sajtó a cikkeivel, Honoré Daumier a karikatúráival igyekezett nevetségessé tenni az uralkodót és kormányát. 1831-ben és 1834-ben munkásfelkelés volt Lyonban. 1832-ben a bonapartista Jean Maximilien Lamarque tábornok temetésén robbantak ki incidensek. 1835-ben egy 18 halálos áldozatot követelő merényletet hajtottak végre a király ellen, aki azonban sértetlen maradt. Ennek hatására 1835 szeptemberében korlátozták a sajtószabadságot, megtiltották a köztársasági propagandát, s még a köztársaság szót is betiltották.[31]

Az 1830-as évek második felére a rezsim stabilizálódott, s a politikai életet a parlamenti csatározások jellemezték. A Guizot vezette jobbközép és Adolphe Thiers balközépének harca a 18. századi angol toryk és whigek küzdelmét idézte, s arról szólt, hogy milyen legyen a parlament, mennyire korlátozzák a király hatalmát. Thiers szerint a miniszterelnököt a többségi pártból kell választani, s a királynak csupán reprezentatív szerepe legyen. Lapjában, a Le Constitutionelben így fogalmaz: *„A király uralkodik, de nem kormányoz."*[32] Guizot viszont a király előjogait védte, mondván, *„a trón nem üres fotel"*.[33]

Végül Guizot irányvonala győzött, s nem engedte a választójog kiterjesztését. Guizot szerint a szavazás nem jog, hanem a tehetősek számára van fenntart-

31 *Démier, F.*: i. m. 130–131.
32 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 121.
33 Uo. 120.

va, mert a monarchia a középosztályra épül. Guizot persze nem ellenezte a franciák bekerülését a politikába, de Angliához hasonlóan azt akarta, hogy ez fokozatosan valósuljon meg a vagyoni szinttől függően. Ezt fejezi ki híres jelszava: *„Gazdagodjatok munkával és takarékossággal!"*

1848-ig növekedett a választók száma. Franciaország az 1840-es években lépett a gazdasági felemelkedés, az ipari forradalom tartós fellendülés szakaszába, s a textil-, a vasipar és a vasútépítés terén jelentős fejlődés figyelhető meg. Ami az utóbbit illeti, 1840 és 1850 között a vasutak hossza 590 kilométerről 1850 kilométerre nőtt. Guizot a franciák szellemi színvonalát is igyekezett emelni, ezért 1833-ban közoktatási miniszterként törvényt fogadtatott el a közoktatásról, s minden település feladatává tette egy elemi iskola működtetését. Bár ettől az oktatás még sem kötelezővé, sem ingyenessé nem vált, mégis változásokat indított el.

Az 1840-es években Guizot Franciaország erős embere, 1840. október 29-től kulcsfigura, mivel ő a külügyminiszter, majd 1847-ben miniszterelnök is. Guizot békét, nyugalmat akart Franciaországban, s ezt szolgálta parlamenti politikája, ahol a többséget úgy biztosította, hogy a képviselők egy része állami funkcionárius is volt. E rendszer kiszolgáltatta a képviselőt az államnak, lehetőséget adva az ellenzék által kritizált korrupcióra.[34]

A rezsim bukása az 1846 és 1850 közötti gazdasági krízishez kapcsolódott, amely egy régi és egy új típusú válság volt egyszerre. A folyamat a mezőgazdaságban kezdődött, s a rossz termés áruhiányt, áremelkedést okozott. Ezt bank- és ipari válság követte, s hatására munkanélküliek tömege ment Párizsba és a nagyobb városokba munkát keresni. A helyzetet nehezítette, hogy az ellenzék nem érezte a krízis súlyosságát, Lajos Fülöp és kormánya pedig alábecsülte az ellenzéket, amely angol mintára banketteket szervezett, mivel a politikai gyűlések tartását törvény tiltotta. 1847 nyarán a választójog kiszélesítését követelték, 100 frankra akarták csökkenteni a cenzust. A mozgalom azonban radikalizálódott, s 1847 novemberében már az általános választójog volt a cél. Guizot minden engedményt elutasított, s nem látta, hogy a társadalom átalakulóban van. Nem vette észre azt, amit Tocqueville így fogalmazott meg 1848 januárjában: *„A munkásosztály körében olyan vélemények, eszmék terjednek, amelyek már nem egy törvényt akarnak megszüntetni vagy egy kormányt megdönteni, hanem az egész társadalmat akarják felforgatni."*[35]

A rezsim bukásához egy tüntetés vezetett Párizsban 1848. február 22-én, ahol a bankett betiltása miatt tiltakoztak. Ennek hatására másnap a király menesztette Guizot-t, de még aznap este a külügyminisztériumot védő katonák a tömegbe lőttek, s a tüntetésből forradalom lett. Február 24-én Párizsban barikádok emelkedtek, a 74 éves király lemondott unokája, Párizs grófja javára, de az eseményeket már nem tudta kézben tartani. A Városházán a köztársaságiak – köztük Alphonse de Lamartine, Alexandre Ledru-Rollin, Louis Blanc, Albert – ideiglenes

34 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 122.; *Démier, F.*: i. m. 195.; *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 53–54.
35 *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 57.

kormányt alakítottak s kikiáltották a köztársaságot. A monarchia két változata megbukott. Lamartine a rendet, az adminisztráció folyamatosságát képviselte, Ledru-Rollin, Blanc, Albert demokráciát, szociális köztársaságot akartak. Közben szerveződött a Rend Párt, hogy a tulajdont veszélyeztető elemeket eltávolítsa. A forradalom a társadalmi feszültséget igyekezett csökkenteni, ezért 1848. február 25-én eltörölték a halálbüntetést,[36] és a munkanélküliek követelésére elismerték a munkához való jogot, február 26-án pedig nemzeti műhelyeket hoztak létre, mivel 184 ezer munkanélküli volt Párizsban. 1848 azt a kérdést vetette fel, vajon a politikai reform, az általános választójog, egy új nemzetgyűlés megoldja-e a problémákat, vagy a politikának a szociális köztársaság irányába kell haladnia. Vörös zászló vagy trikolór?[37]

Második Köztársaság, 1848–1852

A forradalomnak először a munkához való jogot kellett a gyakorlatba átültetni, s úgy vélték, a nemzeti műhelyekkel a szociális kérdés megoldódik. A gyakorlatban azonban kiderült, hogy a műhelyek nem tudják eltartani magukat, sőt költségessé váltak. A dolgozók napi 1,5 frank fizetést kaptak, ami a kormánynak naponta közel 180 ezer frankjába került, mivel júniusban a műhelyekben dolgozók száma 118 ezer volt. Ezért a pénzügyi bukás szélén álló kormány 45%-os kiegészítő adó kivetésére kényszerült, ami elsősorban a parasztokat sújtotta. A munkaidő csökkentése miatt – napi 10 óra Párizsban, 11 vidéken – viszont a munkáltatók voltak elégedetlenek. A helyzetet súlyosbította, hogy a műhelyek a politikai viták színhelyei, s így a forradalmi fenyegetés intézményei lettek, ráadásul állami pénzen. Mindehhez jött a május 15-i tömegtüntetés a lengyelek mellett, s ez még külföldi intervenció veszélyével is fenyegetett. A kormány ezért június 21-én a nemzeti műhelyeket bezáratta, a munkásokat pedig kötelezte, hogy álljanak be a hadseregbe, vagy menjenek vidékre közmunkát végezni. Válaszul június 23–26-án spontán népi felkelés robbant ki Párizs munkásnegyedeiben, körülbelül 40–50 ezer felkelővel. Eugène Cavaignac tábornok hadügyminiszter június 24-én teljhatalmat kapott a nemzetgyűléstől, s 50 ezer katonájával felszámolta a felkelést, s úgy tűnt, a zászló kérdése a trikolór javára oldódott meg.[38] A kortársak szerint a június végi összecsapás a *burgeois* (polgár) és a *peuple* (nép) küzdelme volt, vagy ahogy Marx fogalmaz: *„A harc a polgári rend megtartásáért vagy elpusztításáért folyt."* A júniusi felkelés Tocqueville szerint is osztályháború volt. *„Ezeket a sze-*

36 Ez bekerül az alkotmányba is, de csak a politikai vétségekért kiszabott halálbüntetés szűnt meg.

37 *Néré, J.*: Précis d'histoire i. m. 110–113.; *Jardin, A.–Tudesq, A.-J.*: i. m. 234–249.; *Démier, F.*: i. m. 213–216.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 123.; *Jean-Charles Asselain:* Histoire économique de la France du XVIIIe siècle à nos jours. I. De l'Ancien Régime à la Première Guerre mondiale. Seuil, Paris, 1984. 138–142.; *Néant, H.*: i. m. 13.; *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 188–189.

38 A felkelésnek 3000 halottja volt, 1500 embert bírói ítélet nélkül kivégeztek, 15 000 embert tartóztattak le, 4000-et Algériába deportáltak.

gény embereket meggyőzték arról, hogy a gazdagok jóléte valamilyen módon abból fakad, hogy őket meglopják" – tette hozzá.[39]

A másik változás a férfiak általános választójogának elismerése volt március 2-án, s ez Girault szerint ugrás volt az ismeretlenbe, mert a választópolgárok száma 250 ezerről 9 millió 395 ezerre nőtt. A választásokat április 9-re, majd április 23-ra hirdették meg, a választók 84%-a szavazott, s 900 képviselői hely sorsa dőlt el. A győztesek a mérsékelt köztársaságiak lettek 500 képviselővel, a monarchisták 300 mandátumot kaptak, a szocialistáknak 100 hely jutott,[40] akik emiatt csalódtak, ennek ellenére a szociális köztársaság volt a céljuk. A nemzetgyűlés május 4-én ült össze, újra kikiáltotta a köztársaságot, hogy ne a barikádok, hanem a franciák szavazatai legitimizálják. Egy öttagú végrehajtó bizottság az ideiglenes kormányt váltotta.[41]

A harmadik fontos változás az új alkotmány volt, amelyet egy 18 tagú bizottság dolgozott ki. A munkát júniusban kezdték, s 1848. november 4-én fogadta el a nemzetgyűlés. 1848 lényeges változást hozott. Az egyiket, mint jeleztük, az általános választójog jelentette, a másikat pedig, hogy lemondtak a kétkamarás parlamentről, mert a zűrzavar forrásának tartották. Helyette 750 tagú törvényhozó gyűlést, egy konventet hoztak létre, amelyet három évre választottak általános választójog alapján. A választójogot minden 21. életévét betöltött férfi megkapta. A képviselővé választás feltétele az volt, hogy a jelölt legalább 25 éves legyen. A végrehajtó hatalom feje a négy évre választott köztársasági elnök lett, akit azonban csak egy elnöki periódus kihagyása után lehetett újraválasztani, s az elnöknek legalább 30 évesnek kellett lennie. Az alkotmány erős elnöki intézményt teremtett, mivel az elnök volt a fegyveres erők parancsnoka, ő nevezte ki a minisztereket, törvényjavaslatokat terjeszthetett be, tárgyalt a szerződésekről s ratifikálta azokat. Az alkotmány korlátozásokat is tartalmazott: az elnök nem oszlathatta fel a parlamentet, a nemzetgyűlés pedig nem küldhette el az elnököt. Ellene csak árulás gyanúja esetén léphetett fel.

Az alkotmány tehát nem tisztázta a törvényhozás és a végrehajtó hatalom viszonyát, így a konfliktus lehetősége szinte programozva volt. Két egyenlő legitimitással rendelkező hatalmi központ működött, amelyek nem voltak hatással egy-

39 *Jacques Bouillon–Anne-Marie Sohn–Françoise Brunel*: 1848/1914. Bordas, Paris, 1978. 142–144.; *Maurice Agulhon*: 1848 ou l'apprentissage de la république 1848–1852. Seuil, Paris, 1973. 73–74.; *Démier, F.*: i. m. 223–225.; *Price, R.*: i. m. 171.; *Félix Ponteil*: Histoire générale contemporaine du milieu du XVIIIe siècle à nos jours. Dalloz, Paris, 1973. 290–291.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 207–208.; *René Girault*: Peuples et nations d'Europe au XIXe siècle. Hachette, Paris, 1996. 121–122.; *Caron, J-C.–Vernus, M.*: i. m. 189–190.; *Jacques Bainville*: Histoire de France. Fayard, Paris, 1924. 249–250.; *Karl Marx*: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. Kossuth, Bp., 1976. 71.

40 A képviselői helyek száma nem egyértelmű a szakirodalomban. Berstein és Milza szerint a mérsékelt köztársaságiaknak 600 hely jutott, a monarchista mandátumok száma 200, ebből 130 a legitimista. A nemzetgyűlési helyek száma 880 (*Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 206.). Girault 800 képviselői helyről ír, s szerinte a köztársaságiak mandátuma 500, a királypártiaké 300 (*Girault, R.*: i. m. 121.). Néré szerint a monarchisták csak 200 helyet szereztek (*Néré, J.*: Précis d'histoire i. m. 121.). Ponteil 876 fősnek jelzi a nemzetgyűlést (*Ponteil, F.*: i. m. 292.). Bainville 800 fős nemzetgyűlésről ír (*Bainville, J.*: i. m. 251.).

41 *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 192.; *Bouillon, J.–Sohn, A.-M.–Brunel, F.*: i. m. 144. Agulhon szerint is 900 fős a nemzetgyűlés (*Agulhon, M.*: i. m. 55.).

másra. Volt, aki szerint éppen ez volt az egyensúly garanciája. Az elnököt azonban népszavazással választották meg,[42] így legitimitása olyan erős volt, hogy számítani lehetett arra, négy év múlva nem hagyja magát háttérbe szorítani. Egy fiatal köztársasági politikus, Jules Grévy már ekkor felhívta erre a lehetőségre a figyelmet. Az alkotmány természetesen elismerte az alapvető polgári jogokat, kiemelte, hogy a köztársaság demokratikus, és minden közhatalom a néptől ered. A júniusi napok hatására a február 25-én elfogadott munkához való jogot nem találjuk az alkotmányban. Helyette azt olvashatjuk, hogy a köztársaságnak biztosítania kell szükséget szenvedő polgárainak az egzisztenciáját vagy úgy, hogy munkát szerez nekik lehetőségei szerint, vagy segíti a munkaképteleneket.[43]

Az elnökválasztást 1848. december 10-én tartották meg, s Louis-Napoléon Bonaparte a szavazatok 74%-ával lett köztársasági elnök.[44] Győzelme meglepetés volt, mert ingatagnak, befolyásolhatónak tartották. A karikatúrák fabábuként mutatták be, akinek kezeit Thiers mozgatja hátulról. Ennek ellenére éppen vélt irányíthatósága miatt maga Thiers javasolta Bonaparte támogatását a rendpártiaknak. Közben kiderült, az elnökjelöltnek határozott elképzelései vannak. Kitűnő volt a bonapartista propaganda, mindenkinek azt ígérte, amit várt, s azt, hogy egyedül Louis-Napoléon Bonaparte képes megoldani a szociális problémákat. Így megkapta a köztársaságban csalódott munkások szavazatait. A vidék a 45%-os adó miatt s azért szavazott rá, mert a napóleoni legenda örökösének tartották.

Az elnökválasztást követően a belpolitikai helyzet mozgalmassá vált. Az 1849. május 13-i választásokon a Rend Pártja győzött 450 mandátummal (ebből a legitimistáké 200), a mérsékelt köztársaságiak 80 mandátumhoz jutottak, s nagy meglepetésre 210 hegypárti, azaz szocialista képviselő került be a parlamentbe, s ez ismét a szociális köztársaság rémképét vetítette előre. Ez a vörös szín azonban már nem a munkásokhoz kapcsolódott, hanem a vidékhez, főleg a Massif Central és az ország keleti megyéihez, ahol a legerősebb volt a gazdasági válság. De nemcsak vidéken, hanem a városokban, főleg Párizsban is gondok voltak: minden harmadik ember segélyből élt. A szociális kérdés a baloldalt és a konzervatívokat egyaránt foglalkoztatta, s jó alkalmat nyújtott a liberálisok bírálatára, s arra, hogy felhívják a figyelmet az állam szerepére a szociális ügyekben. A balratolódás veszélye miatt megváltoztatták a választási játékszabályokat, s 1850. május 31-én háromévi helyben lakáshoz kötötték a választójogot, így a választók száma hárommillióval csökkent. Egy sajtótörvény is életbe lépett 1850 júliusában, amely kauciót, bélyegilletéket vezetett be, s 1849 végén a sztrájkokat is betiltották.[45]

42 Az alkotmány szerint, ha egyik jelölt sem éri el a szavazatok több mint felét vagy legalább 2 milliót, akkor a nemzetgyűlés választ elnököt az öt legtöbb szavazatot kapott jelölt közül.

43 http://mjp.univ-perp.fr/france/co1848.htm, a hozzáférés ideje: 2012. február; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 209.

44 7 449 471 szavazó vett részt a szavazáson. Bonaparte Lajos szavazatainak száma: 5 534 520, Cavaignac: 1 448 302. Ledru-Rollin: 371 431. Raspail: 36 964. Lamartine: 17 914. *Bouillon, J.–Sohn, A.-M.–Brunel, F.*: i. m. 147.

45 *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 192–193.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 212.; *Démier, F.*: i. m. 229–231.

A gazdasági, politikai, társadalmi problémák miatti feszültségeket, konfliktusokat a köztársaság egyik meghatározó politikai ereje, a monarchistákat, köztársaságiakat tömörítő Rend Pártja[46] a monarchia restaurálásával próbálta feloldani. Az orléans-i és a Chambord grófja által vezetett legitim ág egyesítése azonban nem sikerült, mivel X. Károly unokája egy Istentől eredeztetett monarchiában gondolkodott. Ezt követően a balratolódás, a belpolitikai konfliktusokba való süllyedés elkerülésének a lehetőségét a köztársasági elnök kínálta, aki kész volt az akcióra, annál is inkább, mivel a négyéves elnöki ciklus a végéhez közeledett, s az alkotmány értelmében őt nem lehetett újraválasztani. Úgy tűnt, jó helyzetből indulhat az államcsíny megvalósításához, mert elnöki ciklusa alatt megerősítette pozícióit: bonapartista társaságokat hozott létre, megszerezte a hadsereg nagy részének támogatását, propagandába kezdett arról, hogy a rendet csak ő biztosíthatja. Ehhez kitűnő munkatársai voltak, mint Persigny, aki a propaganda-hadjáratot szervezte, ami akár a modern választási kampányok előfutárának is tekinthető. Bonaparte a tömegek, főleg a munkások támogatásának megnyerése érdekében 1851. november 4-én azt javasolta a parlamentnek, hogy állítsák vissza az általános választójogot, azaz szüntessék meg az 1850. május 31-i törvényt. A nemzetgyűlés ezt hétfős szavazattöbbséggel elutasította. Egy másik kísérlete is volt, s erre akár azt is mondhatjuk, Bonaparte korrekt puccsista volt, mivel 1851 júliusában azt kérte a nemzetgyűléstől, revideálják az elnök újraválaszthatóságával kapcsolatos törvényt. Ezt a javaslatát is elutasították.[47] Ezután csak az államcsíny maradt 1851. december 2-án,[48] majd feloszlatta a nemzetgyűlést, visszaállította az általános választójogot, s az 1851. december 21–22-én megtartott népszavazáson a franciák 7 439 216 igennel 640 737 nem ellenében legitimizálták az államcsínyt s Bonaparte Lajos hatalmát, aki arra is felhatalmazást kapott, hogy új alkotmányt adjon ki.[49]

Az 1848–1852 közti periódus a szociális forradalom perspektíváját hozta, s a veszélyt, hogy Franciaország ismét belemerül a belpolitikai válságba, miközben a világgazdaságban az 1850-es évek elejétől konjunkturális időszak volt. Az államcsínynek a belpolitikai zűrzavartól kellett megmentenie Franciaországot. 1848 ugyanakkor a demokrácia felé vezető úton fontos állomás, bevezették az általános választójogot. A köztársaság híveinek azonban le kellett vonniuk azt a ta-

46 A rend, a tulajdon, a vallás jelszava alatt a legitimisták, orléanisták, bonapartisták és mérsékelt köztársaságiak tömörülése a szocialisták ellen a második köztársaság idején. Neve ellenére nem pártalakulat. Bonaparte az államcsíny után feloszlatja, egyesek elmenekültek, mások csatlakoztak hozzá.

47 724 képviselőből 446 igennel szavazott (konzervatívok, legitimisták, orléanisták), s 278-an ellenezték (republikánusok, liberális orléanisták). A törvény azonban 3/4-es többséget írt elő. *Agulhon, M.*: i. m. 159.

48 December 2. szimbolikus jelentőségű a bonapartisták számára: I. Napóleon koronázásának és az austerlitzi győzelemnek az évfordulója.

49 Az államcsíny Párizsban 300 áldozatot követelt. Vidéken a szocialista, köztársasági érzelmű megyékben, főleg délen volt ellenállás. Az államcsíny lehetőséget kínált a köztársaságiakkal való leszámolásra: 27 000 embert letartóztattak, 10 000-et deportáltak, 1500 embert száműztek, köztük Victor Hugót. *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 213–214.; *Démier, F.*: i. m. 239–241.; *Agulhon, M.*: i. m. 201–206.; *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 66–67.

nulságot, hogy a vidék megnyerése nélkül nem lehet tartós a rendszer. Ráadásul a köztársaságiak nem voltak egységesek, elvesztek az árnyalatokban. Louis-Antoine Garnier-Pagès, az ideiglenes kormány volt tagja szerint ugyanis a National és a Réforme körül egyaránt republikánusok tömörültek, mégis különböztek. Voltak közöttük forradalom előtti és utáni republikánusok, aztán hegypártiak, vörösök (szocialisták), kékek (polgári republikánusok), liberálisok, tekintélyelvűek, s azok is republikánusnak nevezték magukat, akik támogatták a végrehajtó bizottságot, s azok is, akik meg akarták dönteni.[50] Ilyen megosztottsággal a köztársaság nem lehetett hosszú életű. A republikánus eszme azonban nem veszett el, s a tanulságokról, a hogyan továbbról a császárság évei alatt volt idő gondolkodni.

Második császárság, 1852–1870

1852. január 4-én Bonaparte 10 évre kapott elnöki mandátumot, január 14-én hirdették ki az új alkotmányt, a november 7-i alkotmánymódosító szenátusi határozat helyreállította a császári méltóságot, ezt a november 21–22-én megtartott népszavazás megerősítette,[51] majd a december 2-i dekrétum államtörvénnyé nyilvánította a népszavazás eredményét, azaz a császárság visszaállítását.

A második császárság talán a legizgalmasabb, a legvitatottabb és a legellentmondásosabb rezsim az 1789 utáni rendszerváltások történetében. Izgalmas, mert egy politikai demokrácia torkollik államcsínybe, diktatúrába, ez utóbbi aztán fokozatosan liberalizálódik, s akkor omlik össze, amikor alkotmányosan is visszatér a liberális politikai berendezkedéshez. S vitatott, mert egy fél évszázados politikai fejlődést tör meg, törvényes rezsimet dönt meg, amelyet népszavazással legitimizál, és a népszavazás a császárság fontos eszköze marad. S bár Bonaparte kitűnően alkalmazta a propagandát, maga is nagyszerű újságíró volt, az utókor mégis negatív képet őrzött meg róla. Ez elsősorban két személynek, Victor Hugónak és Karl Marxnak köszönhető, akiknek az írásai, úgy tűnik, hatásosabbak voltak.[52] S ellentmondásos a rezsim, mert a császár békét hirdetett, miközben három háborúnak is részese (krími, itáliai és mexikói). A valóság azonban árnyaltabb, mint az Hugo és különösen Marx, majd a marxisták által megrajzolt kép. Louis-Napóleon Bonaparte korának kitűnő politikusa volt, Európa egyik legjobb katonai szakértője, felismerte a szociális kérdés fontosságát, az ő rendszere alatt robbant be az ipari forradalom, ekkor épült ki a modern bankrendszer, s ekkor fejlesztették modern világvárossá Párizst.[53]

50 *Ponteil, F.*: i. m. 299.

51 7 824 189 igen 253 145 nem ellenében, 1 700 000 tartózkodással és 63 326 érvénytelen szavazattal. Nyugat-Európa és Amerika, 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Urbán Aladár. I/1. Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 382–383.

52 Victor Hugo 1852-ben Londonban publikálta *Kis Napóleon* című politikai pamfletjét. Karl Marx munkája *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* címmel ugyancsak 1852-ben jelent meg.

53 1852-ben 3870 km vasút volt, 1870-re ez 17 000 km-re nőtt. A második császárság alatt jelentek meg a nagy áruházak, mint a Bon Marché, Printemps vagy a Samaritaine. 1852-ben alapították a Crédit Mobilier nevű bankot, amely tőkeerős, hosszú távú befektetésekre volt képes. *Démier, F.*: i. m. 59–60.

Az új alkotmány 24 óra alatt elkészült, mert az 1799-es volt az ötletadó. Az új dokumentum értelmében a francia nép Louis-Napoléon Bonapartéra ruházta a hatalmat, aki *„…a miniszterek, az Államtanács, a Szenátus és a Törvényhozó Testület segítségével kormányoz”*. Az alkotmány erős elnöki, illetve császári hatalmat hozott létre, mert ő a végrehajtó hatalom feje, a hadsereg és a tengeri erők parancsnoka, ő kezdeményezhet törvényeket, s a törvényhozó hatalmat együttesen gyakorolja a Törvényhozó Testülettel és a Szenátussal. Csak a francia népnek felelős, és *„mindig joga van hozzá fordulnia”*.[54] A miniszterek csak az államfőtől függnek.

Az 1814-ben megszületett parlamentarizmus gyakorlatilag megszűnt. Egyedül a Törvényhozó Testületet (261 tagú) választják általános választójoggal, hat évre, s ez a szervezet szavazza meg a törvényeket és a költségvetést. A képviselők nem a nemzetet, hanem választókörzetüket képviselik. Ebben a testületben a júliusi monarchia és a köztársaság parlamentjének számos tagja megtalálható, akik jogászok, földbirtokosok, s új vonás a gyárosok, a bankárok jelenléte. Az Államtanács feladata a törvényjavaslatok kidolgozása volt. A Szenátus vigyázott az alkotmányra. Az alkotmány elvetette a hatalmi ágak szétválasztását. A császárság személyi hatalom volt. A miniszterek a császári kormányzás eszközei, ügynökei voltak, s az államfőtől függtek. Nem volt kapcsolatuk a törvényhozással, s nem is voltak felelősek a parlamentnek. A császár hetente kétszer-háromszor hívta össze minisztereit, akiknek az volt a feladata, hogy informálják a császárt, s végrehajtsák utasításait. Befolyásuk ennek ellenére nem lebecsülendő, főleg az adminisztrációra. A miniszterek többsége orléanista, konzervatív volt, s kevésbé bonapartista. *„Milyen kormány jutott is nekem?* – tette fel a kérdést III. Napóleon. *A császárné legitimista; Jérôme Napóleon republikánus; Morny orléanista; jómagam szocialista vagyok. Az egyetlen bonapartista Persigny* [a belügyminiszter]*, ő meg bolond.”*[55] A császár fő célja az volt, hogy politikamentessé tegye a kormányt, a társadalmat, szilárd végrehajtó hatalmat hozzon létre, amely segíti a gazdasági, társadalmi modernizációt, s véget vet a forradalmi korszaknak a nép jogos kívánságainak teljesítésével.

Az említett intézmények ellenére a császár időnként úgy viselkedett, mintha még mindig száműzetésben élne, s konspirálnia kellene. Ezt mutatja, hogy az 1860-as, Angliával kötött szabadkereskedelmi egyezményről a törvényhozás nem tudott. 1858-ban Plombières-ben miniszterei tudta nélkül ígért támogatást Piemontnak Ausztria ellen. Ami a rezsim támaszát illeti, nem volt bonapartista párt. A hatalom alapja a hadsereg volt. Az államapparátusban a legfontosabb személy a prefektus, aki a kormány hivatalos jelöltjét támogatta, míg riválisát akadályozta. Feladatai közé tartozott az ellenzék elnyomása, a sajtó felügyelete, ő nevezte ki, ő hívta vissza a polgármestereket, s ehhez a munkához rendelkezésére

54 Nyugat-Európa és Amerika i. m. 376–379.; http://mjp.univ-perp.fr/france/co1852.htm, a hozzáférés ideje: 2012. február.

55 *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 364.

állt a csendőrség, s eszköztárába tartozott az is, hogy anyagi támogatást nyújthatott iskolák, templomok, utak építéséhez.

Bonaparte az államcsíny után a prefektúrákban nem végzett nagy tisztogatást, s így a prefektusok a kontinuitást is képviselték. Erre a legjobb példa Haussmann báró esete, aki orléanistából lett bonapartista, több helyen volt prefektus, majd nevéhez fűződik Párizs átépítése az 1850–1860-as években. A rendszer támogatásában a propaganda is szerepet játszott: a császár volt Franciaország megmentője, a gondviselés embereként mutatták be, s mellszobra ott volt minden polgármesteri hivatalban.

Ellenzék nem igazán volt: a legitimisták megosztottak voltak, a republikánusok száműzetésben vagy börtönben, s a sajtó szigorú ellenőrzés alatt állt. A szerkesztőségeket öncenzúrára kényszerítették, s a harmadik figyelmeztetés után a lapot betiltották. Szabad mozgása a katolikus egyháznak volt, amely a szocializmustól való félelmében csatlakozott a bonapartizmushoz. Bizonyos ellenzékiség a szalonokban maradt meg, apró dolgok finom kritizálására korlátozódott, esetleg humoros szójátékok jelezték a bírálatot: például a második császárság, a Second empire szó így jelent meg: le Second en pire, a kiejtés ugyanaz maradt, de a jelentés változott: *„a második még rosszabb”* (mármint a második császárság).

A rezsim tekintélyelvűsége, az állam mindenhatósága, diktatórikus vonásai ellenére III. Napóleon demokrata volt. Ez elsőre furcsának tűnhet, de fiatalkori munkájában – Rêveries politiques (Politikai álmok, 1832) – így ír: *„Meggyőződésem, hogy Franciaország csak akkor nyugszik meg, amikor erős kormánya lesz, s ez csak a demokráciára épülhet.”*[56] Majd hozzáteszi: *„A kormány akkor stabil, amikor az egész népre támaszkodik.”*[57] A második császárság megfelel ennek a feltételnek, mivel a népszavazások adják legitimitását. Ebből születik meg a demokratikus császárság elnevezés, amely egy emberben, III. Napóleonban testesül meg.[58] S ez a változat megfelel a demokrácia szubsztantív felfogásának, amely közérdek szerint való kormányzást jelent, s a közjót ez esetben III. Napóleon ismeri fel, aki képes felülemelkedni mindenféle részérdeken. Igaz, a demokráciának ez a felfogása már átvezet a diktatúrába.[59]

A császár egy középutas politika megvalósítására törekedett, hogy minden társadalmi réteget kielégítsen. Ez azonban a francia politikai élet és a társadalom tagoltsága, sokrétűsége miatt lehetetlen volt. A rezsim tekintélye ennek ellenére az elején nőtt. A vidéki lakosság, a munkások támogatták, mert a császár érzékeny volt a szegénység, a szociális kérdések iránt. A francia liberalizmus egyik jeles alakja, Lucien-Anatole Prévost-Paradol ezért császári vidékuralomnak nevezte

56 Idézi: *Démier, F.*: i. m. 251.

57 Uo. 252.

58 *Démier, F.*: i. m. 243–252.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 363–366.; *Ponteil, F.*: i. m. 355.; *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 70–74.; *Agulhon, M.*: i. m. 230–234.; *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 201–202. *Marx, K.*: i. m. 167.

59 *Körösényi András*: Kormányzati rendszerek. In: Mi a politika? Bevezetés a politika világába. Szerk. Gyurgyák János. Osiris, Bp., 1996. 22.

a rendszert. Ahogy azonban a forradalmi veszély enyhült, a hívek száma is csökkent, s a polgárok nagyobb beleszólást akartak a politikába.

1860 után a császár valóban nyitott a parlamentarizmus felé. 1860. november 24-én a Törvényhozó Testület jogot kapott a trónbeszéd megvitatására és ellenőrizhette a költségvetést. A tárca nélküli miniszterek a kormánypolitikát védték a törvényhozás előtt, s a vitákat közölték az újságok. Az 1860-as évek elejétől nőtt az ellenzéki jelöltek száma. Az 1863-as választásokon 32 képviselőjük került be a Törvényhozó Testületbe (17 republikánus és 15 királypárti), 1869-ben pedig 74 volt az ellenzékiek száma (25 republikánus, 49 liberális). 1867-ben a Törvényhozó Testület interpellációs jogot kapott. A következő évben megszűnt a sajtónál az előzetes felhatalmazás és a figyelmeztetések rendszere, s engedélyezték a gyülekezéseket is. 1869-ben a Törvényhozó Testület is kezdeményezhetett törvényeket.

A liberalizálásban szerepet játszott a tömegbázis csökkenése. A piemontiaknak adott katonai támogatás miatt 1859-ben a katolikusok körében gyengült a császár támogatottsága, az 1860-as angol–francia szabadkereskedelmi egyezmény miatt pedig a gyárosok körében. A liberalizációs politika új rétegeket igyekezett megnyerni. 1862-ben nyitott a munkások felé: munkásdelegációt küldött Londonba a Nemzetközi Kiállításra. 1864. május 25-én biztosították a sztrájkhoz való jogot.

A nagy fordulat 1870. április 20-án következett be, amikor bevezették a liberális császárságot, a parlament ellenőrzését a miniszterek és a költségvetés felett. A szenátus elvesztette alkotmány-ellenőrző hatalmát és gyakorlatilag a felsőház szerepét töltötte be, s a két ház együtt törvényjavaslatokat nyújthatott be. A császárság szinte parlamenti rendszerré vált, a császár hatalma azonban erős maradt, mert egyedül a francia népnek felelős, és élhetett a népszavazás intézményével. Erre 1870. május 8-án került sor, s ez elsöprő győzelmet hozott 7 350 142 igennel 1 538 825 nem és 112 975 tartózkodás ellenében. S bár azt a kérdést tették fel: helyeslik-e az 1860 óta bevezetett liberális reformokat, a népszavazás a rendszerről döntött. Még Léon Gambettának, a republikánusok egyik vezérének is el kellett ismernie: *„a császárság erősebb, mint valaha"*. Ennek ellenére néhány hónap múlva, szeptember 2-án a második császárság Sedánnál összeomlott. Bukását a francia–porosz háború idézte elő.[60]

Nem tudjuk, hogy a Berlinnel vívott háború nélkül mi lett volna III. Napóleon rendszerével, mert nem maradt kifutási ideje a liberális császárságnak. Csak azt tudjuk, hogy a császár mindig időben és rugalmasan váltott, s rendszere maga is kísérletezés volt: a gazdaság érdekében lehet-e depolitizálni egy átpolitizált nemzetet, s hogyan és mikor lehet visszaengedni a politikába. III. Napóleon a külpolitikában azonban elszámította magát. Igaz, betegsége miatt 1870-ben már nem volt olyan határozott, mint korábban, s a háború ügyeinek intézése is kicsú-

60 *Price, R.*: i. m. 184.; *Démier, F.*: i. m. 278–284.; *Caron, J.-C.–Vernus, M.*: i. m. 212–214.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 368–371.; *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 74–78.; http://mjp.univ-perp.fr/france/co1870.htm, a hozzáférés ideje: 2012. február.

szott a kezéből. Az összeomlás azt is jelentette, hogy a monarchia minden kipróbált változata kudarccal végződött. A jövő kérdése azonban változatlanul az volt: monarchia vagy köztársaság?

Harmadik Köztársaság, 1870–1940

A francia rendszerváltások történetében a Harmadik Köztársaság a leghosszabb ideig tartó rezsim, jóllehet kezdő- és végpontja vitára ad okot. A kezdetet 1870. szeptember 4-re teszik, amikor a sedáni összeomlást követően megalakult a Nemzeti Védelem kormánya. Van, aki az indulást az 1875-ös alkotmánytól számítja. Hasonló a helyzet a köztársaság végével. Charles de Gaulle szerint ugyanis a köztársaság soha nem szűnt meg, hivatkozva a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság Algírban, 1944. augusztus 9-én kiadott rendeletére, amely semmisnek és be nem következettnek nyilvánította Philippe Pétain rendszerét. Akkor mikor ért véget a Harmadik Köztársaság?

A Bodineau–Verpeaux szerzőpáros szerint politikailag 1940 júliusában hunyt el, de halotti bizonyítványát 1945-ben írták alá. 1940. július 10-én a nemzetgyűlés nagy többséggel teljhatalmat szavazott Pétain marsallnak, megbízva őt egy új alkotmány kihirdetésével. Másnap a parlamentet meghatározatlan időre szabadságolták. Az 1875-ös alkotmányt azonban nem helyezték hatályon kívül. Ráadásul ez az alkotmány a revízióra is lehetőséget adott, így az 1940-es határozat ennek is tekinthető. A Vichy-korszakban nem született alkotmány, jóllehet Pétain készíttetett egy tervezetet, melyet 1944. január 30-án alá is írt, de nem lépett életbe. Jogi értelemben ezért a Harmadik Köztársaság az 1945. október 21-i referendummal ért véget, mert a választók 96%-a úgy döntött, hogy az új nemzetgyűlés alkotmányozó legyen, így az 1875-ös alkotmányt elvetették, a Negyedik Köztársaságét pedig 1946 októberében elfogadták, és december 24-én lépett életbe.[61] Most nézzük meg a Harmadik Köztársaság születését, főbb jellemzőit!

Az 1870-es évek elején a helyzet 1848-ra hasonlít: az egyik oldalon a monarchisták, a másikon a republikánusok készültek rendszerváltásra, s mindkét oldalon több irányzat volt. A belpolitikára azonban rányomta a bélyegét a vesztes háború, s a Nemzeti Védelem kormánya nem rendelkezett legitimitással. Bismarck ezért a fegyverszünet aláírásakor (1871. január 28.) három hetet adott az ideiglenes kormánynak, hogy megszervezze a választásokat, s létrejöjjön egy törvényes hatalom, amellyel megköthető a béke.

A választásokra 1871. február 8-án került sor, s az új nemzetgyűlés Bordeaux-ban ült össze. A választás arról is szólt, hogy Franciaország a békét akarja-e

61 *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 102–105., 107–108. *Gazdag Ferenc:* Franciaország története, 1945–1995. Zrínyi, Bp., 1996. 10–11., 23., 26.; *Jacques Chastenet*: Le Drame final 1938–1940 (Histoire de la Troisième République). Hachette, H. n., 1963. 314.; *Jean-François Sirinelli*: (sous la direction de et en collaboration avec Robert Vandenbussche, Jean Vavasseur-Desperriers): La France de 1914 à nos jours. Quadrige/PUF, Paris, 2004. 181–182., 223., 243.; *Robert O. Paxton*: La France de Vichy 1940–1944. Seuil, Paris, 1997. 385.; *Jacques Néré:* La Troisième République 1914–1940. A. Colin, Paris, 1967. 180–181.

Berlinnel vagy a háború folytatását. A franciák békét akartak, s ez tükröződött a nemzetgyűlés összetételében: kétharmadát – több mint 400 képviselő – a békét akaró monarchisták alkották. A republikánusok alig 150 képviselővel rendelkeztek, s ebből a harcot végsőkig folytatni akaró radikálisok száma mintegy 40 volt.

A monarchisták két jelöltje változatlanul Chambord grófja és Párizs grófja volt. Az előbbiből hiányzott a kompromisszumkészség, mert a Bourbonok fehér zászlaját s vele az isteni eredetű monarchiát akarta visszahozni, míg Párizs grófja egy orléanista monarchiát képviselt. Az orléanisták azonban nem támogatták Chambord elképzeléseit, s még Mac-Mahon, III. Napóleon tábornoka is azt mondta, hogy a chassepot-k (a puska neve) maguktól indulnak rohamra, ha meglátják a fehér zászlót. Párizs grófja mégis visszalépett a gyermektelen Chambord javára, hogy kivárja a halálát, s aztán vegye át a hatalmat. Közben a republikánusok is dolgoztak, s 1848 tapasztalata alapján igyekeztek elfogadtatni: a köztársaság nem azonos a zűrzavarral. S mivel az évtized közepén az erőviszonyok a küzdelmet még nem döntötték el, a harcoló felek megegyeztek abban, hogy olyan alkotmányt fogadnak el, amely bár bevezeti a köztársaságot, de akár monarchiává is átalakítható a rendszer.

A végrehajtó hatalom élére 1871. február 17-én Thiers-t, a történészt nevezték ki. Egy orléanistát bíztak meg, aki a február 19-i bordeaux-i paktumban azt hangsúlyozta, hogy Franciaország felemeléséért kell dolgozni.[62] A részválasztások eredményei alapján azonban úgy ítélte meg, a franciák a rendet inkább a köztársaságban látják. Ebbe a republikánusok is besegítettek, akik a vidéket járva azzal ijesztgettek, hogy a monarchia esetleges visszatérte a feudális jogok visszaállítását is jelenti. 1872 novemberében Thiers azt hangsúlyozta, hogy a köztársaság már létezik, s aki mást akar, az a forradalmat kockáztatja. Thiers egyébként az 1871. augusztus 31-i törvénynek köszönhetően megkapta a köztársaság elnöke címet. A köztársaság melletti kiállását azonban a monarchisták árulásnak tartották, ezért az 1873. március 13-i törvény csökkentette Thiers politikai befolyását, megtiltva neki a nemzetgyűlés vitáiban való részvételt, s csak miniszterein keresztül kommunikálhatott a törvényhozással. Az 1873. április végi részválasztáson Párizsban azonban nem Thiers jelöltje győzött, hanem egy radikális képviselő, ezért a monarchista ellenzék a radikalizmus szálláscsinálójának nevezte őt, s elszigetelte a nemzetgyűlésben. Ezt követően Thiers, bár a törvény értelmében elnök maradhatott volna, 1873. május 24-én lemondott, bízva abban, hogy úgyis visszahívják. Nem ez történt, hanem a harc felerősödött a monarchisták és a republikánusok között.

A jobboldal unióját az orléanista Broglie hercege szervezte meg, s Thiers helyére III. Napóleon egykori tábornokát, Mac-Mahont választották, aki bár monarchista volt, a politikához nem sokat értett. A jobboldal Albert de Broglie vezetésével lendült támadásba, aki a morális rend kormányát alakította meg. Csökkentették a sajtószabadságot, figyeltették a republikánus helyeket, például

62 Nyugat-Európa és Amerika, 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk. Urbán Aladár. I/2. Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 514–516.

a csapszékeket, a hivatalokból elküldték a gyanús köztársasági funkcionáriusokat. Erősödött a Szűz Mária-kultusz, divatba jöttek a zarándoklatok (Chartres, Lourdes stb.), s a Sacré-Coeur építése a Montmartre-on szintén az egyház előretörését jelezte. Az 1873. november 20-i törvény megteremtve a szeptennátust, szintén a jobboldalt erősítette, mert Mac-Mahon hét évre kapta meg a végrehajtó hatalmat.

1874 májusában azonban Broglie kormányát a legitimisták megbuktatták. Közben a monarchisták és a mérsékelt köztársaságiak közeledtek egymáshoz és egy monarchista alkotmányt akartak elfogadtatni. A bonapartista előretörés veszélye miatt azonban úgy vélték, egy konzervatív köztársaság alkalmasabb a császársághoz vagy a királysághoz való visszatéréshez. Ez a belpolitikai helyzet tette lehetővé a republikánus alkotmány elfogadását. Először 1875. január 30-án Henri Wallon képviselő javaslatára egy szavazat többséggel (353:352) elfogadtak egy törvénymódosítást, amely szerint a köztársasági elnököt a szenátus és a képviselőház együtt választja meg. A szenátust megszervező első alkotmányos törvényt 1875. február 24-én fogadták el. A február 25-i törvény a közhatalom szervezetéről szólt, a július 16-i pedig az elnök és a törvényhozás viszonyát szabályozta.[63]

Az alkotmány kétkamarás parlamentet hozott létre, s ez a monarchisták miatt volt fontos, mert szerintük a szenátus korlátozza az általános választójog vadhajtásait. De fontos volt a republikánusoknak is, mert a szenátus nem a pairek házának volt a folytatása, hanem a vidéket képviselte. Gambetta szerint ez volt a francia települések nagy tanácsa, garancia arra, hogy a köztársaságtól nem kell félni. A szenátusnak 300 tagja volt, ebből 225 szenátort a megyék és a gyarmatok választottak meg kilenc évre. A nemzetgyűlés 75-öt választott, s ők elmozdíthatatlanok voltak (1884-ben az elmozdíthatatlan kategória megszűnik). A képviselőházat általános választójoggal választották meg.[64] Az alkotmány erős köztársasági elnököt teremtett: hét évre szólt a megbízatása széles jogkörrel. A két házzal együtt törvényeket kezdeményezhetett, egy hónapra elnapolhatta a két ház ülését, s ő rendelkezett a fegyveres erőkkel. Voltak azonban korlátozások: minden tettét egy miniszter ellenjegyezte, hadat csak a két ház hozzájárulásával üzenhetett, s nem népszavazással választották meg, mint 1848-ban, hanem a két ház együttesen.

Az előbbiek ellenére a Harmadik Köztársaságot nem az elnök, hanem a parlament túlsúlya jellemezte. Ennek magyarázatát az 1877. májusi politikai krízisben kell keresnünk. Ezt megelőzően, az 1876-os választások köztársasági többséget hoztak a képviselőházban (360:160 arányban). A következő év májusában konfliktus keletkezett a katolikus egyház befolyása miatt a republikánus miniszter-

63 *Pierre Miquel*: La IIIe République. Hommes et pouvoirs. Bordas, Paris, 1971. 20–30.,; *Démier, F.*: i. m. 300–310.; *Bodineau, P.–Verpeaux, M.*: i. m. 82–86.; http://mjp.univ-perp.fr/france/ co1871r.htm#31/ 8/71, a hozzáférés ideje: 2012. február; *Néré, J.*: Précis d'histoire i. m. 281–282.; *Berstein, S.–Milza, P.*: i. m. 388–391.

64 Választójogot kapott minden 21. életévét betöltött férfi, a választhatóság korhatára 25 év volt. A képviselőket négy évre választották. A képviselőház létszáma országgyűlési ciklusonként változott, s 520 és 630 között mozgott. http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/ collection/8.asp#P31_4625, a hozzáférés ideje: 2012. február.

elnök, Jules Simon és a monarchista köztársasági elnök között. Simon emiatt lemondott, s Mac-Mahon ismét a monarchista Broglie hercegét bízta meg kormányalakítással. A képviselőház azonban nem szavazott bizalmat neki. Emiatt Mac-Mahon feloszlatta a parlamentet. A konfliktus tétje az volt, hogy a köztársaság elnöki vagy parlamenti lesz. A választásokon azonban ismét a republikánusok győztek. 1878-ban a köztársaságiak vidéken is nyertek, 1879-ben pedig a szenátusban is többséget szereztek. Ezért 1879. január 30-án Mac-Mahon lemondott, s helyét a republikánus Jules Grévy foglalta el. Az új elnök hivatalba lépésekor kijelentette: soha többé nem lép konfliktusba a nemzet akaratát kifejező alkotmányos intézményekkel. Így 1879 után a köztársasági elnök átengedte a politikai szerepet a parlamentnek. Ezzel az alkotmány teremtette egyensúly felborult, s ez a gyakori kormányváltásokban jelentkezett – 1871 és 1940 között 104 kormány váltotta egymást –, ennek ellenére a köztársaság véglegesen győzött. Az 1880-as években pedig meghozták azokat a törvényeket, amelyek megerősítették a köztársaságot.

Az 1879. január 21-i alkotmányrevízió ismét Párizst tette meg a köztársaság fővárosának, s a közhatalmi intézmények Versailles-ból ideköltöztek. Még ebben az évben a Marseillaise lett a nemzet himnusza, 1880. június 8-án pedig július 14-ét tették meg nemzeti ünneppé. Az 1884. augusztus 14-ei alkotmányrevízió kimondta, hogy a korábbi uralkodócsaládok tagjai nem választhatók meg köztársasági elnöknek. A rendszer biztosította a szabadságjogokat is. 1881-ben megszüntették a sajtó korlátozásait, 1884-től a szakmai szervezetek legálisan működhettek, s a városi tanácsok választották meg a polgármestert, kivéve Párizsban, mert a vidék változatlanul tartott tőle, ezért a Szajna megyei prefektus irányítása alatt maradt. 1881–1882-ben a 6–13 év közötti korosztály számára bevezették a kötelező, ingyenes, polgári oktatást. A köztársaság nagy gondot fordított az oktatásra, mert az 1870-es háború igazi győztesének a porosz tanítót tartották, ezért az iskola hazafias ügy lett. Egyben polgári is, mert itt kellett megszerezni a polgári társadalomhoz szükséges ismereteket. És világi, ezért laicizálták az oktatási programokat, s paptanárok nem taníthattak a közoktatásban, de az egyháznak maradtak iskolái. A köztársaságot erősítették azzal is, hogy utcaneveket változtattak meg, s a köztársaság hőseiről nevezték el őket.

1885 és a század vége között a köztársaság megerősödött. A republikánusok azonban nem voltak egységesek. Az úgynevezett opportunisták vagy mérsékeltek az 1848-as nemzedékből kerültek ki, s 1848 tanulságának tartották, hogy Franciaország falusi, s ezt figyelembe kell venni. A radikálisok a nagy francia forradalom örökségét akarták folytatni, s ez már az alkotmánynál konfliktust okozott, mivel az alkotmány szerintük monarchista és angol import, amelyet orléanista módon alkalmaztak a francia viszonyokra. A teljhatalmú, de a választók által ellenőrzött konvent hagyományait akarták feléleszteni, ezért a szenátust és a köztársasági elnök intézményét el akarták törölni. Ezek a nézeteltérések azonban nem gyengítették a rezsimet, melynek erejét jól mutatja, hogy több belpolitikai válságot is túlélt. Nem rendítette meg a revánsot és az erősebb végrehajtó hatalmat akaró boulangerizmus az 1880-as évek második felében. Túlélte a Panama-

botrányt, az országot megosztó, s a polgárháború szélére sodró Dreyfus-ügyet. S nemcsak túlélte, mindebből megerősödve került ki.[65]

A Dreyfus-ügy mutatta meg a rendszer erejét, mert már léteztek azok a fórumok, amelyek segítségével egy ártatlanul meghurcolt ember visszakapta szabadságát, megvédhette igazát. Úgy tűnt, nemhiába kísérleteztek, s hoztak nem kevés áldozatot az eltelt évszázad során, mert létrehozták a demokráciát – ezzel az angolokat is megelőzték –, azt a politikai rendszert, ahol egyén, civil és politikai társulás, párt, mozgalom megtalálhatta kifutását. Ahol bukhattak politikusok, akár a kormány vagy a köztársasági elnök, a rendszer maradt. Ahol nem lehetett semmit eltussolni, semmi sem maradt következmény nélkül. S a franciák arra is rájöttek, hogy a demokrácia mindennapi harcot jelent, s politikailag nem szabad elkényelmesedni. A Harmadik Köztársaságot az I. világháború sem rendítette meg, s csak az 1940-es összeomlás miatt került a klinikai halál állapotába. Igaz, innen már nem lehetett visszahozni, ezért Franciaország folytatta a kísérletezést.

ISTVÁN MAJOROS

POLITICAL CHANGES IN FRANCE OF 19TH CENTURY

France was a political experimental bench in the 19th and the 20th centuries, because the French tried to creat a stable political regime that would be able to avoid the political and social catastrophes, the revolutions. The first series of the attempts between 1789 and 1815 were unsuccessfuls with the collapse of the napoleonic empire at the battle of Waterloo. The second series started in 1814 and ended in 1958 with the Fifth Republic. But this study presents only the political changes in the 19th century examining five political regimes in France: the Bourbon Restoration, the July Monarchy, the Second Republic, the Second Empire of Napoleon III and the Third French Republic. The study presents the main characteristics of these regimes and tries to find the causes of the regime changes in the 19th century. And it tries to explain the fact why the Third French Republic could become so stable as political system and the longest one in the history of the French regimes in the 19th and 20th centuries.

65 *Démier, F.*: i. m. 329–331.; *Caron, J-C.–Vernus, M.*: i. m. 327., 336–343.

VITÁRI ZSOLT

A Hitlerjugend szerepe a keleti „élettér" megszervezésében*

A Németország számára nélkülözhetetlennek minősített területszerzést Hitler és a nemzetiszocialista ideológia úgy állította be, mintha az a német nép túlélésének feltétele lenne – vagyis a német nép fennmaradása gyakorlatilag egybeforrt a világhatalmi pozíció megszerzésével. Az élettérre (Lebensraum) való igényét Hitler az évi 900 ezres népszaporulatból vezette le. Álláspontja szerint egy egészséges népnek ugyanis mindig növekszik a lakossága, ebből következik, hogy életterét folyamatosan a népesség számához kell igazítania. Miután a születésszabályozást, a belső kolonizációt, a fokozott iparosítást és világpiaci orientációt elvetette, véleménye szerint a népességnövekedés problémája csakis újabb területek meghódításával oldható meg. A megszerzendő, a német nép természetes életterét jelentő területek legnagyobb része Németországtól keletre helyezkedett el, s akár az Urálig terjedő terület egészét is magába foglalja. *„Ha mi ma Európában új területről és földről beszélünk, elsősorban csak Oroszországra és a neki alávetett peremállamokra gondolhatunk."*[1] Ha pedig a népek küzdelmében ez a terület is kevésnek bizonyul, az expanzió folytatható.

Németország viszont csak akkor formálhatott jogot az élettér további kiterjesztésére, ha már minden németet magában foglal a birodalom. Ezért voltak fontosak az 1930-as évek még békés keretek között megvalósítható területszerzései (Saar-vidék, Anschluss, Szudéta-vidék, Memel-vidék). Mivel – legalábbis Hitler szerint – más országok hasonló módon gondolkodtak, az országok közti kapcsolatok egyetlen lehetséges formája a háború volt. *„A végén mindig az önfenntartás miatti függőség győz. Úgy elolvad alatta az úgynevezett humanitás mint a butaság, a gyávaság és a beképzelt okoskodás keverékének kifejeződése, mint a hó a márciusi napon. Örök harcban lett naggyá az emberiség – örök békében csak elpusztul."*[2] Hitler számára a fennálló határok csak a véletlenek műve volt, amelyeket az emberek újraalkothatnak, illetve megváltoztathatnak.

A nemzetiszocializmus másik fő pillére, a fajelmélet egyúttal azt is egyértelművé tette, hogy a németeknek faji előkelőségük alapján (mint „Herrenvolk") joguk van birtokba venni a kiszemelt területeket, de egyúttal az ehhez szükséges

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

1 Adolf Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. Ungekürzte Ausgabe. Zentralverlag der NSDAP, München, 1939. 742.

2 Uo. 148–149.

erővel is rendelkeztek. A nemzetiszocialisták szerint kétség sem férhetett hozzá, hogy „kultúrateremtőként" a térségben korábban jelentkező minden fejlődés csakis a német hatásra volt visszavezethető, miközben a térség nem germán népeitől – mint „kultúrarombolóktól" – az államalkotás képességét és jogát is elvitatták. Németországnak a felsőbbrendűségéből fakadóan nemcsak joga, hanem kötelessége is volt birtokba venni ezeket a területeket, hogy ott főleg a szláv befolyás hatására elsorvadó, egykor németek által teremtett kultúrát újra felélessze.

Így a második világháborúban a Németországtól keletre fekvő területek megszerzése nemzetiszocialista olvasatban faji háború jellegét öltötte, s a területek birtokbavétele egyúttal az úgynevezett Generalplan Ostban is megtervezett regermanizálás kezdetét jelentette, amely első nekifutásra idealisztikus módon 20 millió német betelepítésével és ki tudja hány millió „alsóbb rendű" nép rabszolgasorba döntésével, eltávolításával, illetve kiirtásával volt megvalósítható. Mivel a Hitler által vizionált grandiózus népességszaporulat Németországban nem következett be, s a háború idején az ország nem nélkülözhette szinte egyetlen lakóját sem, az elsőként megszállt keleti területek visszanémetesítése csakis más emberforrásokra alapozva történhetett. Így kerültek előtérbe a birodalmi határokon túl élő, a köztes-európai térségben akár már több száz éve honos németek, akiket Hitler amúgy is „tarthatatlan népszilánkoknak"[3] tartott, akik a folytonos asszimilációs nyomás hatására egyre inkább elvesztették faji jellegüket. Vagyis áttelepítésük, hazahozataluk a birodalomba („Heim ins Reich") mindjárt két problémát is megoldott: a területek benépesítését, illetve ezen úgynevezett népi németek asszimilációtól s így a faj számára való elvesztéstől való megmentését. Az áttelepítési mechanizmus mintegy 900 ezer népi németet érintett.[4] (Lásd a 119. oldalon lévő színes térképen!)

A Hitlerjugend (HJ) széles spektrumú külföldre irányuló tevékenységének[5] kevésbé ismert, eddig a kutatás által figyelmen kívül hagyott vonulata, hogy ezekben az áttelepítési akciókban nagyon komoly feladat hárult a náci Németország államifjúsági szervezetére, de az áttelepülések megvalósulása után a Hitlerjugend szabályszerű működését is meg kellett szervezni. A Hitlerjugend bekapcsolódása arra az időszakra tehető, amikor a Szovjetunió ellen meginduló háború következtében a benépesítendő területek nagysága erőteljesen megnőtt, s ehhez mérten az áttelepítési akciók révén egyre több németről kellett gondoskodni. A fiatalok azért is kulcsfontosságúak voltak, mert csak az ő esetükben lehetett számítani

3 Hitler beszéde a Reichstag előtt 1939. október 6-án. Ld.: Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Hrsg. Max Domarus. Schmidt, Neustadt a. d. Aisch, 1962. 1377–1393.

4 A „Heim ins Reich"-akcióval itt nem foglalkozunk részletesebben: nagyságrendjéhez és földrajzi megoszlásához lásd a térképszelvényt, ill. *Valdis O. Lumans*: Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933–1945. The University of North Caroline Press, Chapel Hill–London, 1993.

5 Ehhez ld.: *Vitári Zsolt:* A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai. Pécs, 2008 (kézirat); *Vitári Zsolt*: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 és 1939 között I. Múltunk 56. (2011) 4. sz.; *Vitári Zsolt*: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 és 1939 között II. Múltunk 57. (2012) 3. sz.; *Vitári Zsolt*: Európai összefogás a bolsevizmus ellen. A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a világháború idején. Századok 145. (2011) 6. sz.

arra, hogy az érvényben lévő német világszemlélet kellőképpen gyökeret ver, mivel életüket már nem határozta meg a szülői generációk rossz tapasztalata az idegen uralom alatt, vagyis a birodalmi tudat csakis rajtuk keresztül alapozódhatott meg.[6] A kutatás jelenlegi állása mellett a Hitlerjugend keleten betöltött tevékenysége egyelőre csak mozaikosan rekonstruálható.

A Hitlerjugend közreműködése az áttelepültek gondozásában – keleti bevetés (Osteinsatz)

A keleti területeken – csakúgy, mint nyugaton – a legfontosabb feladat a területek integrálása volt a birodalomba, illetve speciálisan a Hitlerjugend szervezeti struktúrájába. Emellett a fiatalok minél gyorsabb beillesztése a német népközösségbe, valamint a német és a nemzetiszocialista tudat meggyökereztetése, mivel ez nélkülözhetetlen volt a német uralom legalább „ezerévessé" tételéhez. A feladat viszont kettős volt: egyrészt a megszállt területeken autochton német lakosság ifjúságának megszervezése, illetve az áttelepítő akciók során ezekre a területekre érkezett német lakosság gondozása, fiataljainak Hitlerjugendben való megszervezése. Mindez óriási erőfeszítéseket követelt meg a Hitlerjugendtől, amire a szervezet nem volt felkészülve. A helyzet azonban sokkal összetettebb volt, mivel nem egyszerűen külföldi, illetve népi németnek nevezett fiatalokról volt szó. A korábban itt élő és az idetelepülő németség tízezreinek német nyelvtudása sok esetben elégtelen volt, s a továbbra is itt élő más nemzetiséghez tartozó fiatalok is sok feladatot adtak a Hitlerjugend számára. A helyzet komplexitását csak fokozta, hogy ilyen körülmények közepette ezeken a területeken is az ellenséges bombatámadásoktól fenyegetett birodalmi német gyerekek tízezreit kellett elhelyezni a gyermekek vidékre küldési akciójának (Kinderlandverschickung, KLV) keretében. Mindezekre a kihívásokra a Hitlerjugendnek rögtönzött megoldásokat kellett találnia.[7]

A kezdeti időszak után a Hitlerjugend áttelepítési akciókban való részvételét 1941 februárjában részletekbe menően szabályozták, amire azért volt szükség, mert erre az időre az érintett népi németek száma már meghaladta a több százezer főt is. Ebben az időszakban az áttelepítési akciók leginkább *Besszarábiát*, *Bukovinát*, *Litvániát*, *Dobrudzsát* és *Volhíniát* érintették. E területek németségét úgynevezett áttelepülőtáborokban helyezték el a birodalom különböző keleti körzeteiben. A Hitlerjugend számításai szerint közülük 1941 elején 45–50 ezer fő volt Hitlerjugend-korú. Rajtuk kívül a Hitlerjugend a baltikumi és galíciai német áttelepítések során 17 ezer baltikumi német és 10 ezer galíciai német fiatallal számolt. A későbbiekben további tízezrek áttelepítése valósult meg, majd végleges letelepítésük elsősorban a Wartha-vidéken, Felső-Sziléziában, Danzig–Nyugat-

6 *Günter Kaufmann*: Das kommende Deutschland. Junker und Dünnhaupt, Berlin, 1940. 197–198.; *Michael Buddrus*: Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik. K. G. Saur, München 2003. 764–765.

7 *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 765.

Poroszországban és Délkelet-Poroszországban, a Cseh–Morva Protektorátusban, valamint a birodalom más tájain (Szászország, Bajor Keleti vidék, Mecklenburg, Alsó-Duna, Felső-Duna, Stájerország) a háború végéig is elhúzódott.[8] Vagyis első körben is több mint százezer fiatal integrálásáról volt szó, illetve rajtuk keresztül több százezer népi német beillesztéséről.

A Hitlerjugend ez irányú aktivitása a Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi), a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosa (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums) – vagyis Heinrich Himmler – és a Birodalmi Ifjúságvezetőség kooperációján alapult. Utóbbin belül létrehozták az Áttelepítés Ügyosztályt (Dienststelle Umsiedlung), amely az áttelepülési akció teljes ifjúsági munkáját irányította. Területi szinten az ügyosztály egyetértésével kiválasztott főállású területi megbízottakat delegáltak a VoMi illetékes területi szerveihez a gyakorlati munka lebonyolítására, akik az áttelepülőtáborok HJ-vezetőivel és lányvezetőivel együtt végrehajtották a Hitlerjugendre eső feladatokat.[9]

Az áttelepített németek végleges letelepítését körülbelül hat hónapon belül akarták megvalósítani, ami ekkora tömeg és ilyen gyér személyi kapacitás mellett lehetetlen vállalkozás volt. Nem véletlen, hogy 1941 júniusában újabb rendelkezést adtak ki az áttelepülési akcióra vonatkozóan. Ez az áttelepítésben való közreműködés mellett átfogóbb célrendszert is tartalmazott, amely már nemcsak az áttelepülő német lakosság végleges elhelyezését és német népközösségbe illesztését jelölte meg feladatul, hanem speciálisabb, a gazdasági és társadalmi integrációt még jobban elősegítő elvárásokat is megfogalmazott: a mezőgazdaságban való megtartás fontosságát az új területek alapvetően agrárjellege miatt, óvónők, iskolasegítők (Schulhelferin) képzését a nevelési hálózat megszervezésére, illetve továbbfejlesztésére.[10]

Az áttelepülő ifjúság kapcsán négy csoportot különböztettek meg: a már honosított és a birodalomban letelepített áttelepülőket; a még nem honosított, de az óbirodalomban munkára alkalmazott áttelepülőket; a már honosított, de még táborban élő áttelepülőket; valamint a még nem honosított és táborba még nem érkezett áttelepülőket. A német népiség megszilárdításának birodalmi biztosa rendelete értelmében az első csoportot ugyanolyan jogi helyzetűnek kellett tekinteni, mint a birodalmi németeket. A második csoportot elismerték a német népközösség tagjainak. Az ebbe a két csoportba tartozó német ifjakra így már kiterjesztették a Hitlerjugendben teljesítendő ifjúsági szolgálat kötelezettségét. A harmadik és negyedik csoportra azonban nem lehetett alkalmazni az ifjúsági szolgálatra vonatkozó rendeletet addig, ameddig azok még táborban laktak. Nekik lehetőséget

8 Bundesarchiv (Berlin-Lichterfelde; = BArch) NS 28/36. 23., Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 2.; *Hans Menzel*: Umsiedlerjugend in unserer Obhut. Das Junge Deutschland 1941. 11. sz. 274–278.; BArch NS 28/36. 24, Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 3.

9 Uo.

10 BArch NS 28/36. 15. Reichsbefehl 28/41K, 18. Juni 1941. 1–2.; BDM-Schuldienst im Osten. Das Junge Deutschland 1944. 2. sz. 21–23. Die BDM-Schulhelferin. Das Junge Deutschland 1944. 2. sz. 23–25.

adtak arra, hogy még a táborokban megismerkedjenek ezzel a kötelezettséggel, amely a táborból való elbocsátásuk után rájuk is kiterjedt.[11]

Szervezetileg a Hitlerjugend kettős feladatot látott el az áttelepítésben. Egyrészt bekapcsolódott az átmeneti áttelepülőtáborokban (Umsiedlerlager) lakó népi németek ifjúságának gondozásába, másrészt segédkezett a végleges helyre telepítés előtt és után az ifjúság megszervezésében a Hitlerjugend keretei között. A szervezet tevékenységét nehezítette, hogy az 1941-et megelőző áttelepítési akciókba nem vonták be, tehát újonnan kellett kialakítania a szükséges formákat. A háborús időszakban a kapacitások erre azonban egyre inkább fogyóban voltak, így a munka hatékonysága az idő előrehaladtával erősen megkérdőjelezhető volt.[12]

A kezdeti munkát a Hitlerjugend birodalmi erők kivezénylésével segítette elő, de az óbirodalom területén is tragikus személyügyi helyzet következtében – amely a háború elhúzódásával ráadásul egyre inkább csak súlyosbodott – a végleges megoldást csak az jelenthette, hogy a helyi fiatalokból neveljék ki ezeken a területeken nemcsak a Hitlerjugendet, de később a német uralmat fenntartó elitet is. A nyugati vidékekkel ellentétben itt ráadásul hatalmas területeket kellett lefedni, amelyek az élettér megszilárdítása érdekében nagyobb jelentőséggel is bírtak. Az egész birodalom területéről érkező, a keleti területeken ilyesfajta szolgálatot teljesítő HJ-tagok működését nevezték *keleti bevetésnek* (Osteinsatz).[13]

Artur Axmann birodalmi ifjúságvezető 1942-ben már azt jelenthette, hogy a keleti bevetés keretében 18 ezer HJ-vezető teljesít szolgálatot, ami a terület méretéhez képest nem volt kielégítő. A keleti bevetés oroszlánrésze a háborús körülmények közepette a Hitlerjugend 14–18 éves korú lányokat összefogó tagozatára, a Német Leányok Szövetségére (Bund Deutscher Mädel, BDM) esett. A Hitlerjugend-szolgálat mellett a lányok egyre növekvő mértékben azután keleten vállaltak munkát is. Sőt a birodalom többi területén is zajló, háborús segélyszolgálatot jelentő munkavégzés mellett az új területeken, illetve a korábbi birodalmi területek közül a keletebbre fekvő vidékeken a Hitlerjugend felépítése mellett egyre inkább a mindennapi életben folytatott tevékenységek váltak dominánssá. 1942 folyamán 7–8 ezer BDM-lány vett részt a keleti bevetésben, 1943 végéig pedig összesen több mint 19 ezer BDM-vezető és -lány teljesített szolgálatot keleten.[14]

---

11 BArch NS 28/123. 107.; BArch NSD 43/15. Umsiedlerjugend und Dienst in der HJ. Amtliches Nachrichtenblatt des Jugendführers des Deutschen Reiches, Nr. 3., 5. März 1942.

12 BArch NS 28/85. 117038. Gebietsbefehl 13/43 K (Lothringen), 9. Juli 1943.; *Artur Axmann*: Osteinsatz und Landdienst. Das Junge Deutschland 1942. 1. sz. 1–3.; *Jutta Rüdiger*: Die Ostaufgabe der Mädel. Das Junge Deutschland 1942. 1. sz. 3–5.; Landdienst und Siedlung im Osten. Das Junge Deutschland 1942 1. sz. 10–11. A mindennapi életről a keleti bevetés során ld.: *Melita Maschmann*: Fazit. Kein Rechtfertigungsversuch. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1963. 95–120.; a táborokhoz: 120–137.

13 *Kaufmann, G*: i. m. 197–198.; *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 764–765.

14 BArch NSD 43/1; Hitler-Jugend-Führer Osteinsatz. Reichsbefehl, 13/43 K, 18. April 1943. BArch NS 5/VI/445.; 1942 – Osteinsatz und Landdienst. In: Hitler-Jugend 1933–1943. Die Chronik eines Jahrzehnts. Zentralverlag der NSDAP, Berlin, 1943. 57–59.; *Rüdiger, J.*: Die Ostaufgabe der Mädel i. m. 3–5. Jutta Rüdiger, a BDM birodalmi vezetője szerint 1940-ben 1400, 1941-ben 9973, 1942-ben 16 092 BDM-vezető teljesített szolgálatot keleten, 1943-ban pedig 12 901 lányvezető és 6326 HJ-vezető. *Jutta Rüdiger:* Die Hitlerjugend und ihr Selbstverständnis im Spiegel ihrer Aufgabengebiete. Studienausgabe. Askania, Lindhorst, 1983. 284.

A BDM-vezetőbevetés (Führerinneneinsatz) során a fiatal lányok önkéntes jelentkezés alapján, 4–6 hónap időtartamra táborokban teljesítettek szolgálatot. A minimális életkor 17 év volt, a Lengyel Főkormányzóságban 19. A keleti tartózkodás során a lányokat úgynevezett 10–15-fős bevetési táborokban helyezték el, egy tábor általában 3-4 falut gondozott. A háborús években évente körülbelül 110–140 keleti bevetési tábort (Osteinsatzlager) tartottak. Danzig–Nyugat-Poroszországban, a Wartha-vidéken és Felső-Sziléziában pedig járásonként két tábort állítottak fel, hogy intenzívebbé váljon a munka.[15] A lányok az úgynevezett kötelező évüket is letölthették keleten.[16] Ilyen jellegű táborozásra 17 és 21 év közötti, iskolát elhagyó lányok jöttek szóba. A Hitlerjugendben végzett tevékenységük mellett általában parasztoknál, áttelepülőtáborokban, iskolai segédként, óvodákban, aratási óvodákban alkalmazták őket. Az érettségizett BDM-lányok akár két hónapos szolgálatra is jelentkezhettek főleg áttelepülőtáborokba, iskolákba, óvodákba és az NSDAP szolgálati helyeire. A negyedéves tanfolyamokon iskolai segítőnek kiképzett lányok pedig akár kétéves szolgálatot is vállalhattak keleten, hogy az iskolai gondokat csökkentsék, csakúgy mint az ilyen képzettséggel nem rendelkező lányok, akiket kisegítőként alkalmaztak. Kétéves gyakorlat után egy újabb, kilenc hónapos tanfolyam elvégzése után végleges tanári képesítést is szerezhettek. 1942-ig a Wartha-vidéken így majdnem 200 iskolát sikerült nyitni, ahol 8000 gyerek kapott rendszeres oktatást. Az áttelepülőtáborokban táborvezetőként, alvezetőként, iskolai segítőként vagy munkaközösségek vezetőiként is alkalmazták a BDM tagjait.[17]

A keleti bevetésben kisebb mértékben ugyan, de a HJ is kivette a részét. Kisebb bevetési csoportokat állítottak össze egy csapatvezetőből, egy főcsoportvezetőből és két csoportvezetőből. Ezeknek a kis csoportoknak minden feladat elvégzésére alkalmasnak kellett lenniük az áttelepítés során: a napi és gyűjtőtáborok gondozását, a népi német áttelepülők előkészítő táborának gondozását, s olyan HJ-egységek vezetését látták el, amelyek átmenetileg vezető nélkül maradtak. Hitlerjugend-vezetők segítették a keleti minisztérium működését is. A személyzeti nehézségek miatt egyelőre azonban csak az 1908 előtt született vezetők jöttek szóba, ugyanis az SA, az SS és a Wehrmacht a táborokból is elvitte a számára megfelelő korú fiúkat.[18]

A birodalomból érkező vezetők elégtelen száma és a további fejlődés megalapozása egyaránt szükségessé tette a helyi és az áttelepülő lakosság felkészítését a Hitlerjugend további felépítésére és a háborús segélyszolgálatban végzett tevékenységek ellátására. Az áttelepülőtáborokban ezért tervszerűen hajtották

15 Uo.

16 A 25 év alatti, hajadon lányok részére 1938-ban kötelezővé tették, hogy fél, majd egy évet későbbi szerepeikre való felkészítésként mezőgazdasági vagy háztartási munkával töltsenek.

17 Osteinsatz und Landdienst. In: Kriegseinsatz der Hitler-Jugend. Reichsjugendführung. Berlin, 1942. 3–7.; *Rüdiger, J.*: Die Hitlerjugend Selbstverständnis i. m. 284–285.

18 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m.; Die Hitler-Jugend und die besetzten Ostgebiete. Die Hitler-Jugend im Kriege, 21. Bericht, 1942. okt. 9.; BArch NS 28/36. 46–49. RJF (KLV), Dienststelle Umsiedlung. Einsatz der Hitlerjugend in der Umsiedlungsaktion. Zwischenbericht 15. Januar 1941–15. März 1941.

végre a vezetők képzését és kiválasztását. Szinte minden nagyobb táborban népi német volt a táborvezető. Az 50 ezer népi német ifjúból majdnem 10 ezer főt 20 birodalmi és 145 területi tanfolyamon képeztek ki. Ez az intézkedés biztosította, hogy a végleges letelepítés után elégséges számú HJ-vezető álljon rendelkezésre.[19]

Az áttelepülő fiatalok közül a vezetői pozíciókra is elsősorban a lányok jöttek szóba. Minden 14 és 21 év közötti lányt kiválasztó- és iskolázási táborba küldtek, ahol világnézeti és politikai nevelésnek vetették alá őket. E táborok célja nemcsak a vezetők kiválasztása volt, hanem az is, hogy a háborúban megnövekedett szerepet játszó lányokat mind politikai, mind szakmai szempontból felkészítsék későbbi tevékenységükre. A behívott lányokat munkaközösségekbe sorolták, ahol mind elméleti, mind gyakorlati képzésre sor került. Az iskolázásra összesen 30 óra állt rendelkezésre, amely németoktatást (6 óra), német parasztságról szóló oktatást (6 óra), kulturális munkát (4 óra), az ifjak hivatásválasztásának irányítását (Berufslenkung 4 óra), paraszti munkát (4 óra) és sportot foglalt magában (6 óra). Minden esetben még további képzéseken, szaktanfolyamokon (barkácsolás, zenei képzés, játékvezetői képzés stb.) vettek részt,[20] hogy a végleges letelepítés után ezeken a területeken is zökkenőmentesen folytatódjon, illetve teljesedhessen ki a Hitlerjugend munkája. 1941 márciusában több területen már a második és a harmadik kiválasztótábor folyt, s mindenhol, ahol még nem került sor ilyenre, a tavasz folyamán le akarták zárni ezt a fázist.[21] 1941 közepétől a táborvezetők és vezetőlányok képzésére egy-egy Hitlerjugend birodalmi iskolát bocsátottak rendelkezésre, hogy még inkább minden tekintetben felkészítsék őket a felmerülő feladatok ellátására. Helyben ezt követően az alvezetők képzésére összpontosítottak.

A keleti területek biztosították a legmegfelelőbb terepet a Hitlerjugend vidékszolgálatának (Landdienst) megerősítésére, melynek során pár tízezer főt mozgósítottak. A vidékszolgálat az 1930-as évek közepétől a mezőgazdaság presztízsének emelését, illetve a vidékről való, a szerényebb kereseti lehetőségek miatti elvándorlás visszafogását tűzte ki legfőbb célként. A vidékszolgálat ennek érdekében a szokványos tevékenységek mellett mezőgazdasághoz kapcsolódó elfoglaltságokat kínált tagjainak. A mezőgazdasági kötődést szem előtt tartva a táborokban külön toborzást végeztek, hogy a vidékszolgálat számára új vezetőket és tagokat nyerjenek. Különösen a másod-, harmadszülött gyerekekre apelláltak, akik nem örököltek birtokot, viszont a vidékszolgálatban eltöltött vezető feladatok után Himmler rendelkezése alapján későbbi letelepedésük esetén mégis számíthattak egy-egy paraszti gazdaságra.[22]

Keleten a Hitlerjugend szervezeti kiépítése mellett a tevékenység döntő része az áttelepülőtáborokban közvetlenül végzett munkát jelentette. Az egyes te-

19 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 57–59.
20 BArch NS 28/36. 16–19. Reichsbefehl 28/41K, 18. Juni 1941. 4–9.
21 BArch NS 28/36. 24. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 3.
22 BArch NS 28/36. 16–19. Reichsbefehl, 28/41K, 18. Juni 1941. 4–9.; BArch NS 28/36. 46–49. RJF (KLV), Dienststelle Umsiedlung. Einsatz der Hitlerjugend in der Umsiedlungsaktion. Zwischenbericht 15. Januar 1941–15. März 1941.

rületek HJ járásvezetőségei az áttelepülőtábor vezetőivel és a HJ területi megbízottainak együttműködésével minden áttelepülőtáborba az említett módon képzett ifjúsági vezetőket neveztek ki, akik alvezetők bevonásával végezték el az ifjúsági munkát. A Hitlerjugend helyi vezetői és egységei minden tekintetben tanáccsal és eszközökkel (oktatási, iskolai anyagok, vetítőgépek, filmek, sportszerek stb.) segítették a táborok ifjúsági vezetőit. Ha otthonok, tornatermek és sportpályák is voltak a Hitlerjugend birtokában, illetve használatában, akkor azokat is rendelkezésre bocsátották.[23]

A német népközösségbe való beilleszkedést a fiataloknak a minimum hat hónapos tábori tartózkodással kívánták megkönnyíteni. Célként jelent meg, hogy a fiatalokat elkülönítsék az idősebbektől, emiatt külön is szállásolták el őket. Így akarták megakadályozni az idősebb generáció „káros" befolyását. A táboron belüli szervezeti struktúra a helyi viszonyokhoz igazodva követte a Hitlerjugend normáit. 10–20 fő képezte a rajt, 40–80 a csoportot, 100–200 a csapatot, 400 felett pedig a törzset. A háborús helyzetből fakadó textilhiány miatt nem tűzték ki célul az egész népi német ifjúság egyenruhával való ellátását. A tábori ifjúsági vezetőknek viszont kötelezően, az alvezetőknek lehetőség szerint biztosítani kellett az egyenruhát.[24]

A táborban a munka az egyes táborok számára kiadott rendelkezések alapján folyt. Gondoskodni kellett elsősorban a fegyelmezett viselkedési normák betartásáról, valamint a rend és a tisztaság fenntartásáról. Emellett lehetőség szerint minél korábban képessé kellett válnia a tábori ifjúságnak arra, hogy a tábor teljes szabadidő-szervezését kézbe vegye, hogy ezáltal pozitív irányba mozdítsa az általános hangulatot. Az ifjúság a felnőttektől külön étkezett, a HJ-táborokban szokásos módon.[25]

A táborokban az iskolai oktatás idejéül általában a délelőttöt jelölték ki. Így a Hitlerjugend számára a reggeli napindítás mellett (ébresztő, zászlófelvonás) az étkezések ideje és a teljes délután, illetve este rendelkezésre állt. Azokban a táborokban, ahol még nem alakították ki az iskolai oktatást, a tábori ifjúságvezetők a táborvezetővel együttműködve töltötték ki a délelőtti programot is. Ilyenkor németoktatás folyt, amelyhez írásgyakorlat, illetve a népcsoport és a birodalom történetébe és honismeretébe való bevezetés is kapcsolódott. Az ifjak tábori iskolázására teljes kerettantervet állítottak fel. A lányok délelőttönként a kisebb gyerekeket tanították, délután a szakmai tanulókat, németkurzusokat adtak felnőtteknek, politikai iskolázást folytattak, falusi esteket rendeztek, és segédkeztek a parasztasszonyoknak a háztartásban és a gyermeknevelésben stb.[26]

23 BArch NS 28/36. 24. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 3.

24 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 57–59.; BArch NS 28/36. 23. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 2–3.; BArch NS 28/36. 24. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 3.

25 BArch NS 28/36. 24. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 4.

26 Uo.; Hitler-Jugend in den Umsiedlerlagern. Das Junge Deutschland 1941. 3. sz. 89–90.; 1941 – Aufbau in den neuen Gebieten. In: Hitler-Jugend 1933–1943 i. m. 50.; BArch NS 28/36. RJF Dienststelle Umsiedlung, Rahmenlehrplan für die Schulung der volksdeutschen Jugendlichen während ihres Aufenthaltes in den reichsdeutschen Lagern; *Werner Klose*: Generation im Gleichschritt. Ein Dokumentarbericht. Stalling, Oldenburg–Hamburg, 1964. 246–247.

Elsődleges szerepe volt a testgyakorlásnak, mely a tábori sportfelügyelők és felügyelőlányok vezetésével folyt. Az egyes sportórák összeállításánál a Hitlerjugend kiképzési útmutatóit vették alapul, de a helyi viszonyok is erősen befolyásolták a lehetőségeket. A testgyakorlás alapiskolájának egyszerűbb gyakorlatait hajtották végre, mert azokat könnyű volt megtanulni, kis helyen tömegesen is elvégezhetők voltak és kevés eszközt igényeltek. A „tananyaghoz" tartoztak a különböző játékok és csapatsportok is. A fegyelem és a jó magatartás meghonosítását szolgálták a rendgyakorlatok (alapállás, fordulások, menetelések, jelentések, tisztelgések stb.). A lányok esetében ugyancsak különféle játékok és gimnasztikai gyakorlatok, illetve a talajtorna szerepeltek a sportprogramban. A testgyakorlás időtartama körülbelül napi két óra volt, s azokat, akik nem teljesítették a megkövetelt szintet, külön csoportokba osztották. A sportversenyek terén is igyekeztek bekapcsolni a keleti területeket a birodalmi életbe. Az 1942-es birodalmi síverseny, a német ifjúsági jégsportbajnokságok, valamint az 1942-es Hitlerjugend nyári játékok mind a keleti területeken zajlottak. A sportképzés erősítése mellett mindenhol tervszerűen kezdték meg a HJ különleges alakulatainak (Haditengerészeti HJ, Motoros HJ, Repülős HJ stb.) felállítását.[27]

A világnézeti nevelés fő célja ez esetben sem volt más, mint a népi német fiatalokat elvezetni a nemzetiszocialista gondolkodáshoz. Ebben az esetben azonban figyelembe kellett venni a fiatalok képzettségi szintjét. A világnézeti nevelés érdekében külön anyagot állítottak össze a táborban folyó közösségi estekre.[28] Különösen nagy hangsúlyt kellett helyezni a napi politikai események tanulmányozására is, ezért a tábori ifjúságvezető ebéd után felolvasott az újságokból.[29] A táborokban végrehajtott nevelés nem tette lehetővé alapos tudás közvetítését, jobbára csak néhány alapgondolat körbejárására volt idő.

A világnézeti nevelést segítő kulturális program leginkább éneklést, mesélést, olvasást, játékokat, barkácsolást jelentett. Minden táborban előírás volt a rendszeres mese- és olvasóórák tartása, különösen a 10–14 évesek számára. Ehhez igénybe vették a különböző színvonalon berendezett tábori könyvtárakat is. A szabad délutánokat és estéket különböző játékokkal töltötték ki, amelyek elfoglaltságot biztosítottak és fejlesztették a közösségi szellemet. Sor került különböző,

27 BArch NS 28/85. 117038. Gebietsbefehl 13/43 K (Lothringen), 9. Juli 1943; BArch NS 28/36. 24–25. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 4–6.; BArch NS 28/36. 16. Reichsbefehl 28/41K, 18. Juni 1941. 3.; 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 57–59.

28 A tematika a következő témákat ölelte fel: 1. Német Birodalom, minden német hazája: Németország – szent szó; Németország egységben volt erős; A testvérviszály tehetetlenséghez vezet. 2. Adolf Hitler az összeomlásból egységre vezeti a népet: A Führer; A nemzetiszocialista előharcosok ideáljai; A mozgalom harca az egységért. 3. A német nép döntő harca a szabadságáért: Adolf Hitler békét kínál a világnak; Júda és Anglia háborút akarnak; A német nép kivívja a szabadságot és a jövőt. 4. A Führer felépíti a német népi államot: Német emberé a német föld; A német munka biztosítja a nép fennmaradását; Ahol a német katona áll, oda nem jöhet senki más.

29 BArch NS 28/36. 25–26. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 6–7.; BArch NSD 43/159; Schulungsheft der Hitler-Jugend für die Jugendarbeit in den Umsiedlerlagern; Jugend im Osten. Die Lesestunde der Umsiedlerlager. Hrsg. von der Dienststelle KLV 1941–1942.

fiatalok számára alkalmas népszínművek bemutatására, mesék eljátszására. A barkácsolás célja a háló- és nappali helyiségek felszerelése volt, például díszekkel, képkeretekkel.[30] Ezenkívül a kisebbek számára játékok is készültek.

Az ünnepségek és a szabadidő alakítása már a teljes tábori közösséget érintette. Itt elsősorban vasárnapi reggeli ünnepségekről (Morgenfeier), szabadtéri éneklésekről, gyermekdélutánokról, közösségi estekről volt szó, amelyek esetében a fő hangsúly a népiségi gondozáson volt. Az énekek, táncok és játékok révén ösztönözni akarták a népi németeket, hogy ők maguk is gondozzák saját népiségüket, hiszen a táborokban a Hitlerjugend csak rövid időre válhatott kultúraközvetítővé, csak az alapok lerakására vállalkozhatott. Emellett fontos szerepet játszottak a különböző ünnepek, így az éves ünnepek, névadások, esküvők, temetések stb. A kulturális tevékenység fénypontját jelentették a negyedévente egy-két alkalommal fellépő Hitlerjugend színjátszó csoportok. Az elv az volt, hogy az új területeken minden járásba el kellett küldeni a régi területekről egy 25 fős, fiúkból és lányokból álló színjátszó csoportot. (Ez összesen 100 járást jelentett a Memel-vidéken, a Suwalken és Zichenau körüli területeken, Danzig–Nyugat-Poroszországban, a Wartha-vidéken, Felső-Sziléziában, a Lengyel Főkormányzóságban és a Cseh–Morva Protektorátusban.) Az itt-tartózkodás ideje általában két hét volt, s a csapattal különféle kulturális referensek, zenereferensek, barkácsreferensek is érkeztek. 1942 nyarán 130 színjátszó csoport kiküldését tervezték. E csoportok azonban nem tudták az összes tábort felkeresni, így itt is fontossá vált, hogy az áttelepülő ifjakból hasonló csoportokat alakítsanak.[31]

A szociális gondozás keretébe tartozott, hogy a Hitlerjugend a Nemzetiszocialista Népjóléttel (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV) karöltve biztosította a táborlakók részére a ruházatot, a lábbeliket és egyéb szükséges dolgokat. Az egészségügyi gondozás keretében minden fiatal rendszeres orvosi vizsgálaton vett részt. Számos BDM-lány segédkezett egészségügyi feladatok ellátásában, s mivel e területeken kevés képzett szakerő volt, e kisegítő munka nemcsak a táborokra korlátozódott, hanem a környező falvakra is kiterjedt (BDM-lányok segédkeztek a beteggondozásban, bábai teendők ellátásában, temetkezéseknél stb.). A táborokban is képeztek felcsereket és nővéreket.

A munkába való későbbi beilleszkedést kívánták segíteni az egyes szakmák felé irányítással, valamint a szakmai képzéssel és továbbképzéssel. A Hitlerjugend keleten is fejlesztette a szakmai ismereteket, tanműhelyeket, ifjúsági otthonokat nyitott (az óbirodalomból 1942-ben 4000 fiatal érkezett a 183 otthonba, hogy keleten tanuljon szakmát), számos tanfolyamot és esti kurzust rendezett. Nagy gondot fordítottak arra, hogy minél több ifjút őrizzenek meg a vidéki munka számára, vagyis különösen előtérben állt a mezőgazdasági tevékenységek

30 BArch NS 28/36. 26. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 7–8.

31 BArch NS 28/36. 27. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 9.; 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 3–7., 57–59.; BArch NS 28/36. 46–49. RJF (KLV), Dienststelle Umsiedlung. Einsatz der Hitlerjugend in der Umsiedlungsaktion. Zwischenbericht 15. Januar 1941–15. März 1941, 15. März 1941. Vö. Barch NS 28/60.

iránti lelkesítés. A fiatalok ipari és mezőgazdasági üzemeket is meglátogattak. A táborok lakói közül már igen korán óvónőket és iskolasegítőket képeztek ki, akikből különösen nagy hiány mutatkozott a keleti területeken. A különleges kiképzések során mások tűzoltást tanultak és különféle segítőszolgálatot láttak el, s légvédelmi feladatokra is ki akarták képezni a fiatalokat.[32]

A 16-17 éves táborlakó fiúk nem kerülhették el a háborút az ifjak számára leginkább közel hozó, úgynevezett védfelkészítő táborokat (Wehrertüchtigungslager), amelyeket a háború elhúzódása miatt és a hadsereg megfelelőbb utánpótlás-biztosítása érdekében 1942 közepén nyitottak meg a korosztály előzetes katonai felkészítésére. 1942-től a Wartha-vidék, Danzig–Nyugat-Poroszország, a Cseh–Morva Protektorátus, Felső-Szilézia, Kelet-Poroszország és a Szudéta-vidék területén 21 védfelkészítő tábor működött, s ezekhez jött még a Haditengerészeti Hitlerjugend három védfelkészítő tábora.[33]

Az áttelepítő akció lefolyása után a már megfelelően előképzett, a Hitlerjugendben addig vendégtagsággal bíró ifjúság felvétele a Hitlerjugendbe a Birodalmi Ifjúságvezetőség (BIV) által rendezett nagygyűlés keretében valósult meg. A végleges felvétel után bekerültek az egyes HJ-területek személyi állományába.[34]

A Hitlerjugend megszervezése keleten

Lengyel területek

A lengyel területeken az NSDAP szervezeti struktúráját alapul véve 1939 novemberében Baldur von Schirach birodalmi ifjúságvezető rendelete alapján a Hitlerjugend is megkezdte tevékenységét. Danzig–Nyugat-Poroszország (hozzácsatolva kevés keletporosz területet) és a Wartha-vidék (korábban Posen) új körzetként vált a birodalom részévé, míg Felső-Szilézia hiányzó keleti, addig lengyel fennhatóság alatt álló részét hozzácsatolták a Hitlerjugend sziléziai területéhez. Az alsóbb területi egységek kialakítása csak jóval később kezdődött meg, mivel egyelőre nem lehetett tudni, hogy hány német fiatalról van szó, s azok milyen megoszlásban helyezkednek el a területen. A szervezeti struktúrát a későbbi áttelepítések is fokozatosan módosították.[35]

32 BArch NS 28/36. 27. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 10.; 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 57–59.; BArch NS 28/36. 23. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 2.; Hitler-Jugend in den Umsiedlerlagern. Das Junge Deutschland 1941 3. sz. 89–90.; BArch NS 28/36. 27. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 10.

33 BArch NS 28/85. 117038. Gebietsbefehl 13/43 K (Lothringen), 9. Juli 1943; BArch NS 28/36. 24–25. Reichsbefehl 10/41K, 22. Februar 1941. 4–6.; Barch NS 28/36. 16. Reichsbefehl 28/41K, 18. Juni 1941. 3.; 1942 – Osteinsatz und Landdienst i. m. 57–59.

34 BArch NS 28/36. 16. Reichsbefehl 28/41K, 18. Juni 1941. 3.; *Rüdiger, J.*: Die Hitlerjugend Selbstverständnis i. m. 283–285.

35 BArch NSD 43/1. 132209–132210. Organisation der HJ in den ehemals polnischen Gebieten. Reichsbefehl, 11/K, 10. November 1939. 1–2.; *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 766.

A magában a birodalomban is fennálló vezetőhiány miatt a Hitlerjugend csak kevés számú vezetőt tudott erre a területre küldeni, így itt is jóval nagyobb jelentőséghez jutott a BDM. Mindazonáltal a két alakulat által biztosított állomány sem volt elégséges, ezért a szervezet minden más eszközt is megragadott, hogy e kényszerhelyzetet megoldja, például ifjabb tanárokat is alkalmaztak HJ-vezetőnek. Egyes helyeken viszont kifejezetten nagy volt az éppen áttelepült népi németek érdeklődése, ami növelte a vezetők számát. A probléma azonban ördögi körré fajult, hiszen az induló vezetőképző tanfolyamokon vezetőnek kiképzett népi német fiatalok a HJ-kor túllépése után nem maradtak sokáig vezető beosztásban, mert vagy a hadsereg hívta be őket azonnal, vagy pedig már nyugatra vándoroltak (Ostflucht), hogy az ottani jobb szakmai képzési és munkalehetőségekből profitáljanak.[36]

Bár mindig is cél volt a birodalmi színvonal elérése a szervezettség és az ifjúsági munka tekintetében, ez igazából még ezeken a „jobbnak" számító keleti területeken sem valósult meg soha, hiszen a nyelvi problémákat minimálisan egy generáció alatt lehetett teljesen leküzdeni. Az alapos nyelvismeret mellett általában hiányzott a nagy közösség magával ragadó érzése is. Ezt azzal próbálták orvosolni, hogy hosszabb időre a birodalom nyugatabbi területeire kívánták küldeni az itt élő fiatalokat: KLV-táborokba, szakmai képzésre stb. Így a Hitlerjugendben folytatandó szolgálat jelentős részét, amely a háborús segélyszolgálat miatt amúgy is háttérbe szorult, nyelvoktatásra, a németségérzés megerősítésére, azaz tulajdonképpen regermanizálásra kellett fordítani. A feladatokhoz tartozott még, hogy az áttelepülő fiatalokkal meg kellett szerettetni új lakóhelyüket, ami feltétele volt annak, hogy az adott területet a magukénak érezzék, a németség előretolt bástyáiként védelmezzék, s gazdaságilag is hasznosítsák.[37]

Ilyen feltételek mellett a munka tehát rendkívül lassan haladt, s nem véletlen, hogy a Wartha-vidéken 1940-ig csak 200 új tagot sikerült felvenni. Később azonban az ifjúsági szolgálati kötelezettség bevezetése miatt már megbirkóztak a feladattal, amit a 70 százalék feletti arány jelzett, vagyis majdnem elérték a birodalmi átlagot. Ez viszont nem vonatkozott a Hitlerjugend munkájának minőségére, ami egyelőre jelentősen elmaradt az óbirodalmi szinttől. Mindezek ellenére

36 Uo. 766.

37 BArch NS 28/52. 8. Die deutschstämmigen Gäste des Standortes Reval; *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 767.

1940 végére Axmann birodalmi ifjúságvezető elégedett volt a szervezet felépítésével a Wartha-vidéken.[38]

Nyugat-Felső-Sziléziában a német népiséghez tartozás alapján vezették be a szolgálati kötelezettséget. A frissen Németországhoz csatolt Kelet-Felső-Sziléziában a fiatalok szinte kizárólag lengyelül beszéltek, s a HJ-szolgálatra mutatott hajlandóságuk is nagyon alacsony volt. Mivel gazdasági szempontból előnytelen lett volna a tanoncok, illetve ifjú munkások felvételét a munkahelyekre HJ-tagsághoz kötni, így azok az iskola befejezése után többnyire kiléptek a szervezetből, a bányákban dolgozóknak pedig idejük sem volt a Hitlerjugendben teljesítendő szolgálatuk letöltésére. A Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD) jelentései azt is felfedték, hogy a HJ-vezetők helyi szinten gyakran lengyel származásúak voltak. A helyzet még 1944-ben sem volt jobb, még mindig a vezetőhiány volt a legfontosabb probléma, amelynek rendezését még évekig nem látták megoldhatónak. 1942-ben a HJ-tagok aránya mindössze 26 százalék volt ezen a területen.[39]

Míg Danzigban a várost a birodalommal egyesítő törvény keretében azonnal, vagyis 1940 januárjában bevezették az ifjúsági szolgálatot, a városhoz tartozó Danzig–Nyugat-Poroszország birodalmi körzetben és HJ-területen csak 1943-ban. A marienwerderi kormányzati körzetben, amelyet ugyancsak Danzig–Nyugat-Poroszországhoz csatoltak a korábban is birodalmi területnek számító Kelet-Poroszországtól, szintén azonnal életbe lépett a szolgálati kötelezettség.[40] Mindez azt jelentette, hogy a keleti területeken megmutatkozó szervezési nehézségek miatt ezt a vidéket fenntartásokkal kezelték, s a hivatalos propaganda ellenére ezeket a németeket csak másodosztályúnak tekintették.[41]

A Lengyel Főkormányzóság területén a munkát meglehetősen megnehezítette, hogy a németség ott nagyon szétszórtan élt. Szervezeti szinten a Hitlerjugend itt 1942-ben nyert igazán polgárjogot a Hitlerjugendről szóló 1942. április 22-i rendelet által. Korábban minden németet az NSDAP Főkormányzósági Munkaterülete (Arbeitsbereich Generalgouvernement) fogott össze, a párttagozatok külön nem működtek. A főkormányzóság kormányában létrehozták a *Német Ifjúság Hivatalát* (Amt Deutsche Jugend), amely támogatta a szülői házon és az iskolán kívüli nevelést. A Hitlerjugend legmagasabb rangú képviselője a BIV megbízottja volt, aki egyben a hivatal élén is állt.[42]

Günther Blum megbízott a főkormányzó székhelyén, Krakkóban székelt, és összesen 10–15 ezer fő tartozott felügyelete alá. Buddrus szerint a Kaufmann

38 1941 – Aufbau in den neuen Gebieten i. m. 49.; *Kaufmann, G.*: i. m. 168.; BArch NS 28/81. Notiz für den Stabsleiter. 1. November 1940; *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 767–769.

39 1941 – Aufbau in den neuen Gebieten i. m. 49.; *Kaufmann, G.*: i. m., 168.; Notiz für den Stabsleiter, 1. November 1940 – BArch NS 28/81; *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 767–769.

40 *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 770. Danzigban a Westerplatte rendrakási munkáiban részt vevő foglyok felügyeletében is segédkezett a Hitlerjugend, s Buddrus kutatásai szerint az egykori lengyel területeken zajló áttelepítési és elűzési akciókban is tevékenyen részt vettek a HJ alakulatai. *Michael Buddrus:* Zur Geschichte der Hitlerjugend (1922–1939). Dissertation, Manuskript, Rostock, 1989. 55–58.; *Christoph Pallaske*: Die Hitlerjugend der freien Stadt Danzig 1926–1939. Waxmann, Münster, 1999. 166.

41 *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 772.

42 Hitler-Jugend im Generalgouvernement. Das Junge Deutschland 1942. 7. sz. 186–187.

által említett 80 ezer fős HJ-tagság valótlan adat, mivel más forrás szerint körülbelül 35 ezer fő volt ifjúsági szolgálati korban, ebből 10 ezer birodalmi német, 14 400 népi német, 9000 német származású (deutschstämmig) és 1500 áttelepülő. Az ifjakat eleinte 8 járásban fogták össze, melyek székhelyei *Krakkóban, Zakopanéban, Petrikauban* (Piotrków Trybunalski), *Tomaschowban* (Tomaszów Mazowiecki), *Skierniewicében, Varsóban, Chelmben* (Chelm Miasto) és *Lublinban* voltak. Utóbbiban a lebonyolított áttelepítések miatt számuk idővel minimálisra csökkent.[43] Később *Mielec* (Mielec Miasto), *Premslau* (Przemyśl) és *Radom* központtal létesültek újabb járások.

1940 elején Theodor Stadler, a BIV *Határvidéki és Néppolitikai Hivatala* vezetője személyesen vette át Blumtól az irányítást most már az *Ifjúsági Kérdések Megbízottjának Ügyosztálya a Megszállt Lengyel Területek Főkormányzójának Hivatalában* (Dienststelle des Beauftragten für Jugendfragen im Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete) elnevezésű szervben. A *Német Ifjúság Hivatala* pedig a BIV *Főkormányzósági Parancsnokságaként* (Befehlsstelle Generalgouvernement) működött tovább Erwin Fröschle vezetésével, aki addig a Birodalmi Igazgatási Vezetőképző Iskolát (Reichsverwaltungsschule) vezette a Saar-vidéken. 1941-ig a Hitlerjugend taglétszáma 18 ezer főre duzzadt. Mivel ezeknek a fiataloknak a szülei lengyel állampolgárok voltak, egyelőre harmadrendű HJ-tagoknak számítottak. A szervezet ezért HJ-otthonokban akarta elhelyezni őket, hogy kiszakítsák őket addigi szociális miliőjükből, s testileg-lelkileg elvágják őket addigi világuktól. A birodalmi viszonyok elérését a területen a Hitlerjugend azonban így sem tartotta lehetségesnek.[44]

1941-ben a Lengyel Főkormányzóságban is elkezdődött a lányok bevetése, ahol a németek és a teljesen vagy részben német származásúak gondozását kellett biztosítani. A nagy távolságok miatt itt nem tudtak táborokat létrehozni, így két-két lány vállalta egy-egy falu gondozását. Csak idősebb és magasabb szolgálati beosztásban lévő lányok jöhettek szóba, mert itt a munka több nehézséggel járt, mint a birodalom új keleti területein. 1941-ben összesen 164 lány teljesített ilyen egyéni megbízás keretében szolgálatot a Lengyel Főkormányzóság területén.[45]

43 *Blum*: Volksdeutsche Jugend im Generalgouvernement. H. n., é. n. 52–54.; *Kaufmann, G.*: i. m., 168.; BArch NS 26/358. Idézi: *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 769.

44 *Blum*: i. m. 52. skk., *Kaufmann, G.*: i. m., 168.; BArch NS 26/358. Idézi: *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 769.; Jugend im Grenzraum des Reiches. Das Junge Deutschland 1941. 2. sz. 47–62.

45 *Rüdiger, J.*: Die Ostaufgabe der Mädel i. m. 3–5.

A megfelelő képzéshez szinte minden feltétel hiányzott, s az itteni fiataloknak általában a németnyelv-ismeretük is minimális volt, így a lengyel nyelv ismerete nélkül nagyon nehezen lehetett kommunikálni velük. Mivel azonban a nemzetiszocialista világnézetet csak német nyelven lehetett közvetíteni, egyelőre csak a minimális ismeret átadására kerülhetett sor, főképpen dalok és képek segítségével. A testi nevelés terén is egyelőre rossz kiindulópontot jelentett az általános fizikai állapot, így ott csak lassú építkezésre számítottak.[46]

A Lengyel Főkormányzóságban egyelőre nem vezették be az ifjúsági szolgálati kötelezettséget, mivel a népiségi hovatartozások még tisztázatlanok voltak, s a kötelezettség csak német fiatalokra terjedhetett ki. 1942-ben Hans Frank főkormányzó elrendelte, hogy a Lengyel Főkormányzóság területén a teljes német ifjúságot a Hitlerjugendben kell összefogni. A törvény bevezetése pedig egészen 1943 végéig elhúzódott, vagyis kisebb korlátozásokkal ekkor került csak sor az ifjúsági szolgálati kötelezettség életbelépésére.[47]

A megszállt keleti területek

1941. július 17-én a Wehrmacht polgári igazgatás alá helyezte a keleten megszállt területeket. A német polgári igazgatás kiépítésével Alfred Rosenberget bízták meg mint a megszállt keleti területek miniszterét. A minisztérium alárendelt igazgatási szintjeit a birodalmi, fő- és területi megbízottak (Reichs-, General- és Gebietskomissar) hivatalai jelentették. E területen az ifjúsági tevékenység koordinálására Rosenberg és Axmann megállapodása nyomán a BIV egy HJ-vezetőt delegált, akinek tevékenységi körét Rosenberg 1942. június 3-i rendeletében szabályozta. Ennek értelmében a minisztériumon belül létrehoztak egy Ifjúsági Osztályt (Abteilung Jugend), amelynek hatásköre az ifjúság iskolán kívüli testi, szellemi és erkölcsi nevelésére terjedt ki. Egy korábbi, 1942. május 16-i rendelet szabályozta a birodalmi és főmegbízottaknál az ügykezelést, és ezek hivatalaiban mindenhol létrejött az önálló ifjúsági hivatal, vagyis a keleti területek (Ostland) és Ukrajna birodalmi

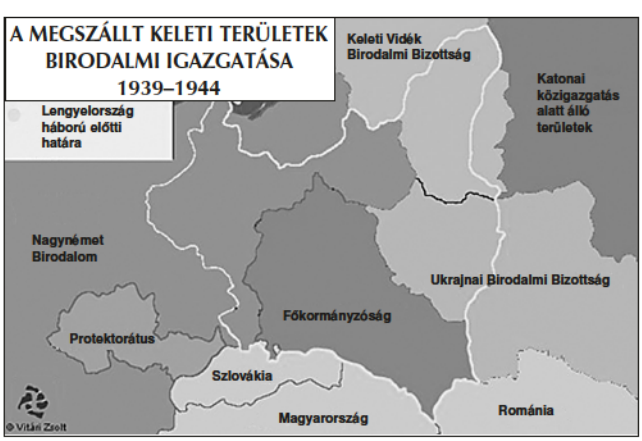

46 Jugend im Grenzraum des Reiches i. m. 47–62.; *Blum*: i. m., 52. skk.; *Kaufmann, G.*: i. m. 168.; BArch NS 26/358. Idézi: *Buddrus, M.*: Totale Erziehung i. m. 769.
47 Uo. 770.

megbízottjának hivatalában, valamint a kaueni (Kaunas), rigai és revali (Tallin) főmegbízottak hivatalaiban. Más főmegbízottaknál (minszki főmegbízott) nem jött létre önálló ifjúsági osztály, hanem a Politikai Főosztályon (Hauptabteilung II – Politik) belül alakítottak ki ifjúsági referatúrát. A rendelet kimondta, hogy csak HJ-vezetők láthatták el ezt a munkakört, akiket a BIV javaslatára a miniszter nevezett ki. Az ifjúsági osztályokon vagy referatúrákon belül a munka három fő szempont alapján zajlott: az ifjúságpolitika általános és alapvető kérdései, birodalmi német és népi német munka, valamint nem német népek nyilvános és szabad ifjúsági munkája.[48]

A birodalmi közigazgatás megszervezése mellett az NSDAP is elkezdte kiépíteni keleti struktúráját, amely az *NSDAP Keleti Munkaterülete* (Arbeitsbereich Osten der NSDAP) név alatt kezdte meg működését, ugyancsak Rosenberg vezetésével. A birodalmi megbízottaknak megfelelő szintek az NSDAP országos vezetőségei voltak (Landesleitung), míg a főmegbízottak szintjének a kerületi vezetőség (Bezirksleitung) felelt meg. Ezeken a szinteken is teljes körű perszonálunió volt.[49] Vagyis itt is követték a birodalmi gyakorlatot.

Axmann 1942. augusztus 1-jei hatállyal Rosenberggel, az NSDAP Keleti Munkaterületének vezetőjével egyetértésben elrendelte, hogy az NSDAP Keleti Munkaterületén belül hozzák létre a BIV Keleti Parancsnokságát (Befehlsstelle Osten), melynek központja Berlin, vezetője Nickel járásvezető (Bannführer) lett. Az NSDAP Keleti Munkaterülete Keleti Vidék körzetén (Bereich Ostland) belül a BIV felállította a Keleti Vidék Parancsnokságot (Befehlsstelle Ostland der Hitlerjugend) rigai központtal, valamint az ukrán körzeten belül az Ukrajnai Parancsnokságot (Befehlsstelle Ukraine der Hitlerjugend) Rovno átmeneti központtal, s mindkét parancsnokságot a berlini parancsnokság alá rendelték. A Keleti Vidéken belül további kerületi szervek (Bezirksstelle) létesültek Észtországban Reval, Lettországban Riga, Litvániában Kauen, Fehéroroszországban (Weißruthenien) Minszk központtal. Az Ukrajnai Pa-

48 Bearbeitung von Jugendangelegenheiten in den besetzten Ostgebieten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz.

49 Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz. 89–91.

rancsnokságon belül Rovno (Volhínia–Podólia) mellett Zsitomir is központ lett, illetve Kijevben, Nyikolajevben, Csernyigovban és Dnyepropetrovszkban létesültek kerületi szervek.[50]

A kerületi szervek élén a kerületi vezető (Bezirksstellenleiter) állt. Stábja az alábbi feladatokat látta el: a birodalmi német és népi német Hitlerjugend vezetése és gondozása (szervezés, személyi ügyek, vezetőképzés, iskolázás, sajtó, szolgálatkialakítás), szociális munka (szakmai képzés, otthonok, kiegészítő szakmai képzés, kapcsolat a szakmai egyesületekkel, munkaügyi hivatallal, gazdasági kamarával, NSV-val), a parasztság gondozása és vidékszolgálat (paraszti szakmai nevelés, kapcsolat a mezőgazdasággal, vidékszolgálat), igazgatás (pénztár, leltár, eszközök, beszerzés), különmegbízott (iskolák és otthonok létesítése, rövid távú keleti bevetés), iskolázás és vezetőképzés.[51]

Transznisztriát a román polgári közigazgatásnak adták át, de az ifjúsági munkát illetően a Hitlerjugend alá tartozott. Axmann 1943. március 1-jei hatállyal állította fel a közvetlenül a berlini Keleti Parancsnokság alatt működő *Transznisztriai Országos Ifjúságvezetőséget*, melynek ideiglenes központját az Odessza melletti Landauban (Sirokolanovka) állították fel. Feladata volt a népi német ifjúság gondozása.[52]

Mindenesetre a keleten végzendő ifjúsági tevékenység nagy kihívást is jelentett a Hitlerjugendnek, hiszen az itteni állapotokat nem lehetett összehasonlítani a birodalmi viszonyokkal. A BIV hivatalai viszont mindenben támogatták a keleti munkálatokat. Az alárendelt szinteken nem hoztak létre teljes törzskarokat, erre még hosszú ideig nem tartották érettnek a helyzetet. A kiindulási feltételeket jóval kedvezőtlenebbnek ítélték meg, mint ahogy 1933-ban a birodalomban nekikezdtek a Hitlerjugend felépítésének, és úgy vélték: még nagyon sok időnek kell eltelnie ahhoz, hogy olyan mélyrehatóan és sokrétűen tudjanak dolgozni, mint a birodalmi Hitlerjugend esetében. Bár az áttelepítések révén a helyzet akár még javulhat is. Mindenhol HJ- és BDM-vezetők kis csoportja próbálta megvetni a „modern ifjúságnevelés" alapjait. Elsődleges feladatként jelentkezett a német ifjúság összefogása és vezetése. Emellett a kijelölt HJ-vezetők feladata volt minden egyéb ifjúsági kérdés intézése, különösen az ifjúsági szervezetek felügyelete, alapításuk és feloszlatásuk, jogállásuk tisztázása, az ifjúsági szervezetek bevetése különleges feladatokra, valamint az ifjúságvédelem.[53]

1943-ban rendezett HJ-tevékenységről a Keleti Vidék teljes területén nem lehetett beszélni. Észtországban 30 fiút és lányt fogtak össze, Lettországban

50 BArch NS 28/47. 63. Lüer an die Bezirksstelle Estland und Bezirksstelle Lettland, Riga, 1. Juni 1943.; BArch NS 28/46. 3. Befehlsstelle Ostland der HJ. Registraturplan.; BArch NSD 43/1. 134469–134470. Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. Reichsbefehl 18/42 K, 2. September 1942.

51 BArch NS 28/46. 12. Arbeitsverteilungsplan. HJ-Bezirksstelle Litauen, April 1943.

52 BArch NSD 43/1. Landesjugendführung Transnistrien. Reichsbefehl 10/43 K, 13. März 1943.; Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz. 89–91.; BArch NS 28/47. 80.

53 Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz. 89–91.; Bearbeitung von Jugendangelegenheiten in den besetzten Ostgebieten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz.

400-at. A visszatelepítések miatt egyedül Litvániában volt jobb a helyzet, mivel több mint 6000 fiú és lány volt már a szervezet keretei között. A volt szovjet területeken összesen 62 ezer főt kellett volna a Hitlerjugendnek gondoznia, de a legnagyobb problémát itt is a vezetők hiánya okozta.[54] Tehát összességében a Hitlerjugend nagyon nehéz körülmények között dolgozott, nem volt megfelelő ember, személyi állománya is állandóan változott a katonai behívások miatt. A megszállt keleti területeken még 1943-ban sem voltak adottak az ifjúsági munka feltételei.

Axmann e szükséghelyzet mielőbbi megszüntetése érdekében 1943 februárjában elrendelte, hogy a keleti kerületek segítésére a birodalmi HJ-területek létesítsenek *partnerségi kapcsolatokat* (Patenschaft). Litvánia számára Szászországot (területvezetőség és az Adolf Hitler Iskola [AHS] Pirna), illetve Pomerániát jelölték ki (területvezetőség). Fehéroroszország számára Alsó-Szászországot (területvezetőség), illetve Hessen–Nassaut (területvezetőség). Ukrajnán belül a Volhínia–Podólia kerületnek a Szudéta-vidéket (területvezetőség); Zsitomirnak Türingiát (területvezetőség és AHS Blankenhain), illetve Sziléziát (területvezetőség és az AHS Alsó-Szilézia); Kijevnek Ruhr–Alsó-Rajnát (területvezetőség), Köln–Aachent (területvezetőség és AHS Königswinter), valamint Düsseldorfot (területvezetőség); Nyikolajevnek Kelet-Poroszországot (területvezetőség és Tanárképző Iskola Michlsack), Közép-Elbát (területvezetőség); Dnyepropetrovszknak pedig Baden/Elzászt (területvezetőség) és Württemberget (területvezetőség). A csernyigovi kerület népi német csoportja számára az esetleges további áttelepítésig a HJ Északi Vidék területét jelölték ki partnerül. Transznisztria számára pedig Svábföldet (területvezetőség és AHS Sonthofen), Nyugati Vidéket (területvezetőség és AHS Finslingen), illetve Felföldet (területvezetőség). E rendelet kiegészítéseként 1943 nyarán Volhínia számára kijelölték még Brandenburgot (területvezetőség) is. Hasonlóképpen partnerségi kapcsolatra jelölték ki a BDM háztartási iskoláit is. E partnerségi kapcsolatok keretében rádiókészülékek, könyvek, sportszerek, iskolai taneszközök, egyéb munkaeszközök kerültek a keleti területekre.[55] (Lásd a 119. oldalon lévő színes térképen!)

A még katonai igazgatás alatt álló területeken is a Hitlerjugend szervezte az ifjúsági munkát, különösen „a német vér összefogását".

Keleti Vidék

A Baltikum meghódításával az egykori litvániai népi németeket visszatelepítették a birodalmi területekről. Ezt követően ezeken a területeken újra meg kellett szer-

54 BArch NS 28/48. 13. HJ-Bezirksstelle Litauen an den Chef der Befehlsstelle Ostland, Obergebietsführer Lüer, Kauen 27. September 1943.; BArch NS 28/49. 6. Lüer, Rundschreiben 1, Riga, 26. Januar 1942.

55 BArch NSD 43/1. Betreuung der volksdeutschen Jugend in den besetzten Ostgebieten durch Patenschaften der Hitler-Jugend. Reichsbefehl 8/43 K, 25. Februar 1943.; BArch NSD 43/1. Betreuung der volksdeutschen Jugend in den besetzten Ostgebieten durch Patenschaften der Hitler-Jugend. Reichsbefehl 22/43 K, 7. Juni 1943.; *Rüdiger, J.*: Die Hitlerjugend Selbstverständnis i. m. 285.

vezni a Hitlerjugendet. A munka Litvániában 1942 tavaszán indult meg. Litvániában a wilkowischkeni (Vilkaviškis), a schakeni (Šakiai), a tauroggeni (Tauragė, a raseini (Raseiniai) és a mariampoli (Marijampolė) járásokban működött a Hitlerjugend. A feltételek sok esetben kedvezőtlenek voltak, mivel az egyes HJ-csoportoknak túl nagy területről kellett a tagokat összefogni. Az általános problémákon kívül az áttelepülő ifjakat ruházatuk és lábbelijük hiányos volta, valamint a lakótér elégtelensége mellett a tífusz is sújtotta. Egyenruhája a tagok mindössze 30 százalékának volt. A szolgálatban mutatott teljesítmény pedig nagyon eltérő volt.[56]

Litvániában a visszatelepülő táborokban a vezető pozíciókat a birodalmi Hitlerjugend tagjai töltötték be, míg az alsóbb vezetőket itt is a litvániai német ifjúság soraiból választották ki. A táborokban jól össze lehetett tartani az ifjúságot, a végleges helyre településkor azonban a táborokban kialakult egységek felbomlottak, így az új területeken újra elölről kellett kezdeni a szervezést. A feltételek itt is nagyon szűkösek voltak, HJ-otthon például többnyire nem volt, így az iskolák töltötték be ezt a funkciót is. A Hitlerjugend a litvániai német ifjúság gondozására és németségének megszilárdítására minden járásban főállású HJ- és BDM-vezetők alkalmazását tartotta szükségesnek. Az adott helyzetben erre azonban nem volt lehetőség. A BDM részéről viszont volt némi kapacitás egy-egy vezető kiküldésére, 1942 októberében egy járásban már működött is a BDM-vezető. A minisztérium ifjúsági osztályának nyolc részlege közül is hetet BDM-lány látott el. Megpróbálkoztak az egyes otthonok felszerelésével, könyvek eljuttatásával, és amennyire a lehetőségek engedték, az ifjúság egyenruhával való ellátásával is. A BDM-iskolasegítőkre hárult az iskolák működtetése, akiket egyúttal BDM-alvezetőként is alkalmaztak. 1943 tavaszára a szolgálat már állandóbb jelleget öltött, de a vezetők képzettsége és a felszereltség továbbra is hiányosnak mutatkozott.[57]

A litván ifjúsággal meglehetősen feszült volt a viszony, ami a múltbéli ellenszenv mellett abból következett, hogy a litvánok nem kaptak választ arra, mikor engedélyezik a litván ifjúsági szervezet felállítását. A Hitlerjugend azonban – az általános politikai helyzetre tekintettel – ezt egyelőre nem tartotta lehetségesnek. A Hitlerjugend szerint a litván ifjúság nem egy alkalommal zaklatta és szidalmazta a szervezet tagjait. Mindezt az általános közhangulatra vezették vissza, mivel a litvánok általában ellenszenvvel fogadták a németek visszatelepülését, ugyanis emiatt őket is gyakran más lakásokba költöztették.[58]

56 BArch NS 28/49. 23. Rundschreiben 5 (Lüer), 28. April 1942; BArch NS 28/47. 44. Ria Penke Gebietsmädelführerin an Rüdiger, Riga 27. Oktober 1942.; BArch NS 28/50. 9–14. Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Kauen, 8. Januar 1943.

57 BArch NS 28/51. 7. HJ in Litauen, Bericht, Riga, 9. Oktober 1942; BArch NS 28/46. 12. Arbeitsverteilungsplan. HJ-Bezirksstelle Litauen, April 1943; BArch NS 28/51. 7. HJ in Litauen, Bericht, Riga, 9. Oktober 1942.; BArch NS 28/51. 13. Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Februar–März 1943, Kauen, 3. Februar 1943.

58 BArch NS 28/51. 18. Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Dezember 1942–Januar 1943, Kauen, 5. April 1943.; BArch NS 28/51. 21. Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Februar–März 1943, Kauen, 3. Februar 1943.

A Hitlerjugend vállalta az ifjúság szakmai felkészítését is, ami leginkább a szakmai képzési lehetőségek megteremtésében mutatkozott meg. Német megítélés szerint nehezítette a visszatelepülők helyzetét, hogy a korábbi rossz iskolai körülmények miatt általános képzettségi szintjük elmaradt a litvánokétól. Emiatt tanárképző intézet, gyermekgondozói iskolák stb. létesítését tervezték. Célul tűzték ki a vidékszolgálat és az ahhoz kapcsolódó tangazdaságok felállítását is. Tanműhelyek is nyíltak.[59]

A nehéz feltételek ellenére 1943-ra nyilvánvalóan Litvánia lett a Hitlerjugend keleti tevékenységének legsikeresebb területe. A különböző vezetőképző táborok, a BDM „Hit és Szépség" Tagozatának felállítása és működése, a szabadságos és sebesült katonák gondozása, a birodalmi sportverseny lebonyolítása stb. mind arról tanúskodtak, hogy itt sikerült a leginkább megvalósítani a birodalmi Hitlerjugend gyakorlatát. Litvániában volt egyedül példa a több mint 100, sőt adott esetben több mint 200 fős táborokra is. Itt is akadozott viszont a testi nevelés, emiatt ösztönzésképpen a BIV több sportünnepély és -verseny megtartását szorgalmazta. 1943 őszén a Hitlerjugend téli táborai mellett megtartották az első védfelkészítő tábort is, amelyen 21 fiú vett részt, s az eredmények elégedettségre adtak okot. Így 1943. október 1-jén itt is elérkezettnek látták az időt a kötelező ifjúsági szolgálat bevezetésére.[60]

Lettországban 1943 decemberében körülbelül 350 fős volt a tagság. 1943-tól viszont már csaknem minden területen, így Lettországban is csökkenő létszámok mutatkoztak. Lettországban viszont jóval előrébb haladtak a lett ifjúság megszervezésében, ugyanis itt a német és a lett ifjúság viszonya teljesen semleges volt. A lett ifjúsági szervezet felállításáról szóló hír 1942. június 13-án jelent meg a *Deutsche Zeitung im Ostland* nevű lapban. A lett ifjúsági szervezet vezetői olykor

59 BArch NS 28/51. 30. Bezirksstelle Litauen Arbeitsbericht für die Zeit Januar bis 1. April 1943. Soziale Arbeit.

60 BArch NS 28/55. 430–433.; BArch NS 28/51. 35–39. Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht April–Mai 1943, Kauen 25. Juni 1943.; BArch NS 28/49. 48. Rundschreiben 3/43, Riga, 9. Juni 1943.; BArch NS 28/56. 20. Aufstellung der Sommerlager der Berzikisstelle Litauen.; BArch NS 28/51. 101–102. Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht August–September 1943, Kauen, 18. Oktober 1943.; BArch NS 28/51. 105–108. Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht Oktober–November 1943, Kauen, 7. Dezember 1943.

a Német Ifjúság-szolgálaton is részt vettek, ami azonban nem lehetett állandó jellegű kapcsolat, mert 1943 augusztusában a tevékenységi jelentés már arról számolt be, hogy semmiféle kapcsolat nem áll fenn a két szervezet között. A Hitlerjugend működésében Lettországban is elsősorban a JM és a BDM ért el eredményeket.[61]

Észtországban 1942 végére, ha kis létszámmal is, de minden HJ-egység dolgozott, valamint megkezdte működését a BDM „Hit és Szépség" Tagozata is. Revalban működött a legnagyobb HJ-állomáshely, körülbelül 70 taggal, ráadásul a többség nem is volt német származású. Ezenkívül csak néhány HJ-tag volt igazolható, Nömmében (Nõmme) létesült például egy 9 fős állomáshely. A tagok általában a helyi német iskola diákjai voltak. A BDM viszont jobbára csak az éppen kötelező évüket teljesítő lányokból állt, akik a szolgálat letelte után ismét elhagyták Észtországot.[62]

Észtországban is megrendezték a birodalmi sportversenyt, a nyári táborokat és a vezetőképző táborokat. A sporteredmények végig nagyon alacsony szinten maradtak. A táborok alacsony létszáma a jól bevált gyakorlat lehetséges revízióját is felvetette, így például a tízéves lányok bevonását a táborozásokba, akiket általában még nem részesítettek tábori nevelésben. Lehetőségként az is felmerült, hogy az alacsony létszám miatt inkább a lettországi táborokba küldjék a fiatalokat. 1943 januárjában pedig már javában folyt az észt ifjúság szervezése. 1943 nyarán Hapsalban (Haapsalu) 44 résztvevővel megrendezték az első német–észt szabadidős tábort, amelyet a nehézségek ellenére sikeresnek tekintettek. Vagyis itt is mutatkozott bizonyos partnerség a két nép ifjúságai között.[63]

A balti ifjúságot nemsokára a Hitlerjugend különleges háborús feladataiba is be kívánták vonni, így elsődlegesen a vidékszolgálatba. Litvániában erre a munkára csak a németek jöhettek szóba, de az észt és a lett ifjúságot szívesen látták, ami így tulajdonképpen egy „nagygermán" vidékszolgálat felépítéséhez vezetett. 1944-ben a fiatal generációnak az aratás miatt le kellett mondania a teljes nyári szünetről, s még a dolgozó ifjúságnak is részt kellett vennie az aratási munkákban. A védfelkészítés mellett fontolóra vették az észt és lett fiatalok légvédelmi kisegítő szolgálatosként (Lufwaffenhelfer) és légvédelmi ágyúk melletti kisegítő személyzetként való alkalmazását is. A védfelkészítő táborok esetében azonban nehézséget jelentett Axmann ragaszkodása ahhoz az elvhez, hogy védfelkészítő táborokat csak a birodalom területén lehet tartani. Emiatt az észt és lett ifjak számára Ke-

61 BArch NS 28/50. 94.; BArch NS 28/49 27.; BArch NS 28/52. 30. Bezirksstelle Lettland, Tätigkeitsbericht, 31. März 1943.; BArch NS 28/52. 46. Bezirksstelle Lettland, Tätigkeitsbericht, 1. August 1943.

62 BArch NS 28/50. 75., 82. Bezirksstelle Estland an Lüer, Reval, 12. Januar 1943.; BArch NS 28/52. 12. Bezirksstelle Estland Tätigkeitsbericht Oktober–November 1943.; BArch NS 28/61. 55. Bezirksstelle Estland an die Befehlsstelle Ostland, Reval, 17. Mai 1943.; BArch NS 28/52. 1. Bezirksstelle Estland an die Befehlsstelle Ostland, Reval, 27. Januar 1943.

63 BArch NS 28/56. 3. Bezirksstelle Estland an die Mädelführerin der Befehlsstelle Ostland, Reval, 30. Januar 1943; BArch NS 28/52. 9. Bezirksstelle Estland Tätigkeitsbericht Juni–Juli 1943.; BArch NS 28/72. 11. Die Organisation der Jugend. Revaler Zeitung, 3. Januar 1943.; Jugendorganisationen im Ostland. Das Junge Deutschland 1942. 9. sz. 253.; Der Jugendaustausch mit dem Osten. Das Junge Deutschland. 1943. 4. sz. 99–102.

let-Poroszországot és a Szudéta-vidéket vették számításba a védfelkészítő táborok színhelyeként.[64] 1943 novemberében az első száz lett fiú elutazott a kelet-poroszországi Schippenbeil táborába, s a lelkesedés annyira nagy volt e tábort illetően, hogy száz jelentkezést el is kellett utasítani. Ezt követően ténylegesen felmerült, hogy az így felkészített fiatalokat a légierő és a légvédelmi ágyúk kisegítő személyzeteként vessék be a birodalmi területeken, mivel keleten ilyen igény nem mutatkozott. Berlinben 1944 tavaszán már arra gondoltak, hogy szükség esetén, a haza érdekében akár a teljes 15–17 éves korosztályt mozgósítani lehetne, vagyis mintegy 12–20 ezer gyereket. A légierő is nagyon szívesen látta volna e terv megvalósulását, mivel ezáltal körülbelül 2000 katonát szabadíthatott volna fel a frontharcokra.[65]

1944-ben a védfelkészítő táborok már havi rendszerességgel zajlottak, így 1945-re a teljes 1925–1926-os évjárat előkatonai felkészítését be akarták fejezni. Hasonlóképpen zajlottak a légvédelmi kiképző tanfolyamok, a repeszgránátok ellen védő légvédelmi árkok kialakítása és a sebesültek gondozása. A fiúk esetében az 1944-es év itt is az önkéntesség és a totális harci bevetés jegyében telt. A 17. születésnap után elvárták a fiúktól az önkéntes jelentkezést a Waffen-SS vagy a Wehrmacht kötelékébe.[66]

A megszállt keleti területek közül csak a baltikumi területeken működött olyan Hitlerjugend, amely mind a birodalmi német, mind pedig a népi német fiatalokat magában egyesítette. A többi területen a birodalmi Hitlerjugend vezetése alatt és annak mintájára Német Ifjúságokat állítottak fel, így Fehéroroszországban (Deutsche Jugend Weißruthenien), Ukrajnában (Deutsche Jugend Ukraine) és Transznisztriában (Deutsche Jugend Transnistrien). E szervezeteknek kötelezően tagja volt minden német fiú 10–18, illetve minden német lány 10–21 éves kor között. Szervezetileg minden olyan falu és város egy egységet alkotott, amelyben népi németek laktak. A területi struktúra kialakítása a taglétszámok további fejlődésének függvénye volt, így az egyelőre csak felső szinten alakult ki. Az egyenruha megegyezett a Hitlerjugend egyenruhájával, csak a karon viselt háromszög (Armdreieck) utalt a területi hovatartozásra. A Német Ifjúságok célja e németség népiségének megszilárdítása, testi, szellemi és jellembeli képzése volt a nemzetiszocializmus szellemében. Ezeken a területeken is megteremtették a vezetőképzés feltételeit: minden népi német ifjú négyhetes táborozáson vett részt, ahonnan a kiválasztottakat vezetőképző táborokba, illetve a birodalomba küldték. Gondot fordítottak a szakmai képzésre is, ami ezeken a területeken elsősorban a paraszti életmódra nevelést jelentette, a lányoknál pedig a háztartási ismereteket. Ezzel kívánták megvetni annak az alapját, hogy a korábbi kollektív paraszti gazdálkodást

64 BArch NS 28/61. 7. Befehlsstelle Ostland (Lüer) an den Chef des Amtes Bauerntum und Landdienst der RJF; BArch NS 28/73. 23. Totaler Kriegseinsatz der Jugend. Kauener Zeitung, 4. April 1944.; BArch NS 28/58. 2. Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für Ostland, an Lüer, Geheim, Berlin, 13. März 1944.; BArch NS 28/58. 3. NSDAP Landesstelle Ostland der HJ, an den Leiter der Dienststelle Osten der RJF (Nickel), Riga, 23. März 1944.

65 BArch NS 28/58. 5–12. Nickel an Lüer, Berlin, 4. April 1944.

66 BArch NS 28/73. 23. Totaler Kriegseinsatz der Jugend. Kauener Zeitung, 4. April 1944.

felváltsa az egyéni gazdaságok rendszere.[67] Fehéroroszországban 1942 végén hatvan 14–18 éves fiú, hetven 10–14 éves fiú, húsz lány és harminc ifjúlány volt.[68]

Ukrajna

Az Ukrajnai Parancsnokság központja Rovnóban volt. Az ifjúsági munka irányítása az NSDAP Ukrajnai Országos Vezetőségének és kerületi vezetőségeinek (Bezirksleitung) ifjúsági vezetőinek kezében volt, akik emellett tiszteletbeli funkcióként a birodalmi megbízott és a főmegbízottak mellett is elláttak feladatokat. E perszonálunión alapuló struktúra kiépítését a területi megbízottak stábjainál (Gebietskomissar) az erre vonatkozó 1943. április 1-jén kiadott rendelet szabályozta. Az ifjúsági vezetők mellett a birodalmi és főmegbízotti szinteken leányreferenseket is alkalmaztak. E struktúra kiépítése azonban meglehetősen akadozott, mivel a Keleti Ügyek Birodalmi Minisztériumában sok ellenlábasa volt a Hitlerjugendnek, akik akadályozni kívánták ezt a folyamatot.[69]

Kapcsolatok a Birodalommal

A kelet–nyugati ifjúsági csere keretében 1942 nyarán egy 85 fős csoport érkezett a berlini Adolf Hitler Iskolából Észtországba, majd Lettországba és onnan Litvániába, míg két kisebb, húszfős csoport Zsitomirt, Kijevet és Transznisztriát kereste fel. Ezeknek az úgynevezett bevetési csoportoknak (Einsatzgruppe) a feladata abban állt, hogy *„dalban, szóban és zenében elhozzák a haza üdvözletét"* az itt élő németekhez. A polgári lakosság mellett felkeresték a sebesült katonákat is. 1942 augusztusában a kelet-poroszországi mehlsacki tanárképző 110 növendéke hat hétre Nyikolajevbe látogatott, útjuk végén 10 népi német táborozáson is részt vettek. E négy bevetési csoport összesen 486 rendezvényt tartott. 19 csapatgondozást teljesítettek, 18 kórházlátogatást tettek, 19 rendezvényt szerveztek a polgári igazgatás alatt álló területek birodalmi németjei számára, 169 rendezvényt pedig a népi németeknek. 10 megemlékezést tartottak a hősök tiszteletére, valamint 12 reggeli ünnepséget. 65 sportbemutató is szerepelt a programban, továbbá 66 faluest, 65 zenei bemutató, 20 népszínmű-előadás, 8 propaganda-felvonulás és 5 bábszínházi előadás. E HJ-csoportok rendezvényeinek látogatottsága is jelentős volt, hiszen a résztvevők száma majdnem elérte a 200 ezret. A népi német táborokból kiválasztott legjobbak tízfős csoportja a birodalomba utazhatott, ahol egy ideig családoknál vendégeskedtek, majd ismét egy csoportban egyesülve Mehlsackba és Berlinbe utaztak, ahol Möckel, a BIV

67 Volksdeutsche Jugend im Aufbau. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz. 91–96.
68 BArch NS 28/50. 63. Organisationsbericht Weissruthenien, Minsk, 12. Januar 1943.; BArch NS 286/56. 5. Bezirksstelle Weissruthenien an die Mädelführerin der Befehlsstelle Ostland, Minsk, 31. Januar 1943.
69 BArch NS 28/47. 80.; BArch NS 28/47. 61. Abschrift. Zentralblatt des Reichskomissars für die Ukraine, Behördliche Jugendarbeit. 267.; BArch NS 28/49. 15–16. Rundschreiben 3 (Lüer), 17. März 1942.

törzsvezetője, Axmann helyettese is fogadta őket. Fehéroroszországból egy 30 fős népi német csoport utazott Németországba és négyhetes tanfolyamon vett részt a Volkswagen-műveknél. A többségükben egykori volgai németek családjaiból származó fiatalok látogatást tettek Berlinben is.[70]

A helyi német gyerekek leginkább Németországban töltötték a nyarat táborozásokon. 1943-ra még nagyobb számban kívántak gyermekeket táborokba küldeni, tervezték az ifjak birodalomba küldését szakmai, illetve ifjúsági képzésre is. Más nemzetiségű gyermekeket is be akartak vonni a németországi utazásokba. Az észt és lett ifjúság számára kis csoportokban a Hitlerjugend nagyobb rendezvények és nyári táborok felkeresését helyezte kilátásba. Az egyes vezetőket tanfolyamokra és szakmai képzésekre küldték. Biztosítani kívánták a birodalmi HJ-, AHS- és tanárképző intézetek látogatásait is a keleti területekre.[71]

1942-ben egy csoport észt ifjúsági vezető látogatott Németországba, hogy megismerje a HJ létesítményeit, és tapasztalatokat szerezzen saját szervezete felépítéséhez. 1942 augusztusában és szeptemberében 30 észt ifjú, 10 lány és 21 fiú érkezett így a birodalomba. Berlin meglátogatása után három hetet allgäui és svábföldi KLV-táborokban töltöttek. 1942 októberében észt és lett ifjúsági vezetők jártak németországi utazáson, ahol a Hitlerjugend rendezvényein és egyhetes tanfolyamon vettek részt, amelyen bemutatták nekik a német ifjúsági munkát. Az Adolf Hitler Iskolák színjátszó csoportjai 1942 nyarán Litvániát, Lettországot, Észtországot is felkeresték, Ukrajnában pedig a kijevi, dnyepropetrovszki és nyikolajevi területekre, illetve Transznisztria népi német területeire látogattak el.[72]

A lett lányvezetők részére 1943 augusztusában két és fél hetes kelet-poroszországi utat terveztek, amit indokolt az is, hogy az észt lányvezetők hasonló korábbi útja teljes sikert hozott. Az észt lányvezetők 1943. szeptember 26–október 17. között a BDM potsdami birodalmi vezetőképző iskolájában a BIV Külügyi és Népiségi Hivatalának szervezésében vettek részt tanfolyamon. A potsdami észt tanfolyamot követően október 24. és november 11. között a lett lányvezetőknek terveztek hasonló tanfolyamot. A helyi BDM-vezetők hasznosabbnak tartották, ha ezeket a lányokat nem zárt csoportokban küldik tanfolyamra, hanem a szokványos német tanfolyamokra osztják be őket, ahogy azt a lett ifjúság vezetőivel is tették.[73]

70 Der Jugendaustausch mit dem Osten. Das Junge Deutschland 1943. 4. sz. 99–102.

71 BArch NS 28/51. 2.; BArch NS 28/51. 4. Arbeitsplan Oktober 1942.; Der Jugendaustausch mit dem Osten. Das Junge Deutschland. 1943. 4. sz. 99–102.

72 BArch NS 28/72. 11. Die Organisation der Jugend. Revaler Zeitung, 3. Januar 1943.; Jugendorganisationen im Ostland. Das Junge Deutschland 1942. 9. sz. 253.; Der Jugendaustausch mit dem Osten. Das Junge Deutschland 1943 4. sz. 99–102.; Die Hitler-Jugend und die besetzten Ostgebiete i. m. 9–10.

73 BArch NS 28/72. 24. Mädelführerin der Befehlsstelle Osten an die Mädelführerin der HJ-Bezirksstelle Estland, 20. Mai 1943; BArch NS 28/72. 26. Befehlsstelle Ostland der HJ an die Befehlsstelle Osten der HJ, Riga, 24. Mai 1943; BArch NS 28/72. 31. Lüer an Penke (Mädelführer der Befehlsstelle Ostland), Riga, 6. Juni 1943; BArch NS 5/VI/427. 197. Adolf Hitler-Schüler am Schwarzen Meer. Völkischer Beobachter (Berliner Ausgabe), 4. Dezember 1942.

Míg Romániáig viszonylag könnyedén megoldották a népi németek birodalmi gondozását, az ukrajnai németséget csak nagy ritkán keresték fel Németországból. 1942-ben egy sajtójelentés szerint a sonthofeni és a crössinseei AHS diákjai teljesítettek külön bevetést a Fekete-tenger partján, ahol az iskolákban és óvodákban a népi német gyerekeknek meséltek Németországról és sportdélutánok keretében bevezették őket a testgyakorlásba.[74]

A háború alakulása a keleti területeken csupán kétéves munkát tett lehetővé, mivel 1944 márciusában Észtországot kiürítették, így a Hitlerjugend itt befejezte tevékenységét. 1944 áprilisában már a rigai iskolák 50 fős gyermekállományát is evakuálták, először a rigai strandra (20 kilométerre a várostól), ahol tulajdonképpen egy KLV-tábort rendeztek be. Itt 1944 júniusában már 600 gyermek lakott, akiknek egészségi állapota olyannyira leromlott, hogy 10%-uk kórházi ellátásra szorult. A kitelepítés a lett ifjúságra is kiterjedt, mivel Rigában áprilisban minden lett iskolát evakuáltak, minden fiatalt vidékre küldtek. Ez elégségesnek bizonyult a légi fenyegetettség ellen, komolyabb katonai veszély esetén a birodalomba való visszatelepítést irányozták elő. A körülmények ellenére 1944 júniusában még mindig megrendezték a birodalmi sportversenyt Rigában. 1944 júliusában a rigai és kaueni KLV-táborokat Danzig–Nyugat-Poroszországba helyezték át. Litvániában 1944 júliusában kezdték el evakuálni az iskolákat, itt azonban már nem lehetett átmeneti megoldásként vidékre vinni a 80%-ban birodalmi német gyerekeket, hanem mindjárt a birodalomba küldték őket. Itt is Danzig–Nyugat-Poroszországban való elhelyezéssel számoltak.[75]

* * *

A jelenleg hozzáférhető hiányos, a jövőben remélhetőleg helyi és oroszországi forrásokkal bővíthető német forrásállomány alapján is egyértelművé válik, hogy a Hitlerjugend működése és szervezetként való tevékenysége az elfoglalt keleti területeken ugyanolyan nélkülözhetetlen volt Németország háborús céljainak megvalósításához, mint a régi birodalmi részeken szinte már tökélyre fejlesztett háborús segélyszolgálat. A Hitlerjugend keleti bevetése egyrészt kényszerűségből adódott, hiszen ezáltal emberi erőforrásokat lehetett megtakarítani a háborúban, másrészt az új területeknek a nemzetiszocialista ideológia alapján történő újranépesítése csakis akkor lehetett eredményes, ha az időközben németségükben

74 BArch NS 28/72. 24. Mädelführerin der Befehlsstelle Osten an die Mädelführerin der HJ-Bezirksstelle Estland, 20. Mai 1943.; BArch NS 28/72. 26. Befehlsstelle Ostland der HJ an die Befehlsstelle Osten der HJ, Riga, 24. Mai 1943.; BArch NS 28/72. 31. Lüer an Penke (Mädelführer der Befehlsstelle Ostland), Riga, 6. Juni 1943.; BArch NS 5/VI/427. 197. Adolf Hitler-Schüler am Schwarzen Meer. Völkischer Beobachter (Berliner Ausgabe), 4. Dezember 1942.

75 BArch NS 28/50. 8. Lüer an den NSDAP Arbeitsbereich Osten und die Reichsleitung, 22. März 1944.; BArch NS 28/62. 15. Befehlsstelle Ostland an den Verwaltungschef der HJ, Hauptabteilung II-KLV, Riga, 15. April 1944.; BArch NS 28/63. 5. Der KLV-Beauftragte für gesundheitliche Betreuung im Ostland an Lüer, Riga, 3. Juni 1944.; BArch NS 28/65. 4. Lüer an Landsleiter der NSDAP (Gauleiter Lohse), Riga, 20. März 1944.; BArch NS 28/65. 43. Lüer, Reichssportwettkampf, Riga, 22. Mai 1944.; BArch NS 28/65. 63. KLV, Riga, 6. Juli 1944.; BArch NS 28/66. 7. NSDAP-Landesleitung Ostland, Hauptarbeitsgebiet Volkswirtschaft, Riga, 12. Juni 1944.

„megfakult" helyi és a *„Haza a birodalomba"* akció keretében odatelepített népi németeket fiatal korban regermanizálják.

A Hitlerjugendnek e „magasztos" célok megvalósítása érdekében azonban komoly erőfeszítéseket kellett tennie, hiszen a háborúban krónikussá váló vezető- és emberhiány következtében a keleten végzett tevékenység sohasem lehetett igazán hatékony, a több tízezer lány közreműködése nélkül pedig egyenesen kudarcba fulladt volna. Ezért elsőrangú kérdés volt, hogy a gondozásba vett helyi és áttelepülő németségen belül milyen gyorsan és mekkora számban tudnak a későbbi munkára alkalmas vezetőket kiképezni.

A Hitlerjugend feladata kettős volt a keleti területeken. Egyrészt vállalkozott az áttelepülőtáborokban végleges letelepítésükre váró, mintegy kilencszázezres népi németség ifjainak tábori gondozására. Ennek keretében vállalta az ifjúság világnézeti, testi nevelését, iskolai és nyelvi képzését, illetve szabadidős tevékenységek biztosítását, másrészt ezzel párhuzamosan megkezdte az újonnan megszerzett területeken saját szervezetének kiépítését, amit először a már helyben lévő német etnikumú lakosságra alapozott, majd az így létrejövő struktúrába beleilleszteti az áttelepülőtáborokban előzetes felkészítésen átesett népi német fiatalokat. Nekik együttesen a birodalomból kölcsönzött vezetők irányításával kellett megvetniük az „örökös birodalom" alapjait, s egyúttal maguknak is készen kellett állniuk a háború által támasztott követelmények teljesítésére.

Bár e tevékenység nyomán a németek által sűrűbben lakott területeken viszonylag hamar, már 1940-ben sikerült bevezetni az ifjúsági szolgálati kötelezettséget, az óbirodalmi szintet sem szervezettségben, sem a munka hatékonyságában soha nem sikerült elérni. Leghatékonyabbnak a Lengyelországtól megszerzett és közvetlenül a birodalomhoz csatolt területeken bizonyult a Hitlerjugend tevékenysége, s még a Baltikumban is elfogadható szintet ért el, de az úgynevezett megszállt keleti területeken inkább már csak példaként szolgált. Itt a háború ellenére viszonylag élénk birodalmi kapcsolatok sem igen tudtak segíteni.

Emellett a Hitlerjugend rajta tartotta a szemét a nem német ifjúsági kezdeményezéseken, de ezeket a „faji rokonság" alapján csak a Baltikumban támogatta. A balti ifjakat szervezeti téren a Hitlerjugend által kínált minta elfogadására sarkallta, befolyás alatt tartásukat, Németországhoz kötődésüket, a német vezető szerep elismerését birodalmi HJ-csoportok látogatásával, illetve a balti ifjúság birodalmi látogatásával akarták biztosítani.

1944-től a közeledő frontok azonban már ezt az összességében nem lebecsülendő, de a pár éves időintervallum miatt eredményeket még csak szerény mértékben felvonultató tevékenységet is lehetetlenné tették, s a Hitlerjugend az NSDAP-val együtt már leginkább a német lakosság evakuálásával volt elfoglalva.

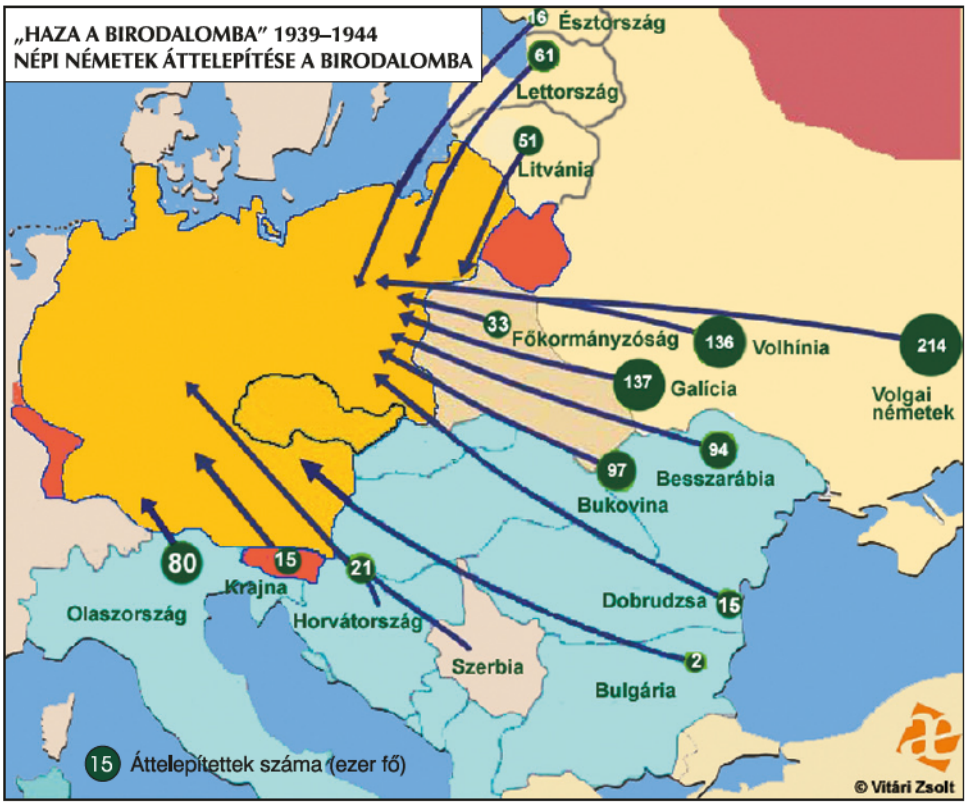
„HAZA A BIRODALOMBA" 1939–1944
NÉPI NÉMETEK ÁTTELEPÍTÉSE A BIRODALOMBA
16 Észtország
61 Lettország
51 Litvánia
33 Főkormányzóság
136 Volhínia
214 Volgai németek
137 Galícia
94
97 Besszarábia
Bukovina
80
15
21
Krajna
Olaszország
Horvátország
Dobrudzsa 15
Szerbia
2
Bulgária
15 Áttelepítettek száma (ezer fő)
© Vitári Zsolt

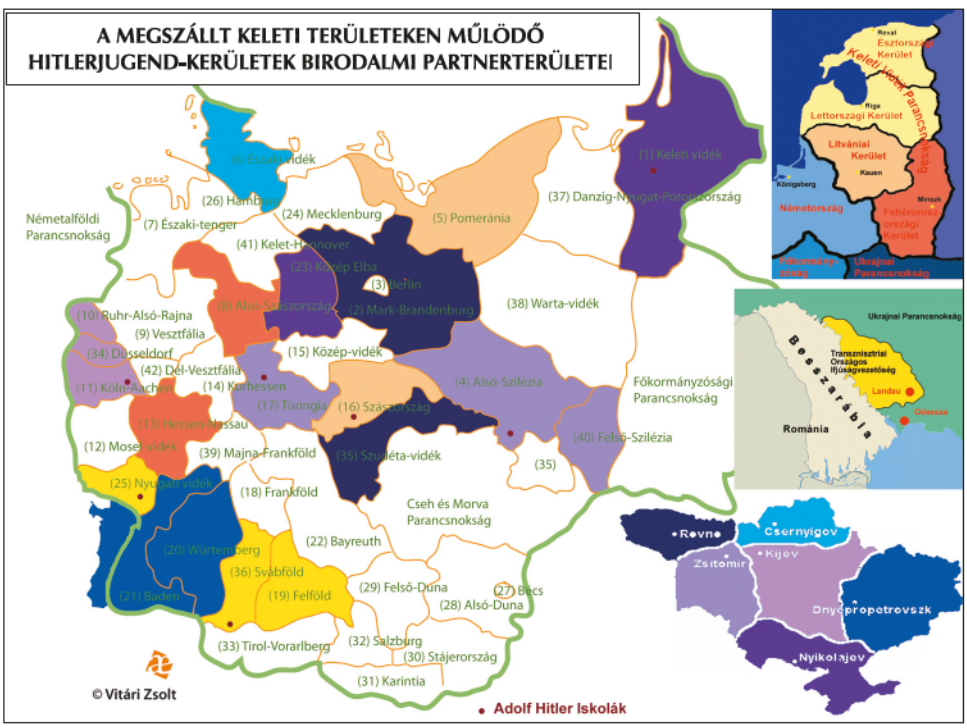
A MEGSZÁLLT KELETI TERÜLETEKEN MŰLÖDŐ
HITLERJUGEND-KERÜLETEK BIRODALMI PARTNERTERÜLETEI
Németalföldi Parancsnokság
(6) Északi vidék
(26) Hamburg
(7) Északi-tenger
(24) Mecklenburg
(5) Pomeránia
(37) Danzig-Nyugat-Poroszország
(1) Keleti vidék
(41) Kelet-Hannover
(23) Közép Elba
(3) Berlin
(10) Ruhr-Alsó-Rajna
(8) Alsó-Szászország
(2) Mark-Brandenburg
(38) Warta-vidék
(9) Vesztfália
(34) Düsseldorf
(15) Közép-vidék
(42) Dél-Vesztfália
(11) Köln-Aachen
(14) Kurhessen
(4) Alsó-Szilézia
Főkormányzósági Parancsnokság
(17) Türingia
(16) Szászország
(13) Hessen-Nassau
(12) Mosel-vidék
(39) Majna-Frankföld
(35) Szudéta-vidék
(40) Felső-Szilézia
(35)
(25) Nyugati vidék
(18) Frankföld
Cseh és Morva Parancsnokság
(22) Bayreuth
(20) Württemberg
(36) Svábföld
(21) Baden
(19) Felföld
(29) Felső-Duna
(27) Bács
(28) Alsó-Duna
(33) Tirol-Vorarlberg
(32) Salzburg
(30) Stájerország
(31) Karintia
© Vitári Zsolt
Adolf Hitler Iskolák
Reval
Észtországi Kerület
Keleti Kerület Parancsnokság
Riga
Lettországi Kerület
Litvániai Kerület
Kauen
Königsberg
Németország
Minszk
Fehéroroszországi Kerület
Főkormányzóság
Ukrajnai Parancsnokság
Ukrajnai Parancsnokság
Besszarábia
Transznisztriai Országos Irányságvezetőség
Landau
Odessza
Románia
Rovno
Csernyigov
Zsitomir
Kijev
Dnyepropetrovszk
Nyikolajev

ZSOLT VITÁRI

THE ROLE OF THE HITLER-YOUTH IN ORGANIZING THE EASTERN 'LEBENSRAUM'

Annexation of the eastern German 'Lebensraum' was not the only challenge the National Socialist ideology had to face with. As the degree of population increase did not meet Hitler's expectations, peopling of the occupied living space run into considerable difficulties. However, according to the Generalplan Ost (Master Plan East), Germans intended to 'repopulate' every territory expanding to the Ural Mountains between 1940 and 1942. Due to this fact, the re-Germanization of former Polish regions was planned with those ethnic groups who had been living in the eastern countries of Europe. In the course of the Second World War, the supply and the integration of people who had been settled to the "motherland in the Reich" ("Heim ins Reich") could have been unimaginable without the assistance of the Hitler-Youth. During the "Eastern Mission" (Osteinsatz), this paramilitary organization supplied German adolescents, who had been waiting to be settled. Young Germans received not only ideological and school education but also language instruction. Furthermore, the Hitler-Youth began establishing its own organization, which turned out to be an essential condition for the integration and National Socialist indoctrination of those adolescents who had left the camps.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

A szovjet csatlós államok a NATO perspektívájában az 1962-es kubai rakétaválság idején

Dokumentumok[1]

A kubai rakétaválság fő tényei általánosan ismertek: 1962. október 22-én, miután amerikai kémrepülőgépek fölfedezik, hogy a Szovjetunió rakétatámaszpontokat létesített Kubában, kitör a kubai rakétaválság. Az Egyesült Államok blokádot von Kuba köré, s Kennedy elnök bejelenti, hogy a szovjet fenyegetést akár az atomfegyver bevetésével is készek elhárítani. A nukleáris háború közvetlen veszélye miatt feszült üzenetváltásokra kerül sor a két nagyhatalom között. Október 28-án Hruscsov beleegyezik a rakéták eltávolításába, Kennedy pedig véget vet a blokádnak, és vállalja, hogy az Egyesült Államok nem támadja meg Kubát. A NATO Nemzetközi Titkárságának levéltárából származó alább közölt három, egykor titkos irat számos elemmel gazdagítja a válságról, főként annak kelet-európai vonatkozásairól alkotott képet. Az 1962. november végén készült dokumentumok tematikájuk és keletkezési körülményeik miatt egyaránt megérdemlik a történeti kutatás figyelmét.

A három irat azt mutatja be, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok e válságos hónapjaiban miként látta a Nyugat a Szovjetunió és kelet-európai csatlós államainak helyzetét. Az első tanulmány beszámol a kubai válság eredetéről, elemezve a Szovjetunió indítóokait és „számítási hibáját". Szól továbbá a krízis fejlődéséről és következményeiről, vagyis arról a hatásról is, amelyet a karibi események a nukleáris egyensúlyra, a jövőbeli szovjet döntésekre, továbbá a blokk országai és a kommunista pártok közötti kapcsolatokra tettek.

A dokumentumok céljából adódóan annak szerzői nem csupán tényeket állapítanak meg, de levonják a nyugati politika számára adódó következtetéseket is: *„A kubai szovjet művelet rávilágít a kétszínűségnek, a vakmerőségnek és a találékonyságnak arra a mértékére, amellyel annak kidolgozói rendelkeznek terveik előkészítése és végrehajtása során"*, szögezik le sommásan. A szovjet politika to-

1 Az alábbiakban publikált dokumentumokat 2000 augusztusában és 2001 januárjában a Belgiumi Francia Közösség ösztöndíjával a NATO Levéltárában (NATO Archives), Brüsszelben végzett kutatásaim során gyűjtöttem. A NATO Nemzetközi Titkárságának és katonai hatóságainak dokumentumai jelenleg az 1949-től 1974-ig terjedő időszakra nézve tanulmányozhatók (ld. http://www.nato.int/cps/en/natolive/68238.htm, a hozzáférés ideje: 2011 októbere). Az archívum 1999 elején nyílt meg.

vábbi területeit feldolgozó rész viszonylag szűk információs bázisra támaszkodva szól a szovjet belpolitika aktuális helyzetéről, a már korábban elmérgesedett kínai–szovjet kapcsolatokról, valamint Moszkva külpolitikájának további fő területeiről: nevezetesen a hidegháborús szembenállás egyik tényezőjéről, Berlinről és általában a németkérdésről, de a balkáni és a fejlődő országok irányában képviselt szovjet politikáról is.

A második dokumentum világosan megrajzolja a kelet-közép-európai szocialista államokkal szemben alkalmazandó nyugati politika fő kereteit. Újra megfogalmazódik benne a fellazítás politikája, amely 1956–1957 folyamán – nem kis mértékben az 1956-os magyar forradalom, illetve annak szovjetek általi brutális leverésének tapasztalatai nyomán – kapta meg végső formáját. Az 1957 tavaszára kidolgozott koncepció lényegi elemei, így a szovjet befolyás alatt álló csatlós államok békés fellazítása – vagyis a Szovjetuniótól függetlenedő külpolitika és egyre liberálisabb belpolitika folytatására való ösztönzés gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok által[2] – már az 1956. október–novemberi lengyel és magyar események előtt körvonalazódtak. Csakúgy, mint az az elv, hogy nem szabad a szovjet blokk „rab népeit" „hiábavaló lázadásokra" bátorítani, mivel a Nyugatnak nincs módjában fegyveres segítséget nyújtani, valamint a Szovjetunióval megvívandó nukleáris háború veszélyét idézné fel bármiféle nyugati beavatkozás, vélték a NATO elemzői.[3]

A magyarországi válság hatására azonban részleges módosulások következtek be a szatellitállamok irányában megvalósítandó NATO-politikában. A magyar forradalom kegyetlen vérbe fojtása, illetve az ennek nyomán hatalomra került Kádár-kormány tömeges terrorintézkedései miatt még hangsúlyosabbá vált annak kinyilvánítása, hogy tartózkodni kell fegyveres lázadások provokálásától.[4] Megfigyelhető tehát az aktív szerepvállalás az „ellenség" felpuhítására, de a nukleáris elrettentés egyensúlyának tiszteletben tartásával, szigorúan békés, ideológiai eszközökkel. Az 1960-as évektől pedig megjelennek egyes NATO-országok, így Franciaország, Belgium, később az NSZK sajátos „keleti politikái" is.

A harmadik irat a Szovjetunió és kelet-európai csatlós államainak helyzetét mutatja be 1962 második hat hónapjában. A kubai válság hatásainak leírásán kívül különösen érdekesek az Európai Gazdasági Közösséggel, az egyre mélyülő nyugat-európai integrációval kapcsolatos, térségünkben megfogalmazódó aggodalmak, és ebből következően a KGST megerősítésére, hatékonnyá tételére irá-

2 *Békés Csaba:* Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Az amerikai, angol és francia dokumentumokat ford. és a szerkesztésben közreműködött Somlai Katalin. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 77.

3 Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentuma. Közli és ford. Kecskés D. Gusztáv. In: Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 369–391. A NATO Levéltárából származó, Magyarországgal kapcsolatos további iratközlés: A NATO Nemzetközi Titkárságának életrajzi jegyzete Nagy Imréről (1956. november 2.). Közli Kecskés D. Gusztáv. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, források I. Nagy Imre Alapítvány, Bp., 2002. 377–383.

4 A NATO-országok kelet-közép-európai csatlós államokkal kapcsolatos politikájának 1956 utáni megváltozásáról ld. *Kecskés D. Gusztáv:* A NATO és a magyar forradalom. In: A magyar forradalom eszméi.

nyuló törekvések. De szó esik a Jugoszláviához való közeledés és az Albániától való távolodás aktuális fejleményeiről is.

Ami az iratok keletkezésének körülményeit illeti, azok a NATO legfőbb tanácskozó és döntéshozó fóruma, az 1952-től állandó intézményként Párizsban működő Észak-atlanti Tanács számára készültek. A nyugati döntéshozók a békés egymás mellett élés elveit hirdető hruscsovi szovjet vezetés Nyugattal kapcsolatos szándékait agresszívnek tekintették. Válaszul ezekre a kihívásokra a NATO Tanács 1956. májusi miniszteri szintű ülése során elhatározta, hogy kiszélesíti a szövetség tevékenységét a nem katonai jellegű területeken, elősegítve a tagországok közötti egységet, szolidaritást és együttműködést. Az ennek nyomán létrehozott, úgynevezett Hármas Bizottság[5] ajánlásait az 1956. decemberi NATO-csúcsértekezlet hagyta jóvá, amelyen hangsúlyozták, rendkívül fontos intenzív és hatékony konzultációkat folytatni minden olyan kérdésről, amelyek a szövetségre nézve súlyos következményekkel járhatnak.

A Hármas Bizottság jelentésének elfogadásával az Észak-atlanti Tanács új lendületet adott a tagállamok közötti véleménycserének a kelet–nyugati viszony minden témakörében. A Tanács, amint az alábbi dokumentumokból is kiderül, bőségesen foglalkozott is régiónk fejleményeivel. A testület munkáját jelentéseikkel segítették az egyes kérdésekre specializálódott szakértőkből álló munkacsoportok, így 1951-től a Szovjetunió csatlós államainak katonai, politikai és gazdasági helyzetéről készített összefoglalókat egy csoport, 1952-ben pedig megalakult a szovjet politika fejlődését vizsgáló ad hoc munkacsoport. Tevékenységüket 1957-ben a Hármas Bizottság javaslata nyomán alakult Politikai Bizottság vette át, amelyhez öt szakértői munkacsoport tartozott, köztük a Kelet-Európával és „a németországi szovjet megszállási zónával", vagyis a Német Demokratikus Köztársasággal foglalkozó, valamint a szovjet politika irányzatait tanulmányozó, 1959 és 1965 között működő munkacsoportok. Szintén az Észak-atlanti Tanács álláspontjának kialakítását könnyítették meg az Információs és Kulturális Kapcsolatok Bizottságának, valamint a NATO-országok és a Szovjetunió gazdasági tendenciáit összehasonlító munkacsoportnak a jelentései. A bizottságok és az Észak-atlanti Tanács tevékenységét egyaránt segítette, koordinálta a Nemzetközi Titkárság Politikai Részlege.

A Kelet-Európáról készített elemzések, így az alábbi dokumentumok kidolgozásánál is nagy szerepet játszottak a nemzeti diplomáciai szervek előtanulmányai és a meghívott szakértők egyeztető megbeszélései, amelyek során – a NATO döntéshozatali elveinek megfelelően – konszenzus kialakítására törekedtek.[6] A közölt iratok tehát bemutatják, hogy 1962 második felében a NATO-hatalmak külügyi adminisztrációi a rendelkezésükre álló diplomáciai apparátus

Eltiprásuk és győzelmük. Szerk. Király Béla–Lee W. Congdon. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat–Alapítvány, Bp., 2001. 106–129.

5 A Hármas Bizottság tagjai (az úgynevezett „Három Bölcs"): Gaetano Martino olasz, Halvard Lange norvég és Lester B. Person kanadai külügyminiszter.

6 A NATO döntéshozatali mechanizmusáról: The NATO Handbook [NATO Kézikönyv]. 50th Anniversary Edition. Office of Information and Press, NATO, Brussels, 1998–1999. 147–150. Ld. még: A NATO. Történet–szervezet–stratégia–bővítés. Szerk. Valki László. Corvina, Bp., 1999. 59.

munkája és a NATO-ban, valamint a külügyminisztériumok között folyó egyeztetések, továbbá egyéb források alapján hogyan értékelték a Szovjetunió és a kelet-európai csatlós államok, köztük Magyarország helyzetét. Az Észak-atlanti Tanács évente kétszer megrendezett miniszteri szintű üléseire készített, a megelőző hat hónapról szóló összefoglalók kiváló forrást jelentenek arról, hogy adott időmetszetben miként tekintettek régiónkra a Nyugat meghatározó döntéshozó központjaiban.

1.

Eredeti: angol/francia
1962. november 26.

Titkos NATO-dokumentum
C–M(62)109[7]

A SZOVJET POLITIKA TÖREKVÉSEI ÉS KIHATÁSAI

A Szakértői Munkacsoport jelentése

I. RÉSZ: A KUBAI VÁLSÁG EREDETE, FEJLŐDÉSE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Bevezetés

Valóban nagyon nehéz meghatározni azokat az indítékokat, amelyek a szovjet vezetőket a kubai kaland megindítására ösztönözték. Mindazonáltal az alábbi szándékok tűnnek megragadhatónak (1[8]).

A Szovjetunió indító okai

2. 1962-ben a szovjet vezetők egyre inkább elfogadták a világban lévő stratégiai nukleáris erők viszonyára vonatkozó azon nyugati becslést, amely szerint az a Nyugat számára kedvező. Ez olyan helyzet volt, amelyet nem tudtak eltűrni; ami arra ösztönözte őket, hogy megkíséreljék annak visszafordítását. Két lehetőség kínálkozott számukra:

(i) felülmúlni az amerikaiakat az ICBM[9] és a tengeralattjárókról indítható nukleáris rakéták felszerelése terén: ez kevéssé gyors módszer, amelyhez

7 A NATO adminisztrációs rendszerében „C" rövidítéssel *(Council)* számon tartott iratsorozat tagjai a NATO civil szervezetének az Észak-atlanti Tanácshoz közvetlenül kötődő dokumentumai közé tartoznak (1952–). Szerepelnek ebben jelentések *(C–M: Council Memoranda)* és az ülések jegyzőkönyvei is *(C–R: Council Record)*.

8 [(1) A Munkacsoport 1962. november 17-én fejezte be jelentését, amikor a kubai válság még nem zárult le.] Az eredeti iratok lábjegyzeteit szögletes zárójelben közöljük.

9 ICBM: *Intercontinental Ballistic missile*, magyarul interkontinentális ballisztikus rakéta. 5500–12 000 kilométer hatótávolságú rakétafegyver. A ballisztikus pálya (hajítási pálya) az a pálya, amelyet az elhajított (fegyverből kilőtt) tárgy ír le, amikor csak a gravitáció és a levegő súrlódása hat rá.

a gazdaságuk nem túlságosan felszerelt, főként ha figyelembe vesszük az amerikai gazdaság lehetőségeit;
(ii) megkísérelni az egyensúly helyreállítását gyorsabb és kevésbé költséges módszerekkel.

3. Úgy tűnt, hogy egy MRBM[10] és IRBM[11] bázis kiépítése Kubában éppen az óhajtott lehetőséget kínálja. Ha ez a vállalkozás sikerült volna, a rakéták általi kezdeti támadás szovjet eszközei olyan arányban megnövekedtek volna, hogy az Egyesült Államok nukleáris válaszcsapási képességei nagyon érezhető módon csökkentek volna, és ennek következtében gyengült volna az Egyesült Államok nukleáris elrettentőképessége.

4. A Szovjetunió kubai akciója nagyon nagy kockázatokat hordozott – ami a szovjetek múltbeli magatartását figyelembe véve meglepő tény –, de a katonai tét igazolta ezt Moszkva számára. Lehetséges, hogy Hruscsov[12] azért akart rakétatámaszpontot telepíteni Kubába, hogy megerősítse helyzetét a következő hónapokban Berlinben várható erőpróbára tekintettel.[13] Az mindenesetre nem kétsé-

10 MRBM: *Medium-range Ballistic missile*, magyarul közép-hatótávolságú ballisztikus rakéta. Hatótávolsága 1000–3000 kilométer között van.

11 IRBM: *Intermediate-range Ballistic missile*, magyarul közbeeső hatósugarú ballisztikus rakéta. Hatótávolsága 3000–5500 kilométer.

12 Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971): szovjet politikus. 1934-től a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, 1938-tól a Politikai Bizottság póttagja, 1939-től rendes tagja és a Legfelsőbb Tanács Elnökségének tagja. 1938-tól az Ukrán Kommunista Párt első titkára. 1953–1964-ben az SZKP KB első titkára, 1958–1964-ben a minisztertanács elnöke is. 1956. február 14–25-én, az SZKP XX. pártkongresszusa zárt ülésén előadott beszédében ő tárta fel és ítélte el a sztálini korszak bűneit, és kezdte el a desztalinizáció folyamatát. 1964. októberben, távollétében párton belüli ellenfelei belső puccsal eltávolították a hatalomból.

13 A II. világháborúban győztes szövetségesek még az 1944. szeptember 12-i londoni jegyzőkönyvben rögzítették, hogy Berlin nem tartozik majd egyik megszállási övezethez sem, közös megszállás és igazgatás alá kerül, amelyben a szövetségesek azonos jogokkal rendelkeznek. Berlin a kialakuló hidegháborúban mind a Kelet, mind a Nyugat számára egyaránt fontos város volt. A Szovjetunió többször is megkísérelte felszámolni a város különleges státusát. Először 1948-ban a berlini blokáddal, amikor a nyugati hatalmakat – minden bizonnyal – a város elhagyására, valamint arra akarta kényszeríteni, hogy lemondjanak a nyugatnémet állam létrehozásáról. E törekvéseket azonban a sikeres amerikai légihíd meghiúsította. Az 1958–1961-es, második berlini válság során a szovjet kormány 1958. november 27-én a nyugati hatalmakhoz intézett diplomáciai jegyzékében hatálytalannak nyilvánította az 1944. szeptemberi londoni megegyezést, a nyugati hatalmakat a potsdami konferencia megállapodásainak megsértésével vádolta, s Nyugat-Berlin demilitarizált, szabad várossá alakítását sürgette. Egyidejűleg fellépett a nyugatiak berlini jelenléte és a városrésznek az NSZK-hoz kötése ellen. A helyzet tisztázására tárgyalásokat ajánlott azzal, hogy a Szovjetunió hat hónapig még nem kíván változtatni a város státusán, a tárgyalások meghiúsulása esetén azonban átadja az NDK-nak a Berlinbe vezető utak feletti rendelkezést. A nyugati hatalmak és Bonn elutasították ugyan a szovjet jegyzéket, de hajlandók voltak tárgyalni. 1961. augusztus 12–13-tól az NDK hatóságok megkezdték a szögesdrótok felállítását. Nyugat-Berlint 185 kilométer hosszú fallal vették körül, amelyből 46 kilométer a városon belül húzódott. A fal felépítése és a két német állam közötti határvonal megerősítése fordulópontot jelentett a németkérdésben és Bonn Németország-politikájában: a fal a nyugatnémeteket arra kényszerítette, hogy hosszú távon számoljanak Németország megosztottságával. A fal felépítését követő nyugati reakciók alapján pedig az is nyilvánvalóvá vált az NSZK számára, hogy szövetségeseik a németkérdést alárendelték a kelet–nyugati enyhülési politikának. Ld. Berlin, a megosztott város. Szerk. Németh István–Tollas Gábor. A dokumentumokat ford. Nagy Dávid–Németh István–Tollas Gábor. ELTE Eötvös Kiadó Kft., Bp., 2008.

ges, hogy a szovjetek igyekeztek a maguk javára gyökeresen megváltoztatni az erőegyensúlyt, abból a célból, hogy azután megpróbálják különböző módon és különböző vitás kérdésekben kihasználni a helyzetet, egyebek mellett Berlinnel kapcsolatban is.

A szovjetek számítási hibája

5. A szovjetek jelentős számítási hibát követtek el az amerikaiak reakcióját illetően. Gondolták-e vagy sem, hogy az amerikaiak tudomást szereznek a műveletről, vagy bármely szakaszban is úgy vélték volna, hogy felfedezik azt, rendkívül valószínűtlen, hogy számítottak arra, hogy az amerikaiak blokádhoz folyamodnak, amelyet, szükség esetén, a támaszpontok elleni katonai akcióval egészítenek ki. Minden valószínűség szerint azzal számoltak, hogy a Disznó-öbölnél végrehajtott hadművelet kudarcának[14] hatására az amerikaiak az ENSZ-hez fordulnak majd, ahol az oroszok minden kétséget kizáróan úgy hitték, hogy megakadályozhatnak minden hatékony akciót új kubai támaszpontjukkal szemben.

A válság kibontakozása

6. Kennedy elnök[15] rádióbeszéde után egy vagy két nap elegendő volt ahhoz, hogy a szovjet vezetők megértsék, hogy számítási hibát követtek el, nem tudják elérni céljaikat; a termonukleáris háború súlyos veszélye fenyeget, amellyel nem készek szembenézni, és minden szükséges intézkedést meg kell tenniük ahhoz, hogy elkerüljék ezt a kockázatot. Ha az Egyesült Államok légi beavatkozást hajtott volna végre a szovjet berendezések ellen, ami szovjet állampolgárok halálával járt volna, vagy ha a Castro-rendszer[16] megdöntése érdekében Kuba elleni katonai invázióra vállalkozott volna, a Szovjetuniónak nem lett volna más választása, mint nukleáris háborút indítani az Egyesült Államok ellen vagy elfogadni a berendezéseinek egyszerű kivonásánál súlyosabb kudarcot. Döntésük végül a veszteségek mérséklésére irányult.

7. 1962. október 26-i (nem nyilvánosságra hozott) levelében Hruscsov a nyugati féltekére korlátozódó megoldást javasolt. Másnap, eléggé ügyetlenül, a törökországi támaszpontok kérdésének felvetésével próbálta meg helyzetét javítani. Ennek a javaslatnak az azonnali visszautasítása és az a félelem, hogy az amerikaiak minden további késlekedés nélkül közvetlen katonai akciót indítanak a kubai bázisok ellen, meggyőzték Hruscsovot arról, hogy veszélyes játékot űz, és rábírták a tisztán lokális megoldásra, olyan megoldásra, amelyet Kennedy elnök bizonyos feltételekkel elfogadott.

14 1961. április 17-én mintegy 1500 a CIA által kiképzett és Kennedy elnök támogatását élvező emigráns szállt partra Kubában a Disznó-öbölnél. A kubai erők négy nap alatt visszaverték a támadást.

15 Kennedy, John Fitzgerald (1917–1963): az Egyesült Államok 35. elnöke (1961–1963).

16 Fidel Castro Ruz (1927–) kubai politikus által Kubában létrehozott politikai rendszer. Castro 1959 februárjától miniszterelnök és a fegyveres erők parancsnoka. Kormányzása alatt megkezdődött a nagybirtokrendszer felszámolása, az ipar államosítása és a külföldi, elsősorban amerikai tulajdon kisajátítása. A szovjet segítség elfogadása és a szovjet rakéták telepítésének engedélyezése hozzájárult a kubai rakétaválság kialakulásához.

A válság eredménye

8. Hogy a fentebbi megfontolások minden vonatkozásban pontosak-e vagy sem, nem tudjuk, az azonban nyilvánvaló, hogy a szovjet terv lényegileg kudarcot vallott. Annyi bizonyos, hogy a szovjet vezetők jelenleg azt hangoztatják, hogy kicsikarták az Egyesült Államok kötelezettségvállalását, hogy nem támadja meg Kubát; de, akárcsak azon szándékuk, hogy a béke megmentőjének szerepében tetszelegjenek, csupán sovány vigasz a számukra azokhoz az előnyökhöz képest, amelyeket a maguk számára biztosítani szándékoztak.

A jövőbeli szovjet döntések

9. Bármi lehetett is Hruscsovnak – vagy bárki másnak – a közvetlen felelőssége a Szovjetunió azon döntésében, hogy a kubai kalandba kezd, a szovjet vezetők alaposan tanulmányozni fogják a kubai válság okait, számítási hibájuk indokait és azt, hogy mit eredményezett az ügy a kilátásaikra nézve. Jelenleg azt valószínűsíthetjük, hogy nemzetközi téren kevesebb önbizalmat fognak mutatni, és nagyon óvatosak lesznek a döntéshozatalban.

A nukleáris egyensúly

10. A nukleáris stratégiai egyensúly Nyugat számára kedvező elmozdulásának problémája továbbra is fennáll, és megoldásra vár. Figyelembe véve a szovjet kommunizmus alapvető jellemzőit és céljait, előre látható, hogy a Szovjetunió vezetői arra a következtetésre fognak jutni, hogy védelmi programjuk növelésének folytatásával szükséges erőfeszítést tenniük a kiegyensúlyozatlanság orvoslására: a helyzet gazdasági következményei tehát jelentős hatással lesznek a szovjet népre. A szovjet vezetők minden tőlük telhetőt meg fognak tenni a jelenlegi életszínvonal megőrzése vagy esetleges emelése érdekében, de az erőforrások felosztása rendkívüli nehézségekkel fog járni. Joggal gondolhatjuk, hogy ez utóbbi jelenség a lakosságra kényszerített szigor és fegyelem súlyosbodásához fog vezetni.

A békés egymás mellett élés

11. Az sem kizárt, hogy a szovjet kormány védelmi programjának fejlesztése mellett igyekezni fog részleges leszerelési intézkedések elfogadásáról tárgyalni a Nyugattal, abból a célból, hogy lecsendesítse a nyugati bizalmatlanságot, és időt nyerjen. Hasonló megfontolások miatt a „békés egymás mellett élés" Moszkva külpolitikájának az alapja marad. Továbbra is valószínűtlen, hogy a Szovjetunió a kelet–nyugati kapcsolatokban valódi és tartós enyhülésre törekszik majd.

A kárpótlás keresése

12. Hruscsov úr és kollégái kétségkívül tervbe fogják venni, hogy tekintélyvesztésük ellensúlyozására másutt tegyenek bizonyos kezdeményezéseket. Valószínűleg olyan zóna felé fordulnak, ahol az erőviszonyok számukra kedvezőbbek, mint a karibi térségben. Mindazonáltal mindent összevéve kevéssé valószínű, hogy az oroszok meg akarnának kockáztatni egy újabb nagyobb összetűzést az Egyesült Államokkal, legalábbis mindaddig nem, amíg úgy vélik, hogy a nukleáris stratégiai egyensúly ellenükre van. Különösen alkalmazható ez Berlinre, ahol az oroszoknak nem lehetnek kételyei az amerikaiak elkötelezettségét illetően. Ez nyilvánvalóan nem zárja ki, hogy az oroszok újra nyomást gyakoroljanak Berlinre. A Szovjetunió igyekezhet továbbá megrendíteni a Szövetség[17] politikai pozícióit Délkelet-Európa körzetében is.

A blokk országai és a kommunista pártok közti kapcsolatok

13. Az a hatás, amelyet a kubai kudarc a többi kommunista országban és pártban a Szovjetunió tekintélyére gyakorolt, bizonyára komoly gondot okoz a Kremlben. A kínai álláspont – nevezetesen a kínai–indiai viszály miatti további bonyodalmak okán – minden eddiginél nyíltabban bírálja a szovjet vezetőket.[18] Ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy hamarosan sor kerülne a kapcsolatok megszakítására, mint ahogyan ez a Szovjetunió és Albánia között történt.[19] De vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy a kínaiak véleménye szerint az imperializmus elleni

17 Vagyis az Észak-atlanti Szerződés Szervezete.

18 A Kínai Kommunista Párt szembefordult az 1957. évi nyilatkozattal, amely a nemzetközi helyzetet az SZKP 1956-ban lezajlott XX. kongresszusa alapelveinek szellemében értékelte. A kínai vezetés tévesnek minősítette a háború elkerülhetőségéről, a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett éléséről és a proletárdiktatúra békés úton való megvalósításának lehetőségéről Hruscsov által megfogalmazott tételeket. A kínai szemlélet valójában a háborús veszélynek, s különösen az atomháború következményeinek a lebecsülését fejezte ki. A kínaiakkal folytatott ideológiai vita hátterében hatalmi kérdések álltak. Peking kifogásolta, hogy Hruscsov mindinkább törekedett az Egyesült Államokkal való megállapodásra. Ennek érdekében, vélekedtek a kínaiak, feláldozza az ő érdekeiket. A Szovjetunió nem támogatta a tajvani csapatok által megszállt Quemoj és Matsu szigetek esetleges elfoglalásának tervét. Az Indiai Köztársasággal kibontakozó határvitában Moszkva semlegességet tanúsított, ami a status quo fenntartását, illetve helyreállítását követelő indiaiaknak kedvezett. Továbbá a Szovjetunió nem nyújtott támogatást ahhoz, hogy Kína atomfegyvert birtokoljon. A Szovjetunió 1959-ben felbontotta az 1957-ben megkötött szerződést a kínai nukleáris kutatások előmozdítására. Így Kína „kénytelen volt" atomfegyvereit a saját erejéből kifejleszteni.

19 A világ kommunista pártjainak 1960. novemberi moszkvai találkozóján az albán küldöttséget vezető Enver Hodzsa ismét felszólalt a Kínát kritizáló Hruscsov ellen, és azzal vádolta meg, hogy támogatja a görögök Dél-Albániát érintő területi követeléseit. Hodzsa vádbeszéde után az albán–szovjet kapcsolatok végérvényesen megromlottak, s a kapcsolat elmérgesítését a szovjet blokkal szembehelyezkedő Kína is szorgalmazta. Az Albán Munkapárt IV. kongresszusán, 1961 februárjában elfogadták a harmadik ötéves tervet (1961–1965), amely a költségvetés 54%-át nehézipari beruházásokra irányozta elő, nyíltan szembemenve Hruscsov elképzeléseivel. Megtorlásul a Szovjetunió befagyasztotta albániai segélyprogramjait, majd 1961 októberében, az SZKP XXII. kongresszusán kiközösítették Albániát a kommunista tömbből, s decemberben megszűntek a diplomáciai kapcsolatok a két ország között.

harc vezetése immár az ő kezükbe került. Ez a kommunista Kínát arra fogja indítani, hogy bátrabban kérje az új államok hozzá való kötődését, különösen Ázsiában. Másutt a Kubában elszenvedett kudarc a „policentrizmus" irányzatait[20] fogja bátorítani, amelyek az utóbbi hónapokban kerültek felszínre. Noha azt kell gondolnunk, hogy az európai csatlós államok továbbra is követni fogják a Szovjetuniót, a szovjet vezetőkbe vetett bizalmuk meg fog rendülni.

Következtetések a Nyugat számára

14. A kubai szovjet művelet rávilágít a kétszínűségnek, a vakmerőségnek és a találékonyságnak arra a mértékére, amellyel annak kidolgozói rendelkeznek terveik előkészítése és végrehajtása során. Az a tény, hogy Moszkvában vannak ilyen tervek kieszelésére és végrehajtására képes emberek, el kell hogy gondolkoztassa a Nyugatot. Noha igaz, hogy Hruscsov az utolsó pillanatban ellengőzt adott, de az is igaz, hogy a támadó jellegű rakétatámaszpont Kubába telepítése láthatóvá tette „a békés egymás mellett élés" agresszív oldalát.

15. Ha egészében továbbra is pontos az a megállapítás, hogy az oroszok nem állnak készen arra, hogy elsődleges katonai kockázatokat vállaljanak, és hogy a kubai akció többé-kevésbé tévút volt a számukra, az utóbbi időszak eseményei mindazonáltal bebizonyították, hogy a szovjet vezetők adott esetben engedhetnek a kísértésnek, hogy lemondjanak szokásos óvatosságukról, amennyiben elég fontos számukra a tét, és ha túlbecsülik az esélyüket a sikerre.

16. A szovjet vezetőket nyilvánvalóan meglepetésként érte az Egyesült Államokat övező nemzetközi támogatás széles köre, nevezetesen a szövetséges kormányok és a latin-amerikai országok részéről, ami újra bebizonyította a Nyugat számára annak szükségességét, hogy a válságos órákban határozott és egységes magatartást tanúsítson, és ezt világosan és gyorsan ki is fejezze.

17. A Hruscsov és Kennedy közti levelezés arról tanúskodik, hogy mindkét tábor elismeri a vitás kérdések tárgyalások útján való megoldásának értékét. Ebben nincs semmi új a nyugati politika számára, de a Nyugatnak egyáltalán nem kellene úgy vélekednie, hogy a tárgyalások megkezdése érdekében kötelező engedményeket tennie az oroszoknak.

20 Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt főtitkára a korábban már „nemzeti" utat választó Josip Broz Titóval, a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége főtitkárával közösen arra a következtetésre jutott, hogy a kommunista pártok a jövőben nem fogják elismerni az SZKP vezető szerepét a nemzetközi mozgalomban, hanem önállóan óhajtják politikájukat formálni, s két- vagy többoldalúan egyeztetik nézeteiket. A két sajátos helyzetű párt vezetője a nemzetközi kommunista mozgalom többközpontúságát, policentrizmusát hirdette meg. Togliatti állásfoglalását az OKP 1956. decemberi VIII. kongresszusán mondott referátumában is megerősítette. Ld. *Pankovits József:* 1956 és az olasz kommunisták. Múltunk 52. (2007) 1. sz. 34–35.

II. RÉSZ: A SZOVJET POLITIKA TOVÁBBI TERÜLETEI

I. BELPOLITIKA

18. A látszólagos stabilitás ellenére a szovjet belső világ az utóbbi hónapokban viszonylag mozgalmas volt.

19. Gazdasági téren azok az utóbbi időben már megfigyelhető torzulások, amelyek a katonai erőfeszítések által a civil szektorra gyakorolt nyomás miatt alakultak ki, és amelyek a beruházási programok késéseiben és a mezőgazdasági termelés stagnálásában öltenek testet, továbbra is növekvő feszültséget keltenek a gazdaságban. Tétovázás figyelhető meg a hitelek felosztásánál a termelő és a fogyasztási ágazatok között, különösen pedig a mezőgazdaság számára elkülönítendő pénzeszközök tekintetében. Szovjet vezető körök, nevezetesen Hruscsov úr elfogadta a jobban kiegyensúlyozott növekedés szükségességét. A rendszer mindazonáltal a mai napig semmilyen szándékot nem mutat arra, hogy enyhítsen a gazdaságra kényszerített feszültségeken azáltal, hogy módosítja bizonyos különösen elsődlegesnek ítélt céljait, nevezetesen a nehézipar, a honvédelem és az űrkutatás területein.

20. Az erőforrások elosztásáról folytatott vita lezárult azoknak a döntéseknek a nyomán, amelyek felemelték a mezőgazdasági termékek kiskereskedelmi árát, és felfüggesztették a munkások nagyon széles tömegeit érintő, erre az évre tervezett adómentességi intézkedéseket. Ez a két intézkedés, amely egyidejűleg kívánta elkerülni az állam terheinek súlyosbodását és felvenni a harcot az inflációval, népszerűtlen volt, sőt zavargásokat váltott ki Rosztov térségében és másutt is. A lakosság így a szigor és a fegyelmezés jeleit tapasztalja.

21. A Sztálinnal szemben a XXII. kongresszuson[21] megfogalmazott vádak továbbra is éreztetik hatásukat, de nem mennek túl egy bizonyos határon. Az előző diktátor hibáit továbbra is leleplezik, bizonyos áldozatait rehabilitálják. Óvnak ugyanakkor a túlzottan erőteljes antisztálinista kampánytól.

22. A pártellenes csoport irányában az év elején mutatott enyhe hozzáállást nem vonták vissza. E politika támogatói a maguk igazolása végett Lenin példáját, ellenségei irányában mutatott nagyvonalúságát hozzák fel, de úgy tűnik, hogy a kéménység politikájának is vannak hívei.

23. Ideológiai téren is vita kezdődött a békés egymás mellett élés politikájáról, sikerének esélyeiről és veszélyeiről. A pártot arra ösztökélték, hogy újra óvakodjon a Nyugattal való turisztikai és kulturális érintkezés bizonyos káros hatásaitól, és aláhúzva a [békés – KDG] egymás mellett élés „osztályharcos" jellegét, felhívtak az éberség szükségességére.

24. Kormányzati téren a vezetők közti vitáknak nincs világos jele. A kormányzati csapat áprilisi megújítása nem hozott nagyobb változást. A párt vezető szerveiben viszont jelentős átalakításokra került sor.

21 A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XXII. kongresszusa 1961. október 17–31-én zajlott le.

25. Kollégái körében, akik közül senki nem tűnik úgy, hogy közvetlen riválisa lenne, Hruscsov őrzi kivételes helyzetét. Nehéz felbecsülni, hogy a vizsgált időszakban végbement személyi változások milyen mértékben érintették személyes helyzetét. Talán főként az utódlásával kapcsolatos problémáról van szó, amely esetleges örököseinek körében kezd zavarokat okozni.

26. A párt felsőbb köreiben az utóbbi hónapokban zajlott vitákban Hruscsov, úgy tűnik, nem tudta mindig elfogadtatni a véleményét. Úgy tűnik, hogy elgondolásait nem tudta teljes mértékben a kollégáira kényszeríteni, ami arra vezette, hogy az ügyektől függően egyik vagy másik oldalon szövetségeseket keressen. A kubai válság lezárulása a szovjet tömegekből azonnali megkönnyebbülést váltott ki, de annak módja csökkentette Hruscsov tekintélyét azok szemében, akik a szovjet pártban vagy más pártokban hajthatatlanabb álláspontot kívántak volna képviselni az Egyesült Államokkal szemben.

II. KÍNAI–SZOVJET KAPCSOLATOK

27. Körülbelül július közepétől a kínai–szovjet kapcsolatokban áprilistól megfigyelhető fegyverszünet megszűnt. Úgy tűnik, hogy ezúttal a kínaiak viselik ezért a felelősséget, akik újrakezdték a burkoltan Moszkva ellen irányuló polémiát. Másrészt egy sor augusztusban és szeptemberben tett nyilatkozatukban a pekingi vezetők, különösen Csen Ji marsall[22] bizonyosan jelentőségteljes nyomatékkal újra megerősítette az egyenlőség és a szabadság elveit, amelyeknek a kommunista pártok és államok közti kapcsolatokat irányítaniuk kell. Végül a viszály nem kímélte az államközi kapcsolatokat sem, a Kínában lévő szovjet konzulátusokat szeptemberben be kellett zárni. A feszültség eme jeleivel párhuzamosan megfigyelhettük, hogy provokatív módon törekedtek a Peking és Tirana közti szolidaritás kihangsúlyozására és a Hruscsov úr ellen intézett támadások nyilvánvaló összehangolására is.

28. Egy sor ok magyarázhatja a Moszkva és Peking közti civakodás újjáéledését. A nehézségek okai közt bizonyára szerepel a szovjet–jugoszláv közeledés, amely erős izgatószerként hat a kínaiak idegeire. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e közeledés kibontakozásakor a kínaiak alig reagáltak. A kínai–indiai konfliktusnak[23] is szerepet kell játszania, hiszen Peking aligha értékelte Moszkva ebben az ügyben nyilvánosan kifejezett semlegességét, és még kevésbé azt a tervet, hogy szovjet MiG-eket adnának el Indiának. Még az is lehetséges, hogy a nyár folyamán, amikor a kínaiak előkészítették októberben megindított offenzíva-

22 Csen Ji marsall (1901–1972): kínai kommunista katonai vezető és politikus. 1955-től a Népi Felszabadító Hadsereg marsallja. 1954–1972-ben miniszterelnök-helyettes, 1958–1972-ben külügyminiszter, 1961–1969-ben a Kínai Külügyi Egyetem elnöke. 1956–1967-ben a Kínai Kommunista Párt 8. Politikai Bizottságának tagja.

23 A kínai–indiai határról India függetlenségének elnyerése óta viták folytak a két ország között. 1962. október 20-án a kínai hadsereg váratlan támadása visszaszorította az indiai csapatokat északkeleten és Ladak térségében egyaránt. India november 14-én sikertelen ellentámadást indított.

jukat, megbeszélésekre került sor. Csen Ji marsall szavai – arról a nyomásról, amely külpolitikájának megváltoztatására igyekezett rávenni Kínát – ebben találhatják magyarázatukat. De nem zárhatjuk ki általunk nem vagy csak részlegesen ismert tényezők hatását sem. Például megbeszélések kezdődhettek Kínának nyújtandó szovjet segítségről, amelyek zátonyra futottak. Továbbá szovjet „beavatkozás" történhetett a kínai párt ügyeibe, amely kiváltotta Peking heves reagálását.

29. Bármilyen okok határozták is meg a kínai–szovjet kapcsolatok alakulását, az, legalábbis jelenleg úgy tűnik, megmaradt bizonyos határokon belül. Úgy tűnik, hogy mindkét partner el akarta kerülni a szakítást. De egy őszinte és teljes megbékélés, úgy tűnik, szintén nincs a láthatáron: a kubai válság és a kínai–indiai konfliktus éppen a Szovjetunió és Kína közti feszültség növekedését idézte elő.

III. A SZOVJETUNIÓ ÉS EURÓPAI CSATLÓS ÁLLAMAI KÖZTI KAPCSOLATOK

30. Ezt a kérdést, valamint a Jugoszláviával való kapcsolatok problémáját külön vizsgáljuk a Kelet-Európa és a németországi szovjet megszállási zóna helyzetével foglalkozó jelentés keretében.

IV. KÜLPOLITIKA

Berlin és Németország

31. Berlin és Németország problémája a Kelet és a Nyugat közti szembenállásnak továbbra is jelentős területe. Az utóbbi hat hónap alatt a szemben álló felek helyzete kevéssé változott. Ami a Szovjetuniót illeti, továbbra is képviseli kétértelmű, fenyegetésekkel és óvatossággal egyaránt jellemezhető irányvonalát.

32. Egyrészt fenntartja a nyugatiakra gyakorolt nyomását a különbéke aláírásával és annak Berlin megközelítésére vonatkozó minden következményével együtt megfenyegetve őket. A Szovjetunió ugyanakkor jelentős mozgásteret tud megőrizni, kerülve, hogy merev határidőt szabjon a maga számára.

33. Másrészt a Szovjetunió, noha nem változtatta meg a probléma lényegére vonatkozó fő tételeit, úgy tűnik, hogy jelentőséget tulajdonít az Egyesült Államokkal való tárgyalások fenntartásának. Az utóbbi hat hónapban tartott megbeszélések során a szovjetek lényegileg mindvégig a nyugati csapatok nyugat-berlini jelenlétére összpontosították támadásaikat. Berlin megközelítésével kapcsolatban Gromiko úr[24] újra előadta a nemzetközi választott bírói hatóságra vonatkozó tervet, de nem szűnt meg követelni Kelet-Németország szuverenitásának teljes tiszteletben tartását sem.

24 Gromiko, Andrej Andrejevics (1909–1989): szovjet kommunista politikus. 1957–1985-ben a Szovjetunió külügyminisztere.

34. A Kuba kapcsán az utóbbi időben Kelet és Nyugat között kialakult feszültség a mai napig látszólag nem módosította a Szovjetunió politikáját Berlin és Németország ügyében. A szovjetek a válság alatt egyetlen pillanatra sem kötötték össze a berlini és a kubai kérdést. Gromiko úrnak a válság alatt Kelet-Berlinben tett nyilatkozatai nem tükröztek semmilyen megkeményedést. Hruscsov úr kárpótlást keres-e Berlinben, vagy kész arra, hogy a dolgokat a jelen állapotukban hagyja, és egyelőre ne hangsúlyozza a békeszerződés esedékességét? E két feltételezés nem zárja ki, hogy a tárgyalások folytatását kívánja, talán újra éreztetve nyomásgyakorlását. Az Egyesült Államok és szövetségesei által kifejezésre juttatott határozottság mindenesetre nyilvánvalóan növelni fogja a Berlinnel szembeni fenyegetés esetén a Nyugat elkötelezettségének hitelét.

A szovjet politika Délkelet-Európában

35. Az utóbbi hat hónapban a szovjetek erőteljes nyomást gyakoroltak sajtó és rádió útján Görögországra és Törökországra, hogy rákényszerítsék őket a balkáni atomfegyvermentes övezet gondolatának elfogadására, a NATO-támaszpontok felszámolására, balkáni konferencia összehívására, a Fekete-tenger semlegesítésére stb. A kubai válság alatt a szovjet álláspont különösen megkeményedett, főként a NATO-támaszpontokat illetően.

Leszerelés és nukleáris kísérletek

36. Akárcsak Berlin esetében, a leszereléssel kapcsolatos szovjet álláspont, ha nem is taktikai téren, de lényegét tekintve mindenképpen nagyon határozott maradt. A Gromiko úr által szeptember 21-én az ENSZ-ben kifejtett terv, noha tartalmaz néhány jelentős különbséget a hagyományos szovjet tételekhez képest, azok nagy részét továbbra is fenntartja, nevezetesen az ellenőrzés terén. Az atomfegyverek elterjedésének megakadályozása tekintetében a Szovjetunió álláspontja továbbra is meglehetősen zavaros.

37. A kubai válság óta a szovjet vezetők kifejezték, hogy óhajtják a leszerelési tárgyalások aktív újrakezdését, különösen a külföldi támaszpontok felszámolásáról és a nukleáris kísérletek leállításáról. Ez utóbbi kérdésben nem kizárt, hogy a felek álláspontjai közeledni fognak.

A Szovjetunió és a Nyugattal folytatott gazdasági verseny

38. A Közös Piac[25] által aratott sikerek, amelyeket más országok csatlakozási kérelme is megerősít,[26] valamint annak megértése, hogy a díjszabási intézkedések és

25 Közös Piac: az 1957. március 25-i római szerződéssel alapított Európai Gazdasági Közösség (EGK) népszerű elnevezése.

26 1961. augusztusban Nagy-Britannia, majd Írország, Dánia és Norvégia folyamodtak EGK-tagságért. Charles de Gaulle francia köztársasági elnök azonban 1963. januárban megvétózta a brit csatlakozási kérelmet, majd a másik három állammal is megszakadtak a csatlakozási tárgyalások.

fenyegetések hatástalanok lesznek, arra vezették a Szovjetuniót, hogy egyfelől megerősítse az együttműködést a KGST-n (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) belül, másrészt hogy kiszélesítse cselekvési terét az európai integrációval szemben, megkísérelve mozgósítani a nyugati országok kommunista mozgalmait (marxista közgazdászok konferenciája) és kihasználni harmadik országok nehezítését (gazdasági világkonferenciára vonatkozó szovjet javaslat). Mindeddig semmi sem mutatja, hogy Hruscsovnak „A Béke és a Szocializmus Problémái" című folyóiratban augusztusban megjelent kétértelmű cikke azt jelentené, hogy a Szovjetunió lemondana az Európai Közösséggel szembeni ellenséges hozzáállásáról. Legfeljebb arra utalhat, hogy Moszkva, mivel nem számít többé annak összeomlására, ezért a szervezet figyelembevételével alakítja magatartását, és figyelmet fordít arra, hogy ne zárja be az ajtót a jövőbeli kapcsolatok előtt.

A Szovjetunió politikája a fejletlen országok irányában

39. Végezetül megfigyelhetjük a Szovjetunió által a fejletlen országoknak folyósított hitelek erőteljes csökkenését. Nehéz meghatározni, hogy ez pontosan minek tudható be: a szovjet álláspont változott a behatolás ilyen formájának politikai értékét illetően? Nehézségei támadtak volna a Szovjetuniónak a megkívánt minőségű és fajtájú segély szállítása kapcsán? Netán a kedvezményezettek nem képesek a rendelkezésükre bocsátott hitelek felhasználására? A fejletlen országok jelenleg habozni látszanak, hogy vállalják-e azokat a politikai nehézségeket, amelyek a szovjet segélyprogramok felhasználásával járnak. A kubai válság következményei megerősíthetik ezt a tendenciát.

NATO
Párizs, XVI.[27]

Aláírás: W. M. Newton
elnök[28]

27 Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének főhadiszállása a Chaillot Palotában, Párizs 16. kerületében volt.

28 Newton, William M.: brit NATO-tisztviselő 1951 és 1972 között. A NATO Levéltárban rendelkezésre álló adatok szerint 1963–1972-ben a szovjet politika irányzatait és hatásait tanulmányozó, valamint a Szovjetunióval és Kelet-Európával foglalkozó szakértői csoport elnöke volt, és valószínűleg más szakértői csoportokat is elnökölt (Anne-Marie Smithnek, a NATO Levéltár munkatársának közlése).

2.

Eredeti: angol
1962. november 28.

Titkos NATO-dokumentum
C–M(62)143

A SZOVJETUNIÓ EURÓPAI CSATLÓS ÁLLAMAINAK IRÁNYÁBAN KÖVETENDŐ POLITIKA

A Politikai Bizottság jelentése

1962. július 25-i ülésén a Tanács,[29] miután megvizsgálta a Szovjetunió európai csatlós államainak irányában követendő politikát, elhatározta, hogy a Nemzetközi Titkárság[30] egy dokumentumot fog kidolgozni, amely összefoglalja a Tanács által folytatott eszmecseréből levonható következtetéseket (1[31]).

2. A Nemzetközi Titkárságnak ez a dokumentuma (2[32]) a Tanács 1962. szeptember 19-i ülésén (3[33]) lett benyújtva. Ennek folyományaként a Tanács felkérte a Politikai Bizottságot:

„a) hogy a Tanács által megfogalmazott észrevételek fényében vizsgálja meg a Nemzetközi Titkárság által készített összefoglalót, és végezze el a szükséges változtatásokat;

b) és a Tanácsban tett javaslatok figyelembevételével dolgozza ki az utasításokat a Kelet-Európa és a németországi szovjet megszállási zóna helyzetével foglalkozó szakértőcsoport számára."

3. A Politikai Bizottságban lezajlott vitát követően elfogadott csatolt jelentés célja nem a kormányok által kötelezően követendő politika végleges érvényű megfogalmazása volt, inkább azokat a jelenlegi koncepciókat tükrözi, amelyeket a kormányok esetleg figyelembe kívánnak venni a tagállamokban, illetve a különböző csatlós államokban lévő sajátos körülmények alapján politikájuk kialakításakor.

4. Ennek a jelentésnek a szövege nem alkalmazandó Németország szovjet megszállási zónájára.

5. A Bizottság megvizsgálta a jelentés folytatásának kérdését, de nem jutott határozott következtetésekre. Így a Bizottság azt javasolja, hogy erre a kérdésre a Tanács decemberi miniszteri szintű ülése után térjen vissza.

---

29 Észak-atlanti Tanács: a NATO politikai döntéshozó testülete. A Tanács nagyköveti („állandó képviselők"), külügyminiszteri vagy állam- és kormányfői szinten ülésezik. A döntések érvényessége nem függ a szinttől. Az üléseken (szinttől függetlenül) a főtitkár elnököl. Az állandó képviselők hetente többször üléseznek Brüsszelben.

30 A NATO Nemzetközi Titkársága az Észak-atlanti Tanács munkáját segítő állandó intézmény. Vezetője a főtitkár.

31 [(1) C–R(62)37, IV. pont.] Ld. a 7. jegyzetet.

32 [(2) PO/62/498.] A PO jelzésű dokumentumok a NATO Főtitkár Kabinetjéből származó iratokat jelzik: vagyis a főtitkár levelezését a delegációkkal, a Nemzetközi Titkárság részlegeinek vezetőivel, a bizottságok vezetőivel és magánszemélyekkel.

33 [(3) C–R(62)46, IV. pont.]

6. A Politikai Bizottság arra hívja fel a Tanácsot, hogy a fentebbi 3. pont fényében hagyja jóvá az alábbi jelentést.

NATO
Párizs, XVI.

Aláírás: R. W. J. Hooper
elnök[34]

A SZOVJETUNIÓ EURÓPAI CSATLÓS ÁLLAMAINAK IRÁNYÁBAN KÖVETENDŐ POLITIKA

Figyelembe véve a kelet-európai országokban Sztálin halála[35] óta végbement eseményeket és azokat a kapcsolatokat, amelyeket ezek az országok a Szovjetunióval kényszerülnek fenntartani, a Politikai Bizottság a Tanács utasítására, és miután egyes tagországok által beadott dokumentumok és a Tanácsban, valamint a Bizottságban elhangzott hozzászólások alapján eszmecserét folytatott, az alábbi következtetésekre jutott:

A kelet-európai helyzetről

1. Kevés az esélye annak, hogy heves vagy hirtelen változások következnek be a jelenlegi rendszerben. Ami a világnak ebben a részében ma nem várt módon végbemehet, az valószínűleg inkább a fejlődés, mint a forradalom alakját fogja ölteni.

2. Noha az egyöntetűség a szovjet rendszer jellemzőjének tűnik, a helyi sajátosságoknak köszönhetően az azt alkotó országok között jelentős különbségek léteznek.

3. A nacionalizmus és a helyi érdekekkel való törődés Kelet-Európa népeinek továbbra is mélyen gyökerező érzései. Eltérő mértékben ugyan, de a különböző csatlós államok vezetőinek ezt figyelembe kell venniük politikájuk bizonyos vonatkozásainak kidolgozásakor.

4. A nyugati országokkal hosszú időn keresztül fenntartott kapcsolatok nyomán kialakult hagyományos kötődések miatt a nyugati kulturális élet és eszmeáramlatok továbbra is vonzást gyakorolnak Kelet-Európa népességére. Ez az érzület a túlzottan erőteljes szovjetizálással szembeni ellenállás egyik tényezője.

A Szovjetunió helyzete a térségben

5. Stratégiai, politikai és gazdasági érdekei egyaránt arra fogják ösztönözni a Szovjetuniót, hogy mindenáron törekedjen a kelet-európai országok feletti hatalmának megőrzésére.

34 Hooper, Robin William John (1914–1989): brit diplomata, NATO-tisztviselő. A NATO sajtóosztálya által készített korabeli életrajzi feljegyzés és Anne-Marie Smithnek, a NATO Levéltár munkatársának közlése szerint 1960–1966-ban a NATO főtitkárának a politikai ügyekért felelős helyettese volt.

35 Sztálin 1953. március 5-én halt meg.

6. De hatalmuk fenntartására irányuló elsődleges céljuk keretein belül a szovjet vezetők, úgy tűnik, úgy vélekednek, hogy az érdekeiket a legjobban az fogja szolgálni, kül- és belpolitikai megfontolásokból egyaránt, ha a szóban forgó nemzeteknek engedélyezik, hogy látszólag szuverén és független országokként tűnjenek fel, és bizonyos fokú önállóságot élvezzenek saját problémáik rendezésében. Mivel az önállóságnak e foka kapcsán vita alakult ki [a Politikai Bizottságban – KDG], ezért érdemes lenne talán a későbbiekben megvizsgálni annak természetét és jelentőségét.

7. A térség feletti szovjet hatalom jellegét és kiterjedését hatások érték. Ezek mértéke azonban még nem világos, noha a kínai–szovjet viszály kapcsán jól látható.

A nyugati politikáról

8. Hacsak nem következik be a közeljövőben súlyos nemzetközi válság, a NATO-országoknak konstruktív politikát kell kialakítaniuk a kelet-európai országokkal kapcsolatosan.

9. Nem szükséges azonban, hogy ez a politika tulajdonképpeni NATO-politikát jelentsen, mivelhogy a helyzet közös megítélésén alapul, és figyelembe veszi a Szövetség minden egyes tagjának lényegi érdekeit. Valójában, úgy tűnik, éppen az állna érdekünkben, hogy a Szövetség egyes tagjai olyan természetű érintkezést hozzanak létre Kelet-Európával, amilyen az illető [NATO-]országnak leginkább megfelel.

10. Arra kellene törekedni, hogy Kelet-Európát ne egy egészként kezeljük. Tekintetbe kellene venni az egyes országok eltérő jellemvonásait, és az irányukban folytatott politikát hozzá kellene igazítani mindegyikük helyzetéhez és érdekeihez.

11. A Nyugat társadalmi és kulturális értékei iránt megfigyelhető kötődést a kelet-európai országokban maximálisan és teljes erővel ki kellene használni. Érdemes lenne például erőfeszítéseket tenni, hogy egyrészt fejlődjenek a kulturális csereprogramok és a térségbe sugárzott rádióadások, másrészt pedig elérni a nyugati publikációk szélesebb terjesztését is.

12. Mivel a rendszer hirtelen vagy heves megváltozása kizártnak tűnik, a nyugati politika fő célja minden egyes országban a lassú változás [evolúció – KDG] tényezőinek bátorítása kellene hogy legyen.

13. A nyugati országoknak meg kellene próbálniuk, hogy maximálisan kihasználják a rendelkezésükre álló eszközöket kelet-európai befolyásuk kifejtése érdekében, tartózkodva azonban olyan kezdeményezésektől, amelyeket a csatlós országok kormányai a maguk nyereségére használhatnának ki. Ebben a vonatkozásban egy olyan politika, amely a csatlós államok lakosságának a Nyugat iránti kötődését és érdeklődését igyekszik fenntartani és erősíteni, mindenképpen termékeny lenne. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a Nyugat bizonyos korlátokba ütközik, amikor a csatlós országok lakosságát kormányaik fölött átnyúlva törekszik megnyerni a maga ügye számára, miközben az sem kevésbé nyilvánvaló, hogy

ezen országok Nyugattal való érintkezésének nagyobbik részét hivatalos úton kell bonyolítani, ami gyakran megállapodások megkötését foglalja magában. Kelet-Európa jelenlegi kormányaival való kapcsolatainkat ebben a perspektívában kell meghatároznunk.

14. A csatlós kormányokkal való kapcsolatai során a Nyugatnak nem szabad megfeledkeznie arról, hogy ezeknek a kormányoknak bizonyos mértékben figyelembe kell venniük azokat, akik társadalmaik nemzeti és helyi irányzatait képviselik. Meg kellene próbálnunk, hogy konstruktív módon felhasználjuk ezt a helyzetet, hogy hasznot hajtson a Nyugat számára. Arra azonban ügyelnünk kell, hogy ne ébresszünk fel szűk látókörű és hiábavaló sovinizmust, ami azzal a kockázattal járna, hogy szembeállítaná ezeket az országokat nyugati szomszédjaikkal vagy egymással.

15. A kelet-európai kormányokkal való kapcsolatok javítására irányuló lépéseket nem szabad a nyugati eszmék kárára vagy olyan módon megvalósítani, amely ellentétes lenne a Szövetség különböző tagjainak érdekeivel. A kommunista elvekkel való szembenállásunkat, azok megvalósításával kapcsolatos idegenkedésünket, a felforgatásnak és beszivárgásnak való határozott ellenállásunkat továbbra is hangoztatnunk kellene, hivatalos úton éppúgy, mint a számunkra rendelkezésre álló tömegkommunikációs eszközök révén, különös tekintettel a rádióadásokra. A Szövetség egyes tagjai és bizonyos kelet-európai országok kapcsolatainak pillanatnyi helyzetét nem szabadna figyelmen kívül hagyni. Bulgária jelenlegi magatartása Görögország és Törökország irányában példaként hozható fel ebben a vonatkozásban.[36]

16. A gazdasági kapcsolatok kérdése külön tanulmányt érdemel. Ezen belül a Közös Piac kiterjesztése és az a hatás, amelyet a kelet-európai országokra gyakorolhat, minden kétséget kizáróan különös fontossággal bíró kérdés.[37] Immár

36 Az újabb bolgár történeti kutatások szerint Bulgária és Görögország viszonyában a II. világháborút követően két fő probléma merült fel: a politikai emigráció és a jóvátétel kérdése. Bulgária és a többi szocialista ország befogadta a polgárháború nyomán Görögországot elhagyó kommunista politikai emigránsokat. Az 1960-as években több mint 7500 személy, köztük számos gyermek élvezte a bolgár állam különleges gondoskodását. A jóvátételről folyó tárgyalások az „emigráció problémája" miatt az 1960-as évek elején megakadtak. A bolgár és a török vezetés közti szembenállás egyik fő forrását szintén a menekültek ügye jelentette. Hozzájárult azonban a bulgáriai török kisebbség és a bolgár muszlimok kérdése is. 1949–1951-ben ezek az ellentétek különösen kiéleződtek. Ekkoriban 155 ezer bulgáriai török emigrált Törökországba. A két állam közti kapcsolatok normalizálódásának folyamata 1953-ban kezdődött el. 1963–1964-től megkísérelték rendezni a menekültek ügyét is. Ld. Георги Даскалов: Между реваншизма на Атина, македонизма на Белград и нихилизма на София (Егейските бежанци през 40те–80-те години на XX век). Македонски научен институт, София, 2007; Георги Даскалов: България и Гърция. От разрив към помирение 1944–1964. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 2004; Йордан Баев: Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. Издателство на Министерството на отбраната „Св. Георги победоносец", София, 1995. Emiliya Karaboeva bolgár történésznő közlése alapján.

37 Ezt a mondatot a francia nyelvű helyesbítésben átfogalmazták: „Ezen belül a Közös Piac fejlődése és azok a következmények, amelyeket ez a kelet-európai országok számára maga után von, különlegesen fontosak." NATO Levéltára (Brüsszel) NATO bizalmas, helyreigazítás a C–M(62)143 dokumentumhoz, 1962. november 29.

kijelenthetjük, hogy ez a fejlődés egy olyan vonzási központot jelenthet a kelet-európai országoknak, amely rábírhatja őket, hogy eltávolodjanak a szovjet blokktól és a Nyugathoz közeledjenek, a Szovjetuniót viszont arra ösztönözheti, hogy újra szorosabbra fonja a KGST tagállamait egyesítő kötelékeket.

17. Kívánatos lenne, hogy a Szövetség a korábbinál nagyobb mértékben folytasson információ- és eszmecseréket a Kelet-Európa irányában képviselendő politikáról. Az eszmecserék során eddig megfogalmazott ajánlásokat pedig gondosan meg kellene vizsgálnia a Tanácsnak és adott esetben, amint ezt javasolták, más megfelelő fórumnak is.

3.

Eredeti: angol/francia
1962. november 30.

Titkos NATO-dokumentum
C–M(62)111

A HELYZET KELET-EURÓPÁBAN ÉS A NÉMETORSZÁGI SZOVJET MEGSZÁLLÁSI ZÓNÁBAN

A Szakértői Munkacsoport jelentése (1[38])

A jövő szempontjából nagyobb jelentőségű események közül érdemes megemlítenünk: a Nyugat-Európa gazdasági integrációjára adott válaszként a KGST-nek (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) adott ösztönzést; a szovjet–jugoszláv közeledés kihatásait – nevezetesen Kínában és a Balkánon; valamint az albánok nyilatkozatait, amelyeket a kínaiak támogatnak, és amelyek egyre nyíltabban szembeszállnak Hruscsovval és politikájával. Ahogyan a múltban is, a helyi kommunista pártok vezetői helyeslik a Hruscsov által nemzetközi szinten, nevezetesen Berlinben és Kubában követett politikát.

2. A kubai válság erőteljesen érezhető hatást keltett a kelet-európai országokban. Kezdődő pánik kerítette hatalmába lakosságukat, míg a láthatóan meglepett kormányok gyorsan mozgósították propagandagépezetüket a szovjet álláspont támogatására. Az október 29-én kezdődő hét folyamán a csatlós országok vezetői Moszkvába mentek, úgy tűnik azért, hogy meghallgassák az első beszámolót a kubai válságról és a szovjetek szándékairól. Ezek a beszámolók különálló beszélgetések formájában mentek végbe és nem egy multilaterális konferencia szokásos keretei között. Lehetséges, hogy a Kreml azért választotta ezt a szokatlan eljárást, hogy a szovjet magyarázatokkal szembeni esetleges ellenvetések ne több országot összefogó tanácskozáson hangozzanak el.

3. Úgy tűnik, hogy Moszkva a csatlós országok értésére adta, hogy a kubai ügy után a szovjet blokknak általános irányvonalként „a békés egymás mellett

38 [(1) A Szakértői Munkacsoport 1962. november 21-én fejezte be ennek a jelentésnek a fogalmazását.]

élésre" kellene helyeznie a hangsúlyt. A szovjetek valószínűleg arra is emlékeztették a csatlós államok vezetőit, hogy mennyire fontos a KGST júniusban Moszkvában hozott, a gazdasági integrációra vonatkozó intézkedéseinek tényleges megvalósítása, amelyek a szovjet blokk válaszát kell hogy jelentsék a Nyugat gazdasági és katonai megerősödésére. E tanácskozások folyamán Moszkva szintén támogathatta a tábor kommunista pártjainak az „ellenőrzött desztalinizációra" vonatkozó jelenleg meghozott intézkedéseit, amelyeknek egyik célja valószínűleg az, hogy eltávolítsák ezekből a pártokból azokat a tagokat és csoportokat, akik szemben állnának Hruscsov politikájával.

I. A KÖZÖS PIACCAL KAPCSOLATOS REAKCIÓK

4. A szovjet blokk vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a Közös Piac rendkívül komoly problémát jelent számukra. Ezt a problémát mindenekelőtt politikai szempontból ítélik meg, és rettegnek egy egyesült Nyugat-Európa kialakulásától. A Szovjetunióval ellentétben, amely számára a Nyugattal való cserekapcsolatok nem bírnak alapvető jelentőséggel, egyes csatlósokat – nevezetesen Lengyelországot – súlyos aggodalommal töltik el azok a következmények, amelyekkel a Közös Piac járhat gazdaságaik számára. Aggodalmuk fő tárgya mezőgazdasági kivitelük jövője és külföldi valutabevételeik esetleges csökkenése.

5. A Közös Piaccal szembeni ellenséges érzületet a blokknak a KGST égisze alatt megvalósítandó gazdasági integrációjára irányuló megújuló erőfeszítések kísérik, amelyek mindeddig csak korlátozott sikerrel jártak.

6. Úgy tűnik, hogy ezeket az erőfeszítéseket egyszerre ösztönzik a Közös Piac sikerei, a blokk országainak többségében 1961–1962-ben megfigyelhető gazdasági nehézségek, valamint annak nyilvánvaló megállapítása, hogy a források rosszul vannak felosztva, amely jelenség kísérője és jelentős mértékben okozója is ezeknek a nehézségeknek.

7. A KGST június 6–7-én Moszkvában tartott tanácskozásán Végrehajtó Bizottság létrehozását határozták el. Semmi nem teszi azonban lehetővé, hogy biztonsággal kijelenthessük, hogy ez a szervezet valóságos hatalommal rendelkezik. Mindazonáltal az a tény, hogy a tagállamok többségét tervezési tapasztalattal rendelkező magas rangú kormányzati személyek fogják képviselni, arra enged következtetni, hogy a megfogalmazandó ajánlásaiknak jelentős súlya lesz. A KGST egy dokumentumot is jóváhagyott „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei" címmel,[39] amely aláhúzta a munka ésszerű megosztásának és a nemzetgazdasági tervek egyeztetésének szükségességét. Később Hruscsov egy cikkben közös befektetési bank megalapítását és a blokkon belüli multilaterális árucsererendszer létrehozását is ajánlotta.

39 Ld. A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei. Jóváhagyta a KGST-ben részt vevő országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1962. június 6–7-én Moszkvában tartott tanácskozása. Társadalmi Szemle 17. (1962) 7. sz. 1–21.

8. Ezek a javaslatok arról a növekvő óhajról tanúskodnak, hogy cselekvési eszközöket biztosítsanak a KGST-nek, és ha ezek megvalósulnak, meg fogják könnyíteni az előrelépést az erőteljesebb szakosodás irányába. Mindazonáltal valószínű, hogy ezt a szakosodást, ahogyan a múltban is, hatóságilag fogják szabályozni, ami együtt fog járni mindazzal a pazarlással és hatástalansággal, amit az gerjeszt. Ugyanis az erőforrások minden ésszerű felosztásának előzetes lényegi feltétele – vagyis a termelés valós költségeit tükröző árrendszer – nincs mindig kialakítva. Ez a probléma érzékeny doktrinális kérdéseket vet fel, és ameddig nem foglalkoznak komolyan vele, nem valószínű, hogy a KGST valóban lényegi előrehaladást valósíthatna meg végső célja, a nagyobb gazdasági hatékonyság elérése felé.

9. Vannak ezenkívül bizonyos érdekellentétek is: a blokk legiparosodottabb országai, így Csehszlovákia és a németországi szovjet megszállási zóna, amelyek számára egy kibővült piac a termelési költségek jelentős csökkentését tenné lehetővé, állnak az egyik oldalon, míg a nyersanyagtermelés rangjára való lefokozódástól tartó legfejletlenebb országok, mint Bulgária és Románia, a másikon. Bizonyosan az ilyenfajta ellenállás lecsillapítására szolgál, hogy az „Alapelvek" előirányozzák annak a lehetőségét, hogy a blokk legfejlettebb országai segítsék a legkevésbé előrehaladottakat.

10. Összefoglalva, a valódi integráció előtt tornyosuló akadályok korántsem lebecsülendők. A blokk minden tagjának továbbra is érdekében áll a Nyugattal való kereskedelmi kapcsolatok fenntartása, és valószínű, hogy az ebben az irányban kifejtett erőfeszítéseik folytatódni fognak a KGST megerősítésének kísérleteivel párhuzamosan is.

II. KAPCSOLATOK JUGOSZLÁVIÁVAL

11. Brezsnyev úr[40] szeptemberben Belgrádban tett utazása koronázta meg a szovjet kezdeményező lépések sorát, amelyekkel véget kívántak vetni a szovjet blokk és Jugoszlávia kapcsolatát 1958 óta jellemző ellenséges érzületnek. Ebből az alkalomból az ideológiai ellentéteket inkább megkerülték, mint hogy megoldották volna.

12. Úgy tűnik, hogy az újabb szovjet–jugoszláv közeledés kezdeményezése Moszkvából jött. Akárcsak az 1955-ben megkísérelt hasonló erőfeszítések, ezek is a szocializmus világban való elterjesztése hruscsovi koncepciójának kereteibe illeszkednek, de kétségkívül figyelembe vesznek más megfontolásokat is: vagyis ezek révén arra törekszenek, hogy a jugoszláv csatornán keresztül bejuttassanak bizonyos eszméket a harmadik világba. Továbbá olyan helyzetet kívánnak teremteni a Balkánon, ami lehetővé teszi számukra akár a balkáni „békeövezetre" vonatkozó tervek továbbvitelét, akár az Albániára irányuló esetleges nyomásgya-

40 Brezsnyev, Leonyid Iljics (1906–1982): szovjet kommunista politikus. 1960–1964-ben és 1977–1982-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke (államfő), 1964–1966-ban a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1966–1982-ben főtitkára, 1957–1982-ben az SZKP KB Elnökségének, újabb elnevezéssel Politikai Bizottságának tagja.

korlást. Végül pedig súlyt helyeznek rá, hogy megnyerjék a jugoszlávok támogatását a németországi szovjet politikához. Hruscsovnak nyilvánvalóan latolgatnia kellett, hogy ennek a közeledésnek milyen következményei lesznek „a szocialista táboron" belül, nevezetesen a kínai–szovjet vita összefüggésében, és bizonyára úgy vélte, hogy egy ilyen politika szolgálná erőfeszítéseit, amelyek arra irányulnak, hogy irányvonalának az egyes népi demokráciákban lévő ellenfeleit eltávolítsa.

13. Belgrádban a későbbi tartózkodás által árnyalt megelégedéssel fogadták a szovjet közeledési kísérleteket. Jugoszlávia, amely jelentős gazdasági nehézségekkel küzd, érdekének tekinti a Kelettel való cserekapcsolatok fejlesztését. Titót bizonyára a Hruscsovval való párbeszéd újrakezdése is megelégedettséggel tölti el, ami azt a benyomást kelti benne, hogy befolyást gyakorolhat mindkét táborban. Végül a jugoszlávok látni kívánják, hogy Moszkva elismeri szocialista jellegüket, és közben megragadták a lehetőséget, hogy ellentmondjanak a kínaiaknak.

14. Mindazonáltal Jugoszlávia nemzetközi téren elfoglalt pozíciója nehezen leküzdhető határokat szab a Moszkvához való közeledésnek, amivel egyébként, úgy tűnik, a szovjet vezetők is tisztában vannak. Kizártnak tűnik, hogy Tito lemondhatna el nem kötelezett álláspontjáról, és elfogadhatná a táborba való visszatérés valamilyen formáját, ami megfosztaná őt nemzetközi hallgatóságának leglényegesebb részétől. Ez magyarázza a [németországi – KDG] szovjet zónával való különbéke aláírásával kapcsolatos fenntartásait is. Mindeközben a nemzetközi problémák többségével kapcsolatban Jugoszlávia Moszkvához hasonló álláspontot foglal el.

15. A Jugoszlávia és Bulgária közelítése érdekében néhány hónap óta tett szovjet erőfeszítések egyebek mellett erőteljes nyomás alá kívánják helyezni Görögországot. Az egyes politikai személyiségek ellen Bulgáriában az utóbbi időben hozott intézkedések nem tekinthetők függetlennek a Szovjetunió azon óhajától, hogy eltávolítsák e megbékélés fő bolgár ellenzőit. A szovjet terv ez ideig csak mérsékelt sikert ért el egyrészt a Jugoszláviát és Bulgáriát megosztó területi problémák miatt,[41] másrészt pedig azért, mert Jugoszlávia, úgy tűnik, meg kívánja őrizni Görögországgal fenntartott baráti kapcsolatait és együttműködését.

16. A Pankow[42] és Varsó közötti kapcsolatok. 1962. október közepén Gomułka[43] hivatalos látogatásra Ulbrichthoz[44] ment, amivel az utóbbi négy évvel azelőtti varsói látogatását viszonozta. Gomułka kezdeményezését főként gazdasági okokkal magyarázzuk. Ígéretet kapott ipari berendezések szállításának jelentős növelésére és a tudományos és technikai együttműködés megerősítésére. Cserébe

41 A Jugoszlávia részét képező Macedónia területére Bulgária igényt támasztott. A bolgár történeti irodalom azt feltételezte, hogy a bolgárok és a macedónok egy néphez, a bolgárhoz tartoznak.

42 1945 és 1960 között a keletnémet kormány sok tagja Pankow Niederschönhausen helységében, a Majakowskiringen lakott. A nyugati szerzők ezért gyakran Pankow említésével a keletnémet rendszerre utaltak.

43 Gomułka, Wladisław (1905–1982): lengyel kommunista politikus. 1956–1970-ben a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) első titkára, 1957–1971-ben az államtanács tagja.

44 Ulbricht, Walter Ernst Paul (1893–1973): német kommunista politikus. 1950–1971-ben Németország Szocialista Egységpártjának főtitkára, 1960–1973 között az NDK államtanácsának elnöke.

minden korábbinál erőteljesebben kifejezte azt a támogatást, amit Lengyelország nyújt Ulbricht rendszerének és Berlinre vonatkozó követeléseinek. Úgy tűnik, mindezt anélkül tette, hogy törődött volna azokkal a következményekkel, amelyekkel ez országának a Német Szövetségi Köztársasághoz fűződő viszonyára nézve járhat.

III. ALBÁNIA

17. Albánia Moszkva iránti ellenséges érzületét[45] fokozta félelme, amelyet a szovjet–jugoszláv közeledés esetleges balkáni következményei miatt érzett. Míg Albánia továbbra is diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat (az utóbbiakat eléggé korlátozott mértékben) tart fenn a csatlós államokkal, Kínától való függése szorosabbá vált.[46]

18. Albánia a szovjet politika és Hruscsov személye elleni egyre epésebb támadásait, úgy tűnik, szorosan összehangolja Pekinggel. E támadások a kubai válság alatt, októberben érték el tetőpontjukat, amikor Hodzsa[47] hevesen kritizálta Hruscsov politikáját, míg a „Zëri i Popullit"[48] a „Hruscsov-csoport" megdöntésére ösztönözte a szovjet kommunistákat. Albánia mindazonáltal gondot fordít rá, hogy különbséget tegyen Hruscsov és a szovjet nép között, amelynek irányában továbbra is örök hálát és csodálatot tanúsít.

19. A Moszkvával való szakítás miatt kialakult nehézségek ellenére úgy tűnik, hogy a belső helyzetet szilárdan kézben tartják. Az ellenállásnak semmilyen jele nem mutatkozik.

20. A Nyugattal való diplomáciai kapcsolatok kiszélesítésére irányuló albán tapogatózások nem sok eredménnyel jártak. A Nyugattal fennálló kereskedelmi kapcsolatok kismértékben nőttek.

21. Noha a Nyugatnak óvatosságot kell tanúsítania Albániával való kapcsolataiban, nem szabadna elszalasztania az esetlegesen kínálkozó alkalmat, hogy bátorítsa Albánia fejlődését a függetlenség útján.

---

45 Az Albán Munkapárt zárt körben már az SZKP 1956. februári XX. kongresszusának másnapján élesen támadta a hruscsovi politikát. Az albán vezetők a következő években mind eltökéltebben támogatták a kínai irányvonalat. Az 1960-as moszkvai értekezlet idejére a szovjet és az albán vezetés ellenségeskedése tovább erősödött.

46 Albánia 1958 óta építette a kapcsolatait a Kínai Népköztársasággal. A szovjet desztalinizációt és Jugoszlávia harmadikutas szocializmusát egyaránt elutasítva, az albán vezetők 1960 tavaszán elérkezettnek látták az időt a váltásra. Miután júniusban a Román Dolgozók Pártjának kongresszusán felszólaló Hruscsov megbélyegezte Kínát, az albán delegáció élesen tiltakozott. A szovjet pártvezetés válaszul az ígért gabonaszállítmányokat nem indította el Albániába, és kísérletet tett Enver Hodzsa és Mehmet Shehu elmozdítására is. A politikai rendőrség, a Sigurimi azonban a szervezkedést leleplezte, s öt szovjetbarát politikai vezetőt kivégeztek. Kína – noha maga is gazdasági gondokkal küzdött – azonnal pótolta a szovjet gabonaszállítmányt.

47 Hodzsa, Enver; Hoxha (1908–1985): albán kommunista politikus. 1943–1954-ben az Albán Kommunista Párt (1948-tól Albán Munkapárt) főtitkára, 1954–1985-ben első titkára, egyúttal Albánia első számú vezetője.

48 Zëri i Popullit: albán napilap. 1942-ben Albánia hivatalos újságjaként alapították. Később a Munkapárt hír- és propagandalapja lett.

IV. BELSŐ HELYZET

22. Az utóbbi hónapokban a meghasonlottság bizonyos jelei figyelhetők meg a blokk több pártján belül, valószínűleg Hruscsovnak az SZKP XXII. kongresszusán újra meghatározott politikája következtében kialakult nézeteltérések miatt.

23. A bolgár párt november 5-én megnyílt kongresszusán kizárták a kormányból és a párt Központi Bizottságából Jugov miniszterelnököt[49] és öt másik vezetőt. Pártellenes tevékenységgel és a már leváltott sztálinista Cservenkovval[50] való cinkossággal vagy a „szocialista törvényesség" megsértésével vádolták őket. Cservenkovot magát teljesen kizárták a pártból. A Magyarországon indított desztalinizációs offenzíva részeként augusztusban Rákosi és Gerő egykori vezetőket kizárták a pártból. Továbbá a bírói apparátus tizenhét egykori hivatalnokát „a szocialista törvényesség" megsértésével vádolták, öt tagot pedig „frakciózás" miatt kizártak a pártból. A desztalinizálásban eddig leglassabb Csehszlovákiában végül elhatározták, hogy átkeresztelik az utcákat, üzemeket és városokat, lerombolják Sztálin monumentális szobrát Prágában, és kihozzák Gottwald[51] földi maradványait mauzóleumából. A németországi szovjet megszállási zónában, ahol a párt kongresszusát 1963. január közepére irányozták elő, a rendszer sajtószervei az igazságügyi minisztériumot „a szocialista törvényesség" megsértésével kezdték vádolni.

24. Gazdasági téren az élelmiszer-ellátásnak a krónikus hiánnyal küszködő mezőgazdasági helyzet miatt kialakult elégtelensége különböző mértékben ugyan, de továbbra is gondot okoz. Az élelmiszerhiány, a magas árak és a jegyrendszer bevezetése egyes alapvető termékekre a vezetők körében nem titkolt nyugtalanságot kelt. Ezek a nehézségek mindeddig inkább zavaróak voltak, mint valóban veszélyesek. Csehszlovákiában egyes, célkitűzéseik elérésére nem képes kulcsiparágak sikertelensége, valamint a termelésnek a KGST keretében történő összehangolásának szükségessége az 1961–1965-ös ötéves terv elvetéséhez vezetett. Lengyelország és a németországi szovjet zóna ipari szektora is súlyos problémákkal küzd. A csatlós országok gabonatermése ebben az évben valószínűleg 10%-kal alatta fog maradni az 1961-ben elért számadatnak, és fel kell készülnünk az élelmiszerhiány súlyosbodására a jövő tavasz vége felé.

NATO
Párizs, XVI.

Aláírás: W. M. Newton
elnök

A dokumentumokat fordította: Kecskés D. Gusztáv

49 Jugov, Anton Tanev (1904–1991): bolgár kommunista politikus. 1956–1962-ben Bulgária miniszterelnöke.

50 Cservenkov, Valko (1900–1980): bolgár kommunista politikus. 1950–1956-ban Bulgária miniszterelnöke, 1949–1950-ben a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkára.

51 Gottwald, Klement (1896–1953): cseh kommunista politikus. 1921-től a Csehszlovák Kommunista Párt KB és a PB tagja, 1929–1945-ben a KB főtitkára, 1945–1953-ban elnöke; 1946–1948-ban miniszterelnök, 1948–1953-ben köztársasági elnök.

GUSZTÁV D. KECSKÉS

THE EAST-EUROPEAN SOVIET SATELLITES FROM THE NATO PERSPECTIVE DURING THE 1962 CUBAN MISSILE CRISIS

The opening of the NATO Archives in 1999 has significantly increased the possibilities for reconstructing Western policy concerning major global conflicts during the Cold War. The published documents give a comprehensive analysis, from a NATO perspective–and therefore that of Western foreign ministries–of the situation of the Soviet Union and its East-European satellites during the period of the Cuban missile crisis in autumn 1962. Moreover, the analysis offers an outline of a possible Western approach toward the region. These documents have been prepared by a working group dealing with the developments inside the Soviet bloc and the Political Committee of the NATO Council, the highest consultative and decision making forum of the North Atlantic Treaty Organization.

VADAS ANDRÁS

A Föld(történet) egy pillanata

Gondolatok a környezettörténetről John McNeill könyve kapcsán

Talán kevés olyan történeti diszciplína van, amely kisebb nyomot hagyott volna a hazai történettudományban, mint a környezettörténet. Ennek látványos példáját szolgáltatta, hogy az itt bemutatott kötet[1] külföldön ismert és elismert szerzőjének az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Közép-európai Egyetemen tartott előadásaira 2011 novemberében összesen nem volt több mint negyven ember kíváncsi, s ők is nagyobbrészt a környezetvédelmi mozgalmak képviselői voltak, nem történészek, környezettudósok.

A környezettörténet, ez az Egyesült Államokban és Európa bizonyos országaiban a 20. század második felében gyors fejlődésnek indult tudományos diszciplína, Magyarországon az 1980-as évekig szinte nyomokban sem jelent meg, és azóta is csak elvétve tesznek a szerzők tanúbizonyságot arról, hogy nemzetközi eredményeit ismernék, felhasználnák. A hazai történeti kutatás még az elmúlt évtizedben is a történeti földrajzhoz kapcsolódó, (esetleg) önálló, de a történeti segédtudományok közé sorolható tudományágként tekintett e diszciplínára.[2] Néhány tanulmánykötet és szakmai fórum az elmúlt évtizedekben bár alacsony, de meglévő érdeklődésről tesz tanúbizonyságot. A *Korall* talán az egyetlen tudományos igényű történeti folyóirat, amelyik nem kezeli mostohán e területet, alapítása utáni első számát (2000. nyár) éppen a történeti ökológia köré szervezte. Azóta – ha önálló tematikus szám nem is, de – több önálló tanulmány és recenzió napvilágot látott erről a témáról a folyóirat hasábjain. A folyóirat mellett meg kell említeni az MTA Történettudományi Intézetét, amely a *História* egy különszámának,[3] valamint a – kissé szerencsétlen című – *Természettörténelem* sorozatcím alatt megjelent köteteinek tanúsága szerint az elmúlt esztendőkben nagyobb hangsúlyt fektetett erre a diszciplínára.[4]

1 *John McNeill*: Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete. Ursus Libris, Bp., 2011. 477.
2 *R. Várkonyi Ágnes*: A történeti ökológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Pannonica–Osiris, Bp., 1998. (A Történettudomány Kézikönyve 1.) 51–76.
3 História 31. (2009) 3. sz.
4 *Rácz Lajos*: Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2008. (Természettörténelem), *Mészáros Ernő*: A levegő megismerésének története. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2008. (Természettörténelem), *Mészáros Ernő*: A természettudományok rövid története. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011. (Természettörténelem).

A hazai kutatásban, érdekes módon, elsősorban az újkort megelőző korokat vizsgáló történészek foglalkoztak e diszciplínával, amit az eddig megjelent tanulmánykötetek is igazolnak.[5] Jelen írásunkban a környezettörténet historiográfiájának egy alapvető munkája, s ezen munka szerzője köré csoportosítva igyekszünk bemutatni, hogy a környezet történetének kutatása milyen relevanciával bír a modern korral foglalkozó történészek számára, és milyen kérdések megválaszolására tesz kísérletet. Az itt bemutatandó mű ugyanakkor hozzájárulhat ahhoz, hogy más korok történészei is komolyabban kezdjenek el a környezettel – mint a végbemenő történeti folyamatok szereplőjével, s ne csak mint azok díszletével – foglalkozni. A kötet tárgyalásának apropóját az adja, hogy annak magyar fordítása 2011-ben jelent meg, s ez az egyik első környezettörténeti munka, amely napvilágot látott itthon.

John McNeill, a Georgetown Egyetem történészprofesszora szinte teljes munkásságát a környezettörténetnek szentelte, munkái időben és térben egyaránt tágan mozogva, a 17. századtól a 20. századig, a Mediterráneumtól a karibi térségig kalauzolnak. Annak ellenére, hogy jelentős számú publikációja jelent meg folyóiratokban és tanulmánykötetekben, nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy azon, viszonylag kevés történész egyike, aki nagy magabiztossággal és hozzáértéssel tud szintetizálni. Ez egy olyan tudományterületen, mint a történeti ökológia, ahol a természettudományok széles tárházán kívül a szociológia és a történeti irodalom ismerete egyaránt elengedhetetlen, különösen nagy és ritka erény.

Nemcsak időben és térben széles spektrumúak, de a környezettörténet számos területére kiterjedtek a kutatásai. Utolsó könyvében a karibi térség gyarmatosítása, majd ültetvényes gazdálkodási területté alakítása során megváltozott ökoszisztémákat vizsgálva mutatja be, hogy ezen új rend miként hatott a különböző moszkitófélék és velük bizonyos betegségek elterjedésére. A könyv talán legjobban sikerült része a harmadik fejezet, amelyben a szerző az 1770-es évek karibi forradalmainak és az amerikai függetlenségi háborúnak a környezeti viszonyait vizsgálva rámutat arra, hogy milyen eltérő módon érintették e betegségek a szemben álló feleket, és ennek milyen jelentősége lehetett a harcok kimenetelében.[6] Hasonlóan új szempontokat vetett fel első jelentősebb nemzetközi visszhangot kapott könyve, amely a Mediterráneum hegyeit tárgyalta. Könyve nem a térség oly sokat vizsgált tengerparti sávjával foglalkozik, hanem a ma sivár pusztaság képét mutató hegyoldalakkal. Nem fogadja el azt a korábbi általános nézetet, miszerint a térség terméketlenné válása már a Római Birodalom óta jelen lévő folyamat; az új- és jelenkori változások jelentőségét hangsúlyozza, igen plasztikus példákon keresztül Törökországtól Itálián át Marokkóig.

5 Ehhez ld.: Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken, Bp., 2009., ill. Környezettörténet 2. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken, Bp., 2011. Az Európai Környezettörténeti Társaság (ESEH) magyarországi tagságát ld.: http://www.geo.u-szeged.hu/eseh/?q=content/magyar-tagsag. A hozzáférés ideje: 2012 februárja.

6 *John McNeill*: Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1640–1914. Cambridge University Press, New York, 2010.

Nem áll fenn a valós kockázata annak, hogy az emberiség árthasson egy olyan gigantikus valaminek, mint a Föld, mondta 1930-ban a Nobel-díjas fizikus, Robert Millikan. McNeill az epilógusban idézi a mondatot, könyvének ezt megelőző 393 oldala viszont ennek az ellenkezőjét bizonyítja, méghozzá egy rövid időszak vizsgálata kapcsán. Röviden összefoglalva erről a periódusról szól a *Valami új a nap alatt*, valójában azonban egy igen komplex történeti, földrajzi, környezettudományi szintézis a 20. századról.

A kötet a hazai történészek számára talán kissé zavarba ejtő – földrajzi – logika mentén halad végig a 20. századi környezettörténeten, a környezet átalakításának történetén. A könyv alapvetően két egységre oszlik a bevezető és az utószó mellett, mely utóbbiakra még külön is kitérünk. A kötet első felében McNeill az egyes szférákat ért változásokat tekinti át szisztematikusan, majd a második felében az elbeszélt átalakulások mozgatóit, motorjait igyekszik feltérképezni. Az, hogy a kötetnek csak a második felében foglalkozik a miérttel, nem jelenti, hogy elhanyagolná azt, pusztán érvelésének felépítésében kulcsfontosságú, hogy ne ortodox módon az egyenes logika, a kitaposott út mentén haladjon végig. Önmagában az, hogy a változások bemutatásával kezd, távol áll a hagyományos történeti narratívától. Bár a bevezetőben magát a hagyományos történészek közé sorolja, és hangsúlyozza, hogy nincs elég fantáziája ahhoz, hogy a „20. század környezettörténetét a lemmingek vagy a zuzmók szempontjából”[7] írja meg, valójában éppen az ellenkezője jelenik meg a gyakorlatban. Bátran közelíti meg a bioszféra változásait a mikrobák életfeltételeinek változása, az atmoszféra változásait pedig az egyes városok légszennyezésének története felől.

A vaskos és gazdagon illusztrált köteten szisztematikusan nem haladunk, nem haladhatunk végig – annak ellenére, hogy szinte folyamatosan olyan felvetések kapnak helyet egymás után a részfejezetekben, melyek érdemesek lennének külön tárgyalásra is –, az egyes fejezetek kapcsán inkább a munka struktúrájának bemutatására fordítunk nagyobb hangsúlyt, kiemelve egy-két izgalmas szempontot, esettanulmányt, ami megjelenik a *Valami új a nap alatt*ban, s amelyekhez hasonló problémák vizsgálata a hazai történeti kutatás szempontjai között is helyet érdemelne.

Az egyes szférák bemutatásánál a szerző igyekszik gyakran változtatni a perspektíváját: hogy egy korábbi – édesapjával közösen írott – könyvének címét idézzük, a Föld változásaira hol „madártávlatból”,[8] hol mikroregionális szinteket érintő példákon keresztül közelít (Új-Kaledónia bányászatának tragédiáján vagy Cubatão [Brazília] légszennyezésének példáján keresztül).

A litoszféra és a pedoszféra 20. századi változásait bemutató fejezet talán mind közül az egyik legadatgazdagabb. Ez veszélyes is lehet: a nagy szintézisek elsődleges funkciója nem az adatok közlése, erre inkább a valamivel szűkebb olvasóközönséget megszólító szakfolyóiratok hasábjai alkalmasak, s egy ilyen nagy

7 McNeill, J.: Valami új i. m. 19.

8 *Robert McNeill–William H. McNeill*: The Human Web: a Bird's-Eye View of World History. W. W. Norton & Company Ltd., London, 2003.

volumenű munka élvezeti értékét a túl sok adat jelentősen csökkentheti is. Ugyanakkor erre is igen hatásos módszert választ McNeill, a nyers adatok helyett elsősorban az arányok változásának bemutatásával szemlélteti a folyamatokat, és gyakran igen plasztikus példákat hoz annak érzékeltetésére, hogy milyen átalakulások következtek be a 20. század során. Ezek közül talán az egyik legmegrázóbb az a táblázat, amely a föld- és talajmozgások összvolumenét mutatja egy adott évben.[9] Ebből az derül ki, hogy az ember olyannyira „geológiai tényezővé" vált a 20. században, hogy a belső és külső erők közül már csak a víz mozgat meg jelentősebb mennyiségű talajt és követ évente, mint az ember.

A litoszféra és a pedoszféra változásait bemutató, viszonylag rövid fejezet elsősorban a talajt ért változásokkal, s ezen belül is két területtel foglalkozik részletesebben: a talajszennyezéssel és az erózióval. A műtrágya mezőgazdasági jelentőségének és legalább ennyire jelentős környezetkárosító hatásának bemutatásakor a magától értetődő kétkedés mellett igyekszik árnyalni a képet azzal, hogy elismeri, a műtrágyázás kétmilliárddal több embert tart el, mint ha ez a korszakos találmány nem létezne, amiről hajlamosak megfeledkezni a környezetvédelmi szervezetek propagandistái. McNeill munkásságára általában igaz, hogy bár egy igen kényes kérdést, az ember környezetkárosításának történetét mutatja be, nem értékeli az emberi tevékenységet, inkább annak motivációit próbálja meg feltárni.

Az atmoszféra jelenkori változásainak bemutatása valamivel több helyet kapott a kötetben. Az emberi folyamatok fő színterének szennyezése, összetételének megváltoztatása, ha a pedoszféráénál nem is látványosabb, de alapvetőbb átalakulásokat okozott. A légkörrel foglalkozó két fejezet közül az elsőben egyes városok példáján keresztül az iparosodás és a motorizáció légszennyezettségbefolyásoló hatásának felvázolásával mutat rá McNeill az emberi tevékenység következményeire az atmoszféra földfelszín közeli részében.

A második alfejezetben – ismét változtatva a látószögön – a regionális levegőszennyezések globális hatásával foglalkozik. Itt is néhány példa bemutatásával kezdi. Ezek közül két példa földrajzilag közeli iparterület – a Ruhr-vidék és a „kénháromszög"-ként ismert német–cseh–lengyel határvidék – légszennyező hatását elemzi, és rámutat a piacgazdaságok és a szocialista tervgazdaság légszennyezéseiben mutatkozó látványos párhuzamra. Míg Nyugaton a magáncégek sokáig, az egészség árán is, a profitmaximalizálásra törekedve szennyezték a Ruhr-vidék térségét, addig a vasfüggöny túloldalán a szocialista tervgazdaság a közös jövő építésének jegyében tette ugyanezt.[10] A hazai történeti, környezettudományi kutatás egyelőre adós a szocialista időszak alatt történt talajszennyezések átfogó történetének megírásával, de esettanulmányok – például a budapesti

9 McNeill, J.: Valami új i. m. 48.

10 A vasfüggöny országaiban történt környezetátalakításoknak igen széles irodalma van. Például ld.: *Petr Pavlínek–John Pickles*: Environmental Transitions, Transformation and Ecological Defence in Central and Eastern Europe. Routledge, London–New York, 2000.

Metallochemia gyár komplex vizsgálata – plasztikusan mutattak rá a hasonló elemzések jelentőségére.[11]

A *Valami új a nap alatt* egészén végigvonul az a gondolat, hogy a mai politikai kultúra hajlamos megfeledkezni arról, hogy az egyes politikai rendszerek – legyen az demokrácia, önkényuralom, szabad verseny vagy éppen tervgazdaság – hasonlóan módszeresen képesek voltak (és képesek ma is) a természeti erőforrások mértéktelen fogyasztására, szennyezésére. A különbség talán az, hogy míg a nyugati országok már az 1960-as évek végétől ráébredtek a környezetátalakítás emberekre gyakorolt hatására, addig erre a tervszerűen titkosított eredmények miatt Keleten 1990-ig nem került sor.[12] (Nem is beszélve azokról az országokról, ahol ennek ellenére ugyanúgy használják a bizonyítottan egészségügyi ártalmakat okozó anyagokat a mezőgazdaságban és az iparban.)

A helyi-regionális jellegű légszennyezések után tér át a szerző a globális jelenségek tárgyalására – hasonló jellegüknél fogva talán érdemesebb lett volna ezt külön fejezetben tenni és összevonni a városok és a régiók szennyezéseit. Érdemes kiemelni – már csak a plasztikus példák miatt is – a savas esők és a légszennyezés épített környezetre gyakorolt hatását. Itt említi meg McNeill az általa jól ismert Athén példáját, ahol a savas esők a kötet megírását megelőző negyedszázadban komolyabban károsították a márványszobrokat és domborműveket, mint a megelőző százszor ilyen hosszú idő, valamint a londoni Szent Pál-székesegyház esetét, ahol a savas városi köd évszázadonként 8 millimétert mar le az épület minden részéről. Nem csak a londoni és athéni épületeket károsítják a savas esők és ködök, hasonló jelenség miatt kell a Parlament mészkő borítását is gyakorlatilag megállás nélkül cserélni.

McNeill nem kerüli meg a magasabb atmoszférában megjelenő változásokat és azok hatásait sem: kitér az ózonkoncentráció jelentős ingadozásaira, valamint az üvegházhatású gázok klímaváltozásban játszott szerepére. Ezen két rövid részfejezet, különösen a klímaváltozást tárgyaló, talán a kötet legpesszimistább stílusban és talán legkevésbé színesen megírt része, ami ha nem is szándékosan, de igen jól illusztrálja McNeill borúlátását e kérdésben.

A hidroszféra, különösen az édesvízkészlet legalább annyira alapvető eleme az emberiség túlélésének, mint a levegő vagy a termőföld. A víz szennyezésének története – hasonlóan a többi természeti erőforráséhoz – igen korán elkezdődött. Ami talán mégis megkülönbözteti ezt a többitől, az az, hogy bár számos

11 *Bata Gábor–Földeáki Dóra–Könczöl András–Csányi Viktor*: Ipari tevékenység hatása a környezetre és a társadalomra – a budapesti Metallochemia gyár. In: Környezettörténet i. m. 245–267. és *Bata Gábor–Andó József*: Nehézfémmel szennyezett talajszelvény környezeti minősítő vizsgálata a Metallochemia-telephely (Budapest, XXII. kerület) környezetében. Földtani Közlöny 135. (2005) 1. sz. 91–111.

12 Itt McNeill ugyan nem említi a magyar példákat (például a borsodi iparvidéket). Ezek – bár nehéz lenne az amerikai történész szemére vetni, gyakorlatilag teljesen hiányoznak a kötetből – ugyanezt a jelleget mutatják: *Viktor Pál*: Discourses on Nature. Politics and Environment in East Central Europe during the Cold War. In: Living Cities: An Anthology in Urban Environmental History. Eds. Matthias Legnér–Sven Lilja. Forskningsrådet Formas, Stockholm, 2010. 74–104.

ókori szerző panaszkodik a szennyezett levegőre – ahogyan erre McNeill is kitér –, a középkorban már nagyon komoly és részletes szabályokat vezettek be a vízszennyezés megakadályozására. A középkori nagyvárosok vízellátását – nem úgy, mint a szofisztikált vízvezetékrendszerrel rendelkező ókori városok jelentős részét – a helyi folyókból, patakokból kellett biztosítani, ezért korántsem volt érdektelen, hogy mennyire volt szennyezett a vízkivétel helye.[13] Azt, hogy milyen korán felfedezték a társadalmak a vízszennyezés súlyos következményeit, a pestisjárvány időszakának kútmérgezési vádjai ékesen bizonyítják.

McNeill érzékletes példákon keresztül mutatja be, hogy a tiszta víz szerzése az ipari forradalom és a népességnövekedés nyomán miként vált egyre nehezebb feladattá. A városi vízellátási problémák és nem utolsósorban a „ne az én kertembe" elv megjelenését – bár utóbbit nem említi McNeill – illusztrálja a kötet egyik legizgalmasabb esettanulmánya: Chicago. A Michigan-tó partján épült metropolisnak már a 19. század végén szembe kellett néznie a tiszta vízhez jutás nehézségeivel. A Chicago és a Calumet folyók vizén keresztül a tóba juttatott nagy mennyiségű szemét és szennyvíz annyira elszennyezte a partokat, hogy a jobb minőségű víz kinyeréséhez egyre hosszabb csatornákat kellett építeni a tó mélyebb részei felé, s végül a város vezetői úgy döntöttek, hogy megváltoztatják a folyó folyásirányát (nem csak a Szovjetunióban tudtak hasonlókat véghezvinni),[14] s a város szennyvizét ezentúl a Mississippi vízrendszere vezette le az ottani folyók vizét szennyezve. Az Egyesült Államokban ezt évtizedes persorozat követte, ahol a Mississippihez kapcsolódó szinte minden folyó menti állam bírósághoz fordult a jogtalan szennyezés, illetve a Michigan-tó természetes vízutánpótlásának részbeni megszüntetése miatt. Ezen a területen a hazai kutatások az elmúlt esztendőkben örvendetesen megélénkültek. Pál Viktor kutatásai révén immár több esettanulmánnyal rendelkezünk a 20. század második felének vízszennyezésével kapcsolatban.[15]

Az óceánok elszennyezése sokkal lassabb folyamat, mint a tengereké, és főként, mint a tavaké, kisebb vízfolyásoké. A víz minőségének tartós romlása ilyen tömeg mellett csak nehezen történik meg, ezért nem is fordít erre a jelenségre komolyabb figyelmet McNeill. Érdekes módon ugyanakkor nem tesz említést a Csendes-óceán egyre komolyabb politikai visszhangot kapott szemétszigetéről, mely bár a világtenger vízminőségére komolyabb hatással nincs, évente

13 A legtöbb erre vonatkozó forrás a korabeli angol és német városi statútumokban maradt fenn. *Dolly Jørgensen*: What to Do with Waste? The Challenges of Waste Disposal in Two Late Medieval Towns. In: Living cities i. m. 34–55.

14 *Czéh Zoltán*: Ahol a folyók visszafelé folynak. „Természet-átalakítás" és vízszennyezés a Szovjetunióban. Café Bábel 33. (1999) 71–75.

15 *Viktor Pál*: To Act or not to Act: Water Problems in North-Eastern Hungary after 1945. In: Thinking Through the Environment. Ed. Timo Myllyntaus. The White Horse Press, Cambridge, 2011. 268–288. és *Viktor Pál*: Dead River Cities. Water and Society in Northern Hungary in 1950s–1970s. In: Urban Europe in a Comparative Perspective. Papers Presented at the Eighth International Conference on Urban History, Stockholm 30 August – 2 September 2006. Ed. Lars Nilsson. Institute of Urban History–Stockholm University, Stockholm, 2007. [CD-ROM] (Studier i stads- och kommunhistoria, 31.)

sok tízezer madár és hal pusztulását okozza, és a jövőben komoly ökológiai problémákhoz vezethet.[16]

A hidroszféra története ugyanakkor nemcsak a vízszennyezés története, legalább annyira a víz felhasználásáé is. A vízhasználat számos területe közül, bár megemlíti a vízkivételt, a vízellátást – ezt talán kevésbé elemzi részletesen, mint amekkora jelentősége van –, McNeill igazán részletesen egy, a 20. századi környezettörténészek által igen gyakran vizsgált területtel, a gátakkal, a folyószabályozással foglalkozik. Churchill szavait idézi – egyébként is tucatnyi író, költő szavait citálja McNeill: Xenophóntól Shakespeare-en át Ibsenig –, aki egy afrikai látogatása során írt a Nílus „elpazarolt" energiájáról. Ennek az energiának az egyre fokozottabb kihasználása a 20. század egyik legtöbb vitát kiváltó környezetmanipulációja.[17] A gátak építése számos országban messze túlmutat önmagán: a fejlődő országok hatalmas erőmű-építési programjai, melyek közül a kötet az Asszuáni-gát esetét ismerteti (de éppúgy lehetne példa itt a brazíliai Itaipú-gát, a venezuelai Guri-gát, vagy a valamivel későbbi kínai Három Szurdok-gát), a modernizáció szimbólumává váltak. Hogy közelebbi példákat is említsünk, a bős–nagymarosi vízlépcső esete sem független ezektől a modernizációs tervektől.[18]

A gátépítések mellett a vízszabályozás történetének a mocsarak lecsapolása, a vizek szabályozása is legalább annyira része. McNeill a Mississippi esetében bocsátkozik hosszabb elemzésbe, ahol arra fókuszál, hogyan került konfliktusba az újabb és újabb mezőgazdasági területek nyerésének igénye a folyók áradásainak problémájával, azaz miként súlyosbította a több millió hektár (mintegy két magyarországnyi) terület lecsapolása az áradásveszélyt a folyó vízgyűjtőjén a 19. századtól kezdve. A mocsarak évezredeken keresztül felfogták az áradásokat, lecsapolásuk után viszont a vizeket csatornákon keresztül egyenesen a Mississippibe vezették, egyre növekvő árvizeket okozva ezzel. Hogy McNeill ezen példája mennyire megállja a helyét, jól illusztrálja a Mississippi 2011-es áradása, amely

16 Méretének megítélése még a jövő feladata, ibériai-félszigetnyi és egész Európa méretű szemétszigettel is találkozunk az irodalomban.

17 Csak az elmúlt másfél évtizedben született jelentős munkák: *Stefania Barca*: Enclosing Water: Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1796–1916. White Horse Press, Cambridge, 2010; *Matthew Evenden*: Fish versus Power: An Environmental History of the Fraser River. Cambridge University Press, New York, 2004; *Elisabeth Grossman*: Watershed: The Undamming of America. Counterpoint, New York, 2002; *Donald C. Jackson*: Building the Ultimate Dam: John S. Eastwood and the Control of Water in the West. University Press of Kansas, Lawrence, 1995; *James B. Waldran*: As Long as the Rivers Run: Hydroelectric Development and Native Communities in Western Canada. University of Manitoba Press, Winnipeg, 1988; Social and Environmental Impacts of the James Bay Hydroelectric Project. Ed. James F. Hornig. McGill-Queen's University Press, Montreal, 1999.

18 Ehhez lásd: *Judit Galambos*: An International Environmental Conflict on the Danube: the Gabčikovo–Nagymaros Dams. In: Environment and Democratic Transition in Central and Eastern Europe. Policy and Politics in Central and Eastern Europe. Eds. Anna Vári–Pál Tamás. Springer, Dordrecht–Boston–London, 1993. (Technology, Risk and Society, 7.) 146–156., *Hubertus Knabe*: Umweltkonflikte im Sozialismus. Möglichkeiten und Grenzen gesellschaftlicher Problemartikulation in sozialistischen Systemen: eine vergleichende Analyse der Umweltdiskussion in der DDR und Ungarn. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1993. (Bibliothek Wissenschaft und Politik, 49.)

több helyen minden idők legmagasabb vízállását produkálta, és az Egyesült Államok történetének összegszerűen legnagyobb kárt okozó árvize volt.

A bioszféra története is két fejezetet kapott a kötetben. Ha szabad elfogultnak lennem a kötet bizonyos részei iránt, e két fejezet, különösen pedig a mikrobák 20. századi történetét taglaló egység a kötet legjobban sikerült része. (Nem véletlen, a szerző kutatásai később, így a fent említett *Mosquito Empires* című kötetben ebbe az irányba vezettek. 2010-ben megjelent munkája ennek a kérdésnek a részletesebb taglalása, a kora újkori karibi térség kontextusában.)

A *Valami új a nap alatt* és szerzője egészen új megközelítésbe helyezi a baktériumok és más mikroorganizmusok történetét. McNeill azt a feltétlenül helytálló megállapítást teszi, hogy a Föld történetében az emberiség elmúlt, mintegy másfél száz esztendejét megelőzően mindig is ezek az organizmusok uralkodtak bolygónkon. Ezt az uralmat próbálja (!) az ember átvenni, három eszköz révén, hol sikeresebben, hol kevésbé sikeresen. Ezek az eszközök a higiénia, az antibiotikum és a védőoltások. Ami talán a legérdekesebbé teszi e szakasz okfejtését, az a kontinuitás. Az a kontinuitás, amivel a mikroorganizmusok hosszú történetét ábrázolja, melybe beilleszti a 20. századot. Ezen élőszervezetek számára is ez volt a legtöbb változással járó század. Az ember előbb, úgy tűnt, megtalálta ellenük az orvosságot, majd kiderült, hogy csak csatákat nyert meg – a jelenlegi eszközökkel nem lehet a fertőző betegségektől megszabadítani az emberiséget: a baktériumok, vírusok és társaik „fellélegezhetnek". Az 1970-es évektől sorra kerültek elő jelentősen visszaszorított betegségek, illetve jelentek meg új fertőző betegségek – a sort a tuberkulózis nyitotta, s a HIV, az Ebola és az újabb influenzatörzsek folytatták. A közegészségügy utolsó riadalmát a – kötetben ugyan kronológiai okokból nem említett, de a sorba jól illeszthető – H1N1-es influenzatípushoz kapcsolódó fertőző vírusos megbetegedés okozta. A fejlett országok kormányai – természetesen a gyógyszeripari vállalatokkal karöltve – olyan világméretű járványt és halálozást vetítettek előre, mint amilyen az 1918-as spanyolnátha volt (ez utóbbi halottainak számát 80–100 millió közé teszik a kutatók, míg a H1N1 áldozatainak száma világszerte nem érte el a 15 ezret).

McNeill olyan – tudott, de kevéssé hangsúlyozott – jelenségek közötti kapcsolatra hívja fel a figyelmet, mint az öntözés, így a vízhez kapcsolt területek növekedése és a betegségek terjedése, vagy a trópusokba való behatolás és a korábban ismeretlen betegségek kiszabadulása (Lassa-láz, Ebola, HIV). Arra is itt hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos, betegségeket nagy számban terjesztő állatok számára milyen ideális életkörülményeket teremt az ember. Itt említi a szerző azt az első olvasásra szinte elképzelhetetlen adatot, hogy a világ gabonatermésének egyötödét rágcsálók fogyasztják el.

A 20. században a bioszféra változásának másik oka a földhasználat és a mezőgazdaság globális szintű, drasztikus átalakulása volt. Ezen időszakban az ember soha nem látott méretű területeket tett művelésre alkalmassá (akkor is, ha azok valójában nem voltak azok). Nemcsak önmagában a szántóföldek területének jelentős növekedése volt alapvető hatással a bioszférára, hanem ezen területek művelésének formája is. A gépesítés – s ennek nyomán a monokultúra

általánossá válása a fejlett világban – alapvetően befolyásolja az adott terület biodiverzitását.

A bioszféra gyökeres átalakulása nemcsak a szántóterületeken és a művelés alól kivont területeken (amit bár említ bár McNeill, nem tulajdonít neki nagy jelentőséget) követhető, hanem a földfelszín további nagyobb egységein, az erdőkben és a világtengerekben is. Az erdőirtásnak időről időre eltérő motivációja volt. Az ókori Mediterráneum erdőinek kiirtásában – bár ennek mértékéről igen komoly viták zajlottak, zajlanak, részben McNeill már említett kötete kapcsán – az épületfának és a hajók készítésének volt kulcsszerepe. A középkortól a bányászat egyre nagyobb méreteket öltött, bizonyos régiókban – a német területeken, a Kárpát-medence peremterületein – ez okozta az erdőállomány csökkenését. A kohászat lassú kibontakozása és a fűtőanyag-szükséglet is jelentősen csökkentette egyes térségekben az erdő méretét. McNeill kiemeli, hogy a 19. század derekától az Egyesült Államokban az erdők 90%-át mezőgazdasági terület nyerése érdekében irtották ki. Mára a fejlett országokban ez gyakorlatilag teljesen megszűnt, itt a kivágásoknak már csak a faipar – papíripar, bútoripar – a jellemző oka. A 20. századi nagy erdőirtások főként nem a mérsékelt övezetben zajlottak, hanem a trópusokon, ahol a növekvő lakosság ellátására egyre több – általában rossz minőségű talajjal rendelkező, ezért gyakran néhány év után parlagon hagyott – erdőséget égettek fel. Súlyosbítja a helyzetet, ha több tényező együtt van jelen: a fokozódó földéhség (akár a kapás földművelés, akár nagybirtokok kialakítása miatt), a kohászat, az útépítés, a bányászat, mint Brazíliában, amelynek neve összefonódott a 20. századi erdőirtásokkal.

A kötet második nagyobb egysége azzal foglalkozik, hogy a fent taglalt változásoknak milyen fő motorjai vannak. Az első ezek közül a népességnövekedés problémája. Magától értetődő, hogy a soha nem látott mértékben növekvő világnépesség hatással van a környezetre, a környezetszennyezésre. Ugyanakkor kérdéses, hogy a környezetváltozás mely eleméért és mennyiben tehető felelőssé az emberiség. A földi biomasszának ugyan növekvő hányadát teszi ki az ember, de a teljes biomasszának még mindig csak a 0,1%-át! Bizonyos országok – mint az Egyesült Államok a 20. század első felében vagy a Szovjetunió az 1920-as éveket követő fél évszázadban – jelentősen befolyásolták a szén-dioxid és más üvegházhatású gázok kibocsátását, alapvetően átalakították a pedoszférát, óriási területeket vontak művelés alá, miközben lakosságuk nem növekedett jelentősen. Ennek ellenkezőjére szolgáltat példát a mai Afrika, amely a döbbenetes demográfiai növekedés mellett alig tehető felelőssé az említett változásokért.

Bizonyos problémák ugyanakkor sokkal szorosabb kapcsolatban vannak a demográfiai robbanással. Különösen ilyen az élelmiszernövények jelentős előretörése és a fafélék jelentős visszaszorulása. Ez nyilván nem azonos mértékben jelentkezett a glóbuszon, McNeill két területet emel ki: egyfelől a városokat, másfelől a perifériákat, azaz a korábban nem lakott, félsivatagos, alacsony termőképességű, magasabb tengerszint feletti, túlzottan erózióveszélyes területeket – mint az esőerdők pereme, a Szahara pereme vagy a Himalája oldala –, amelyek benépesülése a növekedéshez kapcsolódó migrációs hullámhoz köthető.

A környezettörténeti kutatáson belül a városok vizsgálata a szomszédos országokban, különösen Ausztriában, nagy hagyományokra tekint vissza. A „társadalmi metabolizmus" elméletével a Klagenfurti Egyetem kereteiben működő Szociálökológiai Intézet és Környezettörténeti Központ számos kutatója foglalkozik. Érdeklődésük középpontjában egyes városok (különösen Bécs) és vízfolyások metabolizmusa áll, azaz hogy ezen rendszerekben milyen beérkező és kimenő elemeket találunk. Több plasztikus példát is kiemelhetünk, ilyen a Wien folyó esete, amely egy kis természetes vízfolyásból mára – egy néhány évszázados időszak után, amikor védelmi szerepben hol kiszárították, hol elöntötték a völgyét vízzel – egy, a legtöbb helyen fedett vízelvezető csatornává alakult, s alapvetően megváltozott a vízháztartása. Magyarországon a Duna mellett – amellyel az osztrák területeken több kutató, köztük Verena Winiwarter és Martin Schmitt foglalkozott behatóan – olyan alapvető változásokon átesett, kisebb vízfolyások is jó példát szolgáltathatnak, mint a Sajó vagy a budapesti Ördög-árok.

A város a 20. századi növekedés egyik leglátványosabb területe. A középkori és sok esetben még a kora újkori város sem önfenntartó: „A város lassan és biztosan elemészti magát…" – hogy Paul Auster utópiájának egyik városleírását idézzük[19] –, s ez csak az újkorban változik meg. A fejlődő világ városai még ma sem minden esetben önfenntartóak, de általánosságban azt mondhatjuk, az urbanizáció lett a globális változások egyik motorja. Nemcsak saját képük változik meg radikálisabban, mint korábban bármikor, de a környezetük is, a falvak is, melyek funkciója átalakul, és immár a város ellátása lesz a legfontosabb szerepük.

A Földet ért modern kori változások másik motorja az energiaigény emelkedése, az energiahordozók bányászata. Szimbolikus, hogy az Egyesült Államok első olajmezőjét a Mexikói-tenger partvidékén a 20. század 23. napján tárták fel. Természetesen nem ez volt az első hely a világon, ahol olajat találtak. Ekkor a később Baku I-nek nevezett, Kaszpi-tenger környéki olajmezők már évtizedek óta hozták a felszínre a nyersolajat. Akárhogy is, a 20. század első fele a szén és a fa mellé felfedezett egy energiahordozót, amely megváltoztatta mindazt, amit addig az energiagazdálkodásról gondoltak.

A 20. század három (energia)technológiai újítására tér ki részletesen McNeill. Ezek közül kettő szinte magától értetődő: az atomerőmű és a gépkocsi. Ezek elemzése talán nem olyan mély, mint az eddigi esettanulmányoké, de e változások környezetre gyakorolt hatásának bemutatása talán szükségtelen is egy ilyen összefoglalóban. Ami annál inkább érdekes, a harmadik ilyen újítás: a láncfűrész. A láncfűrész forradalmasította a fakitermelést a Föld minden kontinensén, míg a 20. század elején a kitermelés teljes egészét fűrészekkel végezték, a 20. század végére ez néhány százalékra esett vissza. McNeill érdekes szempontot vet fel ezen eszköz terjedésének elemzésével, ugyanakkor azt, hogy miért helyezi ezt arra a szintre, ahová a gépjárműveket, nem indokolja. Az erdőterület drasztikus változásai a 20. században alighanem kevéssé hozhatók ezzel közvetlen

19 *Paul Auster*: A végső dolgok országában. Európa, Bp., 2005. 28.

összefüggésbe. Az erdőirtás bekövetkezhetett volna a fák manuális kivágásával vagy az erdők még nagyobb ütemű felégetésével is.

A változások motorjai közül a legkomplexebb módon talán a politika és a szellemi áramlatok hatásait kell elemezni. A politikai áramlatok elemzésekor a szerző két korszakot különböztet meg: a „nagy szellemi áramlatok" által uralt időszakot (1970-ig), melyet a „környezeti ökológiai rendszerek" terjedésének kora követ.

McNeill több helyütt erősen elhatárolódik attól, hogy akár csak évtizedes, évszázados keretet adjon bizonyos változásoknak, de itt sajátos módon – és talán szükségtelenül – megteszi azt. A nagy szellemi áramlatok alatt tulajdonképpen a vallásokat érti. Kitér arra az elmúlt négy évtizedben könyvespolcnyi kritikát kapott elméletre, melyet Lynn White a *Science* hasábjain közölt még 1967-ben. Az elmélet szerint az emberi történelem ökológiai krízisét a zsidó-keresztény kultúrkörből eredeztethetjük, amely egyértelműen a természet leigázására buzdítja, buzdította a híveket.[20] McNeill említi, hogy az elmúlt évtizedekben a nagy ázsiai vallásokkal kapcsolatban is kimutatták antropológusok, vallástudósok ugyanezt, s több kutató véleményével látszólag egyetértve arra a következtetésre jut: valójában akkor győz a környezet tervszerű kiirtása a józan, mértéktartó együttéléssel szemben, amikor a tudományos forradalom jegyében megtörténik a természeti környezet deszakralizációja. Arról, úgy tűnik, hajlamos megfeledkezni, hogy Európában a természeti környezet drasztikus átformálása már sokkal korábban megkezdődött. A tudományos forradalom századait követő két meghatározó európai szellemi irányzat, a romantika és a nacionalizmus pedig semmiképpen sem értelmezhető úgy, mint a környezet drasztikus átalakítására való felbujtás.

A változások valódi motorja valójában a *gazdasági növekedés* lesz (melyre McNeill Kína példáját említi), amelyet úgy ragadhatunk meg leginkább, ha azt a vallás helyébe lépő „hitként" értelmezzük. A közgazdaságtanba vetett feltétlen hit az 1970-es évekig valóban értelmezhető egyfajta új vallásosságként, amelyben ugyanakkor – szemben a 19. század nagy szellemi irányzataival – a környezet és a természet megóvása, az erőforrásokkal való gazdálkodás nem jelenik meg tényezőként. Az 1970 utáni időszakot ezzel szembeállítva az ökoteóriák elterjedésének időszakaként mutatja be. Mérföldkő volt ebben a – McNeill által is említett, magyarra csak 1994-ben lefordított – *Néma tavasz*, amely környezetvédelmi és nem utolsósorban nőmozgalmak sorozatát indította el az Egyesült Államokban.[21] A Rachel Carson kötete nyomán meginduló kutatásoknak, intézeteknek (az elmúlt években létrejött müncheni központú, jelenleg a legnagyobb környezettörténeti kutatásokkal foglalkozó intézet is róla kapta a nevét)[22] alapvető jelentősége volt számos anyag élelmiszergyártásban, iparban való használatának betiltásában.

Fontos ehhez hozzátenni, hogy míg a környezeti mozgalmaknak az Egyesült Államokban, Kanadában, Japánban, Ausztráliában, Új-Zélandon, valamint Nyu-

20 *Lynn White Jr.*: The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. Science 10. (1967) 1203–1207.

21 *Rachel Carson*: Silent Spring. Houghton Mifflin, Boston, 1962. Magyar fordítása: Néma tavasz. Ford. Makovecz Benjámin. Katalizátor Iroda, Bp., 1994. (2. bőv. kiad. Katalizátor, Páty, 2007.)

22 Rachel Carson Center for Environment and Society, München. www.carsoncenter.uni-muenchen.de. A hozzáférés ideje: 2012. március 1.

gat-Európa fejlettebb területein alapvető jelentőségük volt, és az ipart, a mezőgazdaságot formáló tényezők közé sorolhatjuk őket, addig a világnépesség csaknem 85%-át adó Ázsiában, Latin-Amerikában és Afrikában, sőt Európa keleti területein is ennek egyelőre kevés helyen látjuk hatását. Az utóbb említett kontinensek, régiók legtöbb országában, különösen a dél- és kelet-ázsiai országokban ma is a korlátlan növekedés az egyetlen gazdasági irányelv. Kissé szomorú, hogy a *Valami új a nap alatt*ban Magyarország igen kevés említése közül az egyik éppen itt történik. Egy 1997-ben végzett felmérés szerint azon országok közé tartoztunk, másik két régióbeli országgal (Lengyelország, Ukrajna) karöltve, ahol a legkisebb a társadalmi támogatottsága a gazdasági növekedés rovására menő környezetmegóvásnak. Ez egyben érdekes fényt vet a bős–nagymarosi vízlépcsőépítés leállításának társadalmi támogatottságára, amelyet a rendszerváltás körüli társadalmi összefogás legnagyobb eredményeként értékelnek a környezetvédelem képviselői.

A másik kérdés, amellyel külön foglalkozik McNeill, az a politika hatása a 20. századi környezeti változásokra. Itt kitüntetett figyelmet két terület kap, a háborúk és a környezetvédelmi politika kialakulása és működése. A háborúk ökológiai szerepét nem értékeli túl a történész – arra mutat rá, hogy a háborús pusztítások általában nem bizonyulnak túlságosan tartósnak, a természet viszonylag gyorsan pótolja az elpusztított területek vegetációját. Ugyanakkor a háborúk vagy a béke fenntartása (az ezek közötti különbség a 20. században nehezen érzékeltethető) érdekében folytatott környezetkárosítás sokkal tartósabbnak bizonyult. A szerző itt a két hidegháborús szemben álló fél által – a hadiipar oltárán – feláldozott területekre tér ki elsősorban (ezres nagyságrendű, kisebb-nagyobb térségről beszélhetünk mindkét oldalon).

Érdekes, hogy McNeill nem tér ki arra, hogy ezek a területek az ökológia, a biodiverzitás szempontjából nem feltétlenül tekinthetők kárvallottnak. Csernobil esete bizonyítja ezt a legékesebben, amelynek térségében – bár az elmúlt néhány esztendőben némi visszaesést tapasztalnak az ökológusok – az 1986-os atomerőmű-tragédiát követően Európa egyik legfajgazdagabb területe alakult ki.[23]

A környezetpolitika 20. századi történetét is szakaszolja McNeill – itt sokkal óvatosabban jár el, mint a szellemi áramlatok esetében –, ennek története eleve sokkal rövidebb, hiszen az 1960-as évekig valóban túlzás lenne tudatos környezetpolitikáról beszélni. Ezt követően jönnek létre Európában az első zöld szervezetek, pártok. Ennek komoly lökést adott az 1973-as kőolajár-robbanás és általában az OPEC ténykedése, amely nyomán számos környezetvédelmi szervezet, hivatal jött létre a fejlett országokban. A fejlődő világban az 1980-as évektől figyelhető meg ez a jelenség, s ez McNeill szerint új szakaszt nyit a környezetpolitikában. Az 1980-as évektől két jelenséget lehet megfigyelni: Európa legfejlettebb államaiban sorra jutnak be zöld pártok a parlamentbe – érdekes módon az Európai Parlamentben csak igen későn, 2004-ben sikerült egységes frakciót (Európai Zöld Párt, jelenleg 46 hellyel) létrehozni –, és több helyütt a koalíciós kor-

23 *Robert J. Baker–Ronald K. Chesser*: The Chernobyl Nuclear Disaster and Subsequent Creation of a Wildlife Preserve. Environmental Toxicology and Chemistry 19. (2000) 5. sz. 1231–1232.

mányba is bekerülnek. A másik jelenség, ami 1980 után látványossá válik, az a környezetvédelmi programok soha nem látott kitágulása. A korai kísérletek után a döntéshozók arra jutottak, hogy a környezeti programok (és kutatások) nemzeti keretek között gyakorlatilag megvalósíthatatlanok, és a globális változásokra, így az ózonréteg és a globális felmelegedés problémájára kizárólag széles nemzetközi összefogással lehet megoldást találni.

Az epilógusban McNeill szakít azzal a távolságtartással, amivel addig a környezeti változásokat és az azokat kialakító tényezőket kezelte, és arra próbál választ adni, vajon meddig tartható fenn a jelenlegi helyzet „roppant ökológiai és társadalmi problémák" kialakulása nélkül. A történész itt, szemben a megelőző 400 oldal nagyobb részével, múltbéli analógiákra alapozva egyértelműen negatív képet fest, és alapvető átalakulásokat sürget. Érdekes módon e pár oldalon a narratíva kicsit szétesik, az addig erős logikai kohézióval rendelkező gondolatfüzérek közötti kapcsolat egyre lazábbá válik.

Végezetül, ha már olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a környezettörténet egyik alapműve immár elérhető magyar nyelven is, pár szót érdemes írni az eredetileg 2001-ben megjelent angol nyelvű kötethez képest eszközölt változtatásokról.[24] A magyar kiadás egyik erénye a viszonylag hosszú és nem csak udvariasságból íródott utószó, amelyben McNeill az elmúlt évtizedet értékeli a környezettörténet szempontjából. Az egyik fontos gondolata ennek a fejezetnek az energiapolitika átalakulásának kezdete a 21. század elején. A fosszilis energiahordozók szerepének növekedését Kína szénfelhasználásának minden képzeletet felülmúló emelkedése okozta. Ennek kapcsán McNeill finoman utal az energiastruktúra globális változására, amelynek két tényezőjeként a megújuló energia növekedését (amely globális méretekben csak igen lassan fog végbemenni) és némileg meglepő módon a nukleáris energia kisebb „reneszánszát" említi. Utóbbi kapcsán kitér a Japánt pusztító cunamira, s annak lehetséges hatásaira a nukleáris energia jelentőségére nézve (a német példát meg is említi). Az elmúlt bő fél év arra enged következtetni, hogy ez hosszabb távon akár a nukleáris energia további térnyerésének végét jelentheti. Éppen az amerikai történész részvételével zajlott le az Európai Környezettörténeti Társaság (ESEH) hatodik, Turkuban megrendezett konferenciáján egy energiapolitikai kerekasztal, ahol több jelentős ország történészei, környezettudósai, energiapolitikai szakértői tettek hitet amellett, hogy a világ energiagazdálkodására alapvetően fog hatni ezen esemény, s a német példa fontos követőkre fog találni. (Bár a várakozás, hogy Kína is a követők közé léphet, egyelőre nem látszik beigazolódni.)[25]

24 *John McNeill*: Something New Under the Sun. W. W. Norton & Company, New York, 2001.

25 Ezzel foglalkozik többek között Stephanie Cooke jegyzete a New York Timesban: After Fukushima, Does Nuclear Power Have a Future? Online: www.nytimes.com/2011/10/11/ business/ energy-environment/ after-fukushima-does-nuclear-power-have-a-future.html?_r=1&pagewanted=all, a hozzáférés ideje: 2012 januárja, ill. ld. You Zhou előadásának összefoglalóját az Amerikai Fizikai Társaság 2012. évi konferenciáján: http://absimage.aps.org/image/ MWS_MAR12-2011-020027.pdf, a hozzáférés ideje: 2012. január 15.

McNeill érzékletesen mutat rá, milyen hihetetlenül stabilnak bizonyul a növekedésparadigma ezen évtizedben is, annak ellenére, hogy ennek törékeny voltát látványosan demonstrálta a 2008-ban kezdődött gazdasági válság. Ehhez kapcsolódóan tulajdonít egyre növekvő szerepet Kínának, amit ugyan már korábban említett, de az epilógusban elemzett 2000-es években vált kulcstényezővé.

John McNeill monográfiája számos olyan globális problémára hívja fel a figyelmet, amelynek regionális-lokális szintű vizsgálata komoly eredményeket hozhat. Mint arra a jelen írásban elemzett munka is rámutat, a 20. századi környezetátalakítás vizsgálata nem kizárólag a természettudósok feladata, történeti és társadalomtudományos kutatások is elengedhetetlenek olyan folyamatok feltérképezéséhez, mint a környezetszennyezés, az erőforrások használatának jelenkori története. A *Valami új a nap alatt* magyar megjelenésétől bízvást remélhetjük, hogy a történeti kutatás fokozott érdeklődéssel fordul majd ezen problémák felé. Rendhagyó írásunk végén csak annyit kell még hozzátenni, hogy a színvonalas munka után, melyet McNeill első magyarul megjelenő munkáján végezett az Ursus Libris Kiadó, csak remélni lehet, hogy a műhely további környezettörténeti témájú alapvető monográfiák magyar kiadását is vállalja. Lenne mit!

ANDRÁS VADAS

A MOMENT OF (THE HISTORY OF) EARTH. THOUGHTS ON ENVIRONMENTAL HISTORY CONCERNING THE *SOMETHING NEW UNDER THE SUN* BY JOHN MCNEILL

In Hungarian scholarship environmental history does not have a long tradition. From the 1980s historians started to discuss the problem of environmental change in the context of the early modern and modern period but specialists of the 20th century only scratched the surface regarding the history of environmental processes. Scholars working on the socialist period drew some conclusions about the use of water as a resource. These studies were mostly connected to the issue of the Gabčíkovo–Nagymaros Waterworks. Present article apropos of the edition of the Hungarian translation of John McNeill's Something New Under the Sun discusses the fields of studies that are present in environmental history and tries to show some questions that could be answered with the aid of this research perspective. Through the study of the monograph of John McNeill two basic fields stand out none of which has been the main focus of 20th century research in Hungary; the first is how the different spheres of the Earth have been transformed by mankind and how mankind became a global factor by this time, while the second discusses which the prime movers were of these processes.

Tormodus Torfæus
Historia rerum Norvegicarum (1711)
A norvég nyelvű kiadásról

Tormod Torfæus: Norges historie I–V. Bergen, Eide – Vigmostad & Bjørke, 2008–2011.

Jelen írás aktualitását az adja, hogy 2008-ban Bergenben az Eide Forlag kiadásában látott napvilágot annak a monumentális munkának az első három kötete, amelyet a 17–18. századi izlandi származású történész, Tormodus Torfæus[1] (izlandi nyelven: Þormóður Torfason) jelentetett meg *Historia rerum Norvegicarum* címmel 1711-ben. A gigantikus alkotást eddig nem publikálták norvég nyelven, csak latin kiadásban létezett. A máig megjelent öt kötet terjedelme önmagában is lenyűgöző: az első kötet 776, a második 548, a harmadik 397 oldal. A negyedik kötet csak 2010 novemberében, már a Vigmostad & Bjørke kiadó gondozásában jelent meg, 511 oldalon, az ötödik kötet pedig 2011-ben és 476 oldalból áll. Az utolsó, hatodik kötet kiadása még várat magára.

A kötet főszerkesztője Torgrim Titlestad, a Stavangeri Egyetem történelemprofesszora, a szerkesztésben pedig közreműködött Oddvar Nes, a Bergeni Egyetem, valamint Jon Gunnar Jørgensen, az Oslói Egyetem nyelvészprofesszora is. A mű publikálását többéves előkészítés előzte meg, 2001-ben létrehozták többek között a szerkesztők részvételével a Tormodus Torfæus Alapítványt (Tormod Torfæus-stiftelsen), amelynek feladata a fordítás irányítása és a kiadással kapcsolatos munkák elvégzése.

Ki is volt Þormóður Torfason, a 17. század végén és a 18. század elején alkotó történész, aki fiatalon latinosította nevét Tormodus Torfæusra, hogy egyszerűbbé tegye annak leírását és kiejtését a kontinensen? A szerkesztők, nagyon helyesen, igyekeztek elhelyezni Tormodus Torfæust a norvég historiográfia kereteiben.[2] A 18. századi dán Peter Frederik Suhm (1728–1794)[3] a modern norvég történetírás atyját látta Tormodus Torfæusban, persze saját korából tekintve. Torfæust a nagy történetírók sorába – ahogy azt a főszerkesztő, Torgrim Titlestad a mű bevezető fejezeteiben írja – a középkori Snorri Sturluson,[4] illetve a

1 A norvég nyelvben nem használják a teljes latinosított alakot, az „-us" végződést levágják, azonban jelen írásban a Magyarországon elfogadott változatot, a „Tormodus Torfæus"-t követem.

2 A norvég történetírás történetét tekintve ld. *Ottar Dahl*: Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre. 3. utgave. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø, 1976.

3 A dán Peter Frederik Suhm Dánia–Norvégia egyik legfontosabb történetírója a 18. században. Jogásznak tanult, de komolyan foglalkozott matematikával is. Trondheimben ismerkedett meg Gerhard Schøninggel (1722–1780), akivel történelmi kérdéseket vitattak meg. Suhm, dán lévén, dán történelemmel foglalkozott, míg Schøninget elsősorban a norvég történelem érdekelte. Suhm trondheimi tartózkodása során közel százezer kötettel egy komoly könyvtárat épített fel. Részletesen lásd: *Ellen Jørgensen*: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. Luno, Koppenhága, 1931, valamint Store Norske Leksikon online: http://snl.no/.nbl_biografi/Peter_Frederik_Suhm/utdypning

4 Snorri Sturluson (1179–1241) a középkori izlandi történetírás legismertebb és legnagyobb formátumú alakja, fő műve a Heimskringla (1220–1230). Történetírói munkássága mellett betöltötte a korabeli Izland legmagasabb közéleti pozícióját, két ízben (1215–1218; 1222–1231) volt törvénymondó (lögsögumaðr). Bővebben Snorri Sturlusonról: *Sverre Bagge*: Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla. University of California Press, Berkeley, 1991, illetve *Marlene Ciklamini*: Snorri Sturluson. Twayne Publishers, Boston, 1978.

18. századi Gerhard Schøning (1722–1780)[5] és a 19. századi Peter Andreas Munch (1810–1863) közé kell helyeznünk. Peter Andreas Munch mellé oda kellett volna még sorolni kortársát, Rudolf Keysert (1803–1864) is, akivel együtt a mai értelemben vett tudományos történetírás Norvégiában elkezdődött.[6]

Tormodus Torfæus történeti munkásságának megítélése nem volt egységes a különböző korokban. Ole Andreas Øverland (1855–1911)[7] 1887–1898-ban kiadott tizenkét kötetes művében kifogásolja, hogy Torfæus nem eléggé kritikusan kezelte forrásait. Az izlandi származású Finnur Jónsson (1853–1934) 1928-ban megjelent irodalomtörténetében azt írja, hogy Torfæus olyan áttekintést adott a világnak Norvégia történetéről, amelyet mindenki megértett, mivel munkája latin nyelven íródott, így a nemzetközi színtérre helyezte Norvégiát és annak történelmét a legkorábbi időktől egészen 1387-ig.[8]

Az új norvég kiadás főszerkesztője, Torgrim Titlestad kiemeli, hogy Torfæus munkája után az európai olvasó számára kétségtelenné vált, hogy Norvégia nagyon ősi, önálló nemzet. A hatalmas történeti munka a norvég nemzettudatban azért képvisel olyan fontos helyet, mert a királyság 1319-től kezdve perszonálunióban volt Dániával vagy Svédországgal, 1536-tól pedig az ország Dánia egyik tartományaként létezett, így Tormodus Torfæus Norvégia *„első nagykövete lett”*.[9] Torfæus személye és munkája olyan katalizátor szerepet töltött be az 1814 előtti norvég nemzeti ébredésben, mint például az 1776-ban alapított Királyi Norvég Tudós Társaság vagy a már említett Gerhard Schøning 1771-ben megjelent Norvégia története című munkája is. Jens Arup Seip (1905–1992) 1936-ben azt írja, hogy Torfæus volt az, aki a nemzeti függetlenség érzületét kialakította a norvégokban, ami elvezetett a valódi nemzeti függetlenséghez 100 évvel később, 1814-ben, amikor Norvégia alkotmányos monarchiává alakult, majd Svédországgal lépett unióra. Yngvar Nielsen

5 Gerhard Schøning 1722-ben született egy kereskedőcsalád sarjaként. Iskoláit a norvégiai Trondheimben kezdte, ahol megismerkedett Peter Frederik Suhmmal. Teológiai tanulmányait – mint a legtöbb korabeli norvég és dán fiatal – a Koppenhágai Egyetemen folytatta. Tanulmányait 1748-ban fejezte be. Első történeti munkája 1751-ben látott napvilágot „Forsøg til de nordiske landes, særdeles Norges, gamle Geografi” címmel. (*Stian Larsen*: Med dragning mot nord. Gerhard Schøning som historiker. Hovedoppgave, Tromsø, 1999.)

6 Rudolf Keysert és Peter Andreas Munch-öt tartják a norvég történésziskola atyjainak. Ezt először kortársuk, a dán történész Christian Molbech (1783–1857) vetette papírra 1840-ben (idézi: *Larsen, S.*: i. m. 5.). Rudolf Keyser középiskolai tanulmányai után teológusnak készült, de amellett hamar a történelem felé orientálódott. 1825-től ösztöndíjjal két évet töltött Izlandon, ahol ó- és újizlandi nyelvet tanult. Hazatérése után az Oslói Egyetemen tanított egészen 1862-ig (*Ottar Dahl*: Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre. 3. utgave, Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø, 1976. 39–40.). Peter Andreas Munch Rudolf Keyserrel ellentétben nem teológusnak készült – pedig apja lelkész volt –, hanem jogásznak, de igen hamar a történelem felé fordult, és Koppenhágában, valamint – az első nem katolikus kutatóként – a Vatikánban kutathatott. Peter Andreas Munch munkásságáról ld. *Leidulf Melve*: Vitskapsfilosofi, historieteori og metode hjå P. A. Munch. (Norsk) Historisk Tidsskrift 91. (2012) 1. sz. 9–36.

7 Ole Andreas Øverland Illustreret Norges Historie című tizenkét kötetes munkája a legkorábbi időktől egészen 1814-ig beszéli el Norvégia történetét. Nagyon elterjedt és népszerű volt Norvégiában a 19–20. század fordulóján. *Dahl, O.*: i. m. 229–230.

8 Az izlandi származású filológusprofesszor, aki a Koppenhágai Egyetemen tanított, számos középkori izlandi forrás kiadásával, valamint irodalomtörténeti munkával írta be nevét a tudománytörténetbe. Művei között olyan alapmunkák szerepelnek (Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie, Koppenhága, 1894–1902; Den norsk–islandske skjaldedigtning. A. Tekst efter håndskrifterne, Bd 2, 1200–1400. Koppenhága, 1914–1915), amelyeket ma is használ a filológia és a történettudomány.

9 Fontos megjegyezni, hogy a szerkesztő nem véletlenül használja a „nagykövet” (ambassador) kifejezést, mivel 1905-ben Norvégia úgy nyilvánította ki különválási szándékát Svédországtól, hogy nagykövetségeket állított fel külföldön.

(1843–1916) 1905-ben azt írta Torfæusról, hogy egy olyan igazi történésszel állunk szemben, aki a különböző források kritikai összevetésével dolgozott – idézik a szerkesztők.

A kötet főszerkesztője, Torgrim Titlestad felhívja a figyelmet arra, hogy a 20. század eleji történészek rendkívül kritikusan közelítettek a sagákban fennmaradt történelmi események valóságtartalmához. A norvég–izlandi historiográfiában ezt a „radikális sagakritika" korának szokás hívni.[10] A baloldali, külügyminiszteri posztot is betöltő Halvdan Koht (1873–1965)[11] 1929-ben azt írta, hogy a királyi történetíró munkája csupáncsak egy krónika. A szerkesztő kiemeli, hogy a 20. században a latin nyelv ismerete a norvég akadémiai körökben nem volt olyan szintű, mint a 19. századi elődeiké. Tormodus Torfæus munkáját olvasva azonban kitűnik, hogy hatalmas tudással bírt a középkori izlandi sagákat illetően, amelyeket szisztematikusan, a korabeli tudományos módszerrel dolgozott fel és építette be azokat munkájába.[12] A sagairodalom felhasználását tekintették a 20. század elején helytelennek, és azt rótták fel Torfæusnak, hogy túlságosan bízott bennük.

A kötet szerkesztői fontosnak tartották, hogy részletesen tárgyalják a szerző életét.[13] Tormodus Torfæus 1636-ban született a Reykjavík mellett fekvő Engey szigetén. Apja a helyi dán királyi adminisztráció szolgálatában állt. A gyermek Torfæus 11 éves koráig a helyi iskolában tanult, amikor is elküldték az izlandi skálholti püspöki iskolába latin nyelvet tanulni. 1654-től a kontinensen, a koppenhágai egyetemen folytatta tanulmányait, amelyeket kiváló eredménnyel fejezett be 1657-ben. Egyetemi stúdiumai után 1662-ben hazatért Izlandra, a királyi udvartól kapott megbízással, hogy a régi izlandi kéziratokat gyűjtse össze és fordítsa le dánra. A modern kiadás szerkesztői hangsúlyozzák, hogy az európai monarchák ekkor nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy saját hatalmukat a múltban legitimálják. Az ekkor nagyhatalmiságának csúcsán álló Svédország királyai saját múltjukat izlandi forrásokkal kívánták alátámasztani. Amikor 1665-ben – háborúkat és területeket vesztve Svédországtól – III. Frigyes (1648–1670) dán király kiadta a Királytörvényt (Kongelov), bevezetve az abszolutista kormányzást,[14] nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy hatalmát legitimálja Norvégiában is. A dán király svéd riválisaihoz hasonlóan nagy érdeklődést mutatott a történelem és a kultúra iránt. Az immár abszolút hatalommal bíró dán király megbízta az ifjú Torfæust, hogy fordítsa le a középkori kéziratokat, és kérte, hogy az

10 A sagákkal kapcsolatban két iskola alakult ki a 20. században: a „könyvi próza", valamint a „szabad próza" iskolája. Az előbbi kritikus volt a sagákban fennmaradt történelmi információkat illetően, a sagákat puszta irodalmi alkotásoknak tekinti. Az utóbbi iskola pedig nem tagadja a kritikai attitűdöt, de nem is zárja ki, hogy a hatalmas sagairodalomban rögzített történelmi események között számos van, ami történelmi tényként fogható fel. A témával kapcsolatban: *Torgrim Titlestad*: Tilbake til sagaene. Nytt Norsk Tidsskrift 26. (2009) 1. sz. 3–14.; *Gísli Sigurðsson*: The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition. A Discourse on Method. Harvard University Press, Cambridge MA, 2004; vagy 20. században megjelent több szerző munkáját összefoglaló kötet: *Else Mundal* (red.): Sagadebatt. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø, 1977.

11 Halvdan Koht a norvég marxista, baloldali történészek egyik kiemelkedő alakja. Koht erősen szemben állt azzal az irányzattal, amely a sagákban megjelenő eseményeket történeti forrásértékkel ruházta fel. A sagakritikával kapcsolatos munkái összefoglalóan az Innhogg og utsyn i norsk historie című tanulmánykötetben jelentek meg 1921-ben. *Dahl, O.*: i. m. 233.

12 *Jon Gunnar Jørgensen*: Tormod Torfæus og det fantastiske i sagalitteraturen. (Norsk) Historisk Tidsskrift 87. (2008) 3. sz. 476.

13 Tormodus Torfæus életét lásd részletesen: *Jørgensen, J. G.*: i. m. 475–490.

14 A dán abszolút monarchiával kapcsolatban magyarul: *Képes György*: A dán példa. Abszolutizmus az elmélettől a gyakorlatig. In: Az abszolút monarchia. Szerk. Képes György, Gondolat, Bp., 2011. 136–168.; *Sashalmi Endre*: A nyugat európai államfejlődés vázlata. 1000–1700. Pannonica, Bp., 2006. 134–141.; *Sashalmi Endre*: Az abszolutizmus. Az abszolút monarchia elmélete. In: Az abszolút monarchia i. m. 25–26., 50–53.

összegyűjtött régi kéziratokat küldje Koppenhágába, hogy azok a királyi könyvtár részét képezzék. Torfæus többek között lefordította a Flateyjarbókot[15] dánra, ami mai kiadásban is 2000 oldalt tesz ki. A fordítások mellett, amiben sokkal produktívabb volt, mint elődei,[16] több más önálló munkát is papírra vetett, ilyen az 1705-ben megjelent *Historia Vinlandiæ antiquæ*, amely Vinland történetét dolgozza fel, valamint az egy évvel később Koppenhágában kiadott *Gronlandia antiquæ* című munka.

1664-ben Frigyes király Stavangerbe küldte Torfæust, ahol királyi kamarás lett. 1667-ben kinevezték királyi antikváriusnak, így tovább tudta végezni történészi munkáját. Amikor három évvel később a műkedvelő Frigyes meghalt, olyan utód került V. Keresztély (1670–1699) személyében a dán trónra, aki nem követte apja példáját. Az 1672-t követő tíz évben Torfæus nem tudott történészi munkájának időt szentelni, mivel a királyi udvar különböző megbízásokkal látta el, többek között a király norvégiai törvényein kellett dolgoznia. Kitüntetett szerepet töltött be például védőügyvédként az utolsó, 1681–1682-ben lezajló boszorkányperekben.

Tormodus Torfæus a *Historiát* nem a norvég népnek, hanem a külföldnek szánta (hiszen akkor megírhatta volna dánul is),[17] ezért született meg munkája latin nyelven. Jon Gunnar Jørgensen 2008-ban megjelent cikkében többek között azzal indokolja a norvég fordítást, hogy az a latin, amit Torfæus használt, ma már nagyon nehezen befogadható.[18] Torfæus előszavában meg is jegyzi, hogy könyvét *„az egész világon olvasni fogják"* – így indokolt volt a latin nyelv használata –, ami egybeesett az uralkodó hatalmi ambícióival is. Igaz, hogy Dánia a 17. század közepén számos területét elvesztette, amelyek Svédország kezére kerültek, de a kis jégkorszak végével az északi félteke átlaghőmérséklete egyre magasabb lett, s a dánok nagy érdeklődést mutattak Grönland „újrafelfedezése" iránt, így maga Norvégia helyzete is felértékelődött.[19] A távoli szigeten a viking korban norvég–izlandi eredetű kolóniák jöttek létre, s a 13. század közepétől a norvég uralkodó birtokává vált, így a 17–18. századi dán uralkodók jogot formáltak minden olyan területre, ami korábban a norvég korona része volt. A 17–18. századi Norvégiában a lakosság lojális volt a Koppenhágában székelő dán uralkodó iránt, hasonlóképpen Tormodus Torfæus is lojális volt uralkodója iránt, de szerette a norvégokat, és munkája hozzájárult a korai norvég nemzettudat kialakulásához.

Terve az volt, hogy Norvégia történetét a kezdetektől egészen a Dániával való unióig követi. Az 1711-es kiadás első könyvében az északi nemzetségekről ír, majd rátér a norvég királyok történetére, nagy hangsúlyt fektetve Széphajú Harald (kb. 860–kb. 930) uralkodására, akire a hagyomány úgy emlékezik vissza, hogy először ő volt az, aki egyesítette Norvégiát. Ér-

15 A Flateyjarbók (a GkS 1005 fol. vagy Codex Flateyensis) egy izlandi szigeten, a Breiðafjörður-ben lévő Flatey-en íródott 1387 és 1394 között. A kódex számos izlandi sagát tartalmaz.

16 *Jørgensen, J. G.*: i. m. 477.

17 1536 után Norvégiában a dán lett a hivatalos nyelv, annak ellenére, hogy a különböző norvég dialektusok szóban tovább éltek. III. Keresztély (1534–1559) dán Bibliáját Norvégiában is bevezették, aminek norvég fordítása azonban csak a 19. században született meg. 1600-ig csak a középkori törvénykönyvek léteztek norvég nyelven, de azokat is akkor átültették dánra. A dán nyelv írásos használata általános volt egészen a 19. század második feléig. *Lars S. Vikør*: The Nordic Languages. Their Status and Interrelations. Novus Press, Oslo, 2001. 54.

18 *Jørgensen, J. G.*: i. m. 476.

19 Grönland „újrafelfedezése" egy norvég származású lelkész, Hans Poulson Egede (1686–1758) nevéhez fűződik, akit „Grönland apostolának" is szokás hívni. Egede sikeres misszionáriusi munkát végzett az eszkimók között, s nevéhez fűződik Godthåb (a mai főváros, Nuuk) megalapítása. A 17. században a svédek is alapítottak kolóniákat Észak-Amerikában, ilyen volt az 1638 és 1655 között a Hudson folyó mentén birtokolt terület, amit Új-Svédországnak (Nya Sverige) hívtak. Így a rivalizálás nemcsak Észak-Európában, hanem az atlanti térségben is megjelent.

dekes, hogy Snorri Sturlusontól eltérően Torfæus nem kizárólag a háborús konfliktusokra fókuszál, hanem a nemzetségi saga történeteit is megpróbálja integrálni az egészbe. A második kötet középpontjában a keresztény uralkodók állnak, mint Óláfr Tryggvason (995–1000), a mártír szent, Óláfr Haraldsson (1015–1028) és a későbbi uralkodók. Torfæus harmadik kötetében Sverrir király uralkodásáig jut el,[20] majd negyedik kötetében Sverrir dinasztiájának uralmát mutatja be és jut el 1387-ig, amikor IV. Óláfr Hákonarson (1380–1387) meghalt,[21] és Norvégia Dániával unióba került. Egyenes ívet látunk a barbár, pogány korból a keresztény uralkodók regnálásáig, munkájából jól látszik, hogy a „fejlődés" iránya halad a kor felfogásának megfelelő abszolút hatalommal bíró uralkodó felé, a Dániával való unióig.

Torfæus módszertanában megfigyelhető, hogy a korai időszakban kombinálja a kronológiai vonalat az egyes nemzetségek történetével. Forrásai között felhasználta a fennmaradt középkori sagákat is, valamint megjelennek a 17. századi történeti munkák is, de nem kizárólagosan a dán–norvég kútfőkre szorítkozik, hanem tág forráshorizonton mozogva, nagy figyelmet szentel más európai, elsősorban német, svéd és angol forrásoknak is. Torfæus előadásmódjára jellemző, hogy a sagákban olvasható különböző történeteket megpróbálta kritikus módon összevetni egymással, külföldi forrásokkal és egyéb történeti munkákkal. Fontosnak tartotta beemelni a kevésbé megbízható kútfőket is, amelyeket az olvasók számára kommentárokkal látott el.

Tormodus Torfæus tisztában volt vele, hogy a kronológia, amit felállított, nem áll biztos alapokon, de a történeti munka tárgyalásánál, amelyen több mint harminc évig dolgozott, nem tudott más metodikát alkalmazni. A szerző úttörő szerepe vitathatatlan a norvég történetírásban, de az utókor és a mai történészek számára azért is kiemelten fontos, mert Torfæus olyan forrásokat is használt, amelyeket ma már nem ismerhetünk, mivel 1728-ban, a koppenhágai tűzvészben, amikor a város nagy része megsemmisült, odaveszett az egyetem könyvtári állományának nagy része, könyvek és több ezer pótolhatatlan középkori kézirat.

A modern kiadást technikai okok miatt hat kötetre tervezték, így például a második kötetbe került az eredeti kiadás utolsó két, vagyis a 9. és 10. könyve, valamint a 2. és a 3. kötet tartalmazza az eredeti kiadás második kötetét. A kötet szerkesztői azonban ügyeltek arra, hogy kövessék Torfæus szerkesztési elveit, az egyes kötetekben jelölik az egyes könyveket, valamint a fejezetek címeit is, így az olvasó láthatja, hogy miképp épült fel az eredeti négy kötet. A korabeli tervek szerint a hatalmas művet még Torfæus életében lefordították volna dánra is, de mivel a király lecsökkentette az udvari történész fizetését, 2008-ig, közel 300 évet kellett várni, hogy a munka norvég nyelven is megjelenjen. A szerkesztők hatalmas munkát vettek a vállukra, amikor elhatározták, hogy Torfæus művét újonnan kiadják.[22] A fordítás mellett önmagában a szerkesztés is óriási munkának bizonyult. Az egyes kötetek végén található a pontos tartalomjegyzék, az olvasót pedig részletes mutató segíti a tulajdonnevek keresésében. Az utolsó, a hatodik kötet kiadása 2012-ben várható.

Miszler Tamás

20 Sverrir Sigurðarson (1177–1202) norvég király a norvég történelem egyik legnagyobb karrierjét befutó alakja volt, aki papnak tanult, majd II. Sigurðr Haraldsson munnur (1133–1155) norvég király fiának vallva magát egy felkelő, a nyírfalábas (birkebeinar) csoport élére állva jutott el a norvég trónig.

21 IV. Óláfr Hákonarson (1370–1387) norvég király II. Óláfrként (1376–1387) Dánia királya is volt, halála után anyja, Margit királynő lett Dánia és Norvégia uralkodója, és Svédország királynőjeként 1397-ben tető alá hozta a három skandináv ország unióját, a kalmari uniót, amely 1523-ig állt fenn.

22 Torgrim Titlestad egy cikkében azt írja, hogy a munkát eleinte többen szkeptikusan fogadták, túl merész vállalkozásnak ítélték, mivel a mű nyelvezete nagyon nehéz és maga a munka is nagyon hosszú. *Torgrim Titlestad*: Ti år med Tormod Torfæus – om arbeidet med å oversette og å publisere Historia rerum Norvegicarum fra 1711: hvordan det umulige ble mulig. Historie 21. (2011) 2. sz. 52–59.

Boris Fausto

Brazília rövid története

Budapest, Equinter, 2011. 346 p.

Kiváló recenziójában Urbán Bálint „par excellence posztmodern nemzetként" emlékezik meg Brazíliáról,[1] melynek – ahogy egyébként az egész latin-amerikai térségnek – legjellemzőbb vonásai a keveredés, illetve a határok és a hagyományos (európai-nyugati) paradigmák folyamatos lebontása. Ugyanakkor ha Brazília történetének magyarországi kutatását vesszük górcső alá, más szempontból érvényesül e posztmodern jelleg. A kevés, e témában született írás alacsony példányszámú tanulmánykötetekben, monográfiákban és szakfolyóiratokban bújik meg, s – mivel több életműről van szó – számtalan, apróbb-nagyobb témát ölel fel: a pozitivizmus szerepétől a demokratikus nyitáson át Getúlio Vargas diktatúrájának kultúrpolitikájáig. Mindez azt eredményezi, hogy hiába a szétszórt tanulmányok esetenkénti dicséretes összegereblyézése,[2] a Magyarországon fellelhető anyag nagyjából olyan mozaikos, mint Julio Cortázar Sántaiskolája – tán azzal a kitétellel, hogy még egy, az argentin írófejedelem minden igényét kielégítő aktív olvasó számára sem teszi lehetővé egy teljes Brazília-kép megalkotását.

Tegyük hozzá, a még mindig igen fiatal magyar latin-amerikanisztika számos hiátusának csak egyikéről van szó. A szubkontinens átfogó történetéről nagyjából annyi kötet jelent meg, mint az egyes nemzeteinek történetéről összesen. A Latin-Amerika-történetek Wittman Tiborral (1971) kezdődő sorát Anderle Ádám folytatta (1998), majd Semsey Viktória szánt neki 2008-ban fél kötetet. (Van még egy 1942-ig visszavezethető genealógiájú, de még 1997-ben is egyetemi jegyzetként újranyomott Tolnai György-füzet is, de ritkán tesznek róla említést.) Ezzel szemben a térség országtörténetei mind ez idáig *két* nemzetre korlátozódtak: Mexikóra (az ezredfordulón két fordítás is megjelent a közép-amerikai országról)[3] és Kubára (Anderle Ádám munkája). Miután a számos, Latin-Amerika felzárkózására kidolgozott, meg nem valósult tervből épp Brazíliáé látszik megvalósulni az elmúlt tíz évben, egyre kiáltóbbá vált az ellentét a szambára, capoeirára, Copacabanára, Paulo Coelhóra meg persze Ronaldinhóra korlátozódó felszín-Brazília és a sokszínű, gazdag múltú, a miénkhez hasonlóan gyakran megszakított fejlődésű ország igazi képe között.

Éppen ezért volt úttörő jelentőségű Boris Fausto 1999-ban kiadott, angolra még ugyanabban az évben lefordított Brazília-történetének tavaly év végi, magyarországi megjelenése. Ugyanilyen jelentőségű a honi luzitanisztikában José Hermano Saraiva szintén 2011-ben lefordított portugál históriája. Fausto feladata – 350 sűrűn szedett, apró betűs

1 *Urbán Bálint*: Van-e Brazília a Copacabánán és a Cukorsüvegen túl? Prae.hu. Általános művészeti portál. http://www.prae.hu/prae/articles.php?type=2&cat=3&aid=4578 (A letöltés ideje: 2012. február 10.)

2 Itt legfőképp *Horváth Gyula*: Ültetvény és politika. Tanulmányok Brazília történetéből. Hispánia, Szeged, 1996; illetve *Szilágyi Ágnes Judit*: Metszéspontok. Tanulmányok a portugál és a brazil történelemről. SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Programja, Szeged, 2009 című munkákra utalok.

3 *Lynn V. Foster*: Mexikó története. Ford. Fazekas Benedek. Pannonica, Bp., 1999; illetve *Daniel Cosío Villegas* et al.: Mexikó rövid története. Szerk. Scholz László. Ford. Pávai Patak Márta. Eötvös, Bp., 2002.

oldalban összefoglalni egy Magyarországnál kilencvenegyszer nagyobb, tizenkilencszer népesebb ország ötszáz évét – már csak azért is nehéznek ígérkezett, mert az az ország, melynek két legtávolabbi városa között akkora a távolság, mint Kelet-Brazília és Dél-Spanyolország között, szükségszerűen heterogén, így egyszerre kapnak helyet benne „a föld őskorát idéző hegyek, őserdők és modern világvárosok, a kőkorszaki életmódot folytató indián törzsek és a technika minden vívmányát élvező milliomosok".[4] Mindeközben pedig illett kielégítenie a történettudomány szintén egyre heterogénebb metodikát alkalmazó és érdeklődési körű kutatóit és olvasóit is, akik számára a történelem nem csak a politikatörténetet jelenti.

A heroikus, állandó mérlegelést igénylő feladatot (vajon mit hagyjak ki?) ugyanakkor Fausto kiválóan oldja meg. A fő kronológiai vonalat adó politikatörténet mellé jól adagolja az azt magyarázó társadalom- és gazdaságtörténetet (időnként felvillantva a historiográfiai vitákat is), és folyamatosan kontextualizálja a történéseket az észak- és latin-amerikai, valamint az európai folyamatokra kitekintve. A terjedelmi korlátok ellenére – legalábbis a kötet döntő részében – ügyel arra, hogy az egyes történelmi szereplők ne csak nevek maradjanak, s arra is nagy figyelmet fordít, hogy a kötet – adatgazdagsága mellett – olvasmányos maradjon. Külön ki kell emelni, hogy a könyv viszonylag zárt egészet alkot, így nagyon csekély az elvarratlan szálak száma: a történések okainak keresésekor nincsenek levegőbe szórt utalások, a hivatkozások legfeljebb a könyv korábbi részeire mutatnak vissza – az esetleges visszakeresésekhez ugyanakkor jól jött volna egy név- és tárgymutató, ami például az angol kiadásban kifejezetten segíti a kötetet tankönyvként használó vagy az esetleg csak egy-egy meghatározott korszakra kíváncsi olvasót.

Egy, az USA-hoz hasonlóan szövetségi államokra bomló, kontinensnyi ország történetének esetében nagy kérdés az egyes régiók, államok szerepének súlyozása. Mindezt már csak azért is ki kell emelni, mert a gyenge infrastruktúra, a hatalmas kiterjedés és az alacsony népsűrűség miatt ezek a regionális kötődések sokáig, és részben még ma is, sokkal erősebbek a nemzetieknél (népszerű példái ennek a magukat tagállamuk nevével megkülönböztető futballisták, Juninho Pernambucano vagy Ronaldinho Gaúcho). Elég, ha csak arra gondolunk, hogy a homogén nemzet legfőbb propagátora, a 20. századi Brazília legmeghatározóbb egyénisége, Getúlio Vargas is fontosnak tartotta déli származását hangsúlyozni 1930-as Rióba vonulásakor, ahová 3000 gaúcho társaságában, nagy karimájú marhapásztorkalapban érkezett meg.

A kötet terjedelmi korlátaiból adódóan elsősorban a fejlődés motorjait, az események fő mozgatóit emeli a középpontba. Európában szokás ezeket a területeket sikerrégióknak vagy szuperrégióknak hívni – például Katalóniát, Lombardiát, Baden-Württemberget értve ez alatt –, amelyek Brazília esetében kétséget kizáróan Rióra és São Paulóra, a tejeskávé-korszak végéig pedig rajtuk kívül Minas Geraisra terjednek ki. A sajátos arculattal rendelkező régiókra és államokra való folyamatos hivatkozás miatt ugyanakkor nagyon nagy szükség lett volna egy az államhatárokat tartalmazó, a magyar kiadásban szereplőnél kevésbé míves, de modernebb térképre.

Egy recenzió keretei között részletes gazdaság- vagy politikatörténeti elemzésbe nem bocsátkozhatunk, a mozaikosság elkerülésére ugyanakkor két olyan szempontot is használhatunk, amivel a teljes brazil történelmet átfoghatjuk: ezek a folyamatosság-megszakítottság, illetve a regionális történelembe való beágyazottság egymást kiegészítő szempontjai. A brazil történelem kötetben tárgyalt fél évezredének (a könyv a gyarmatosítás előtti időszakot nem taglalja) egészére nagyobbrészt inkább a kontinuitás, mint a diszkontinuitás

4 *Kulin Katalin*: Mítosz és valóság: Gabriel García Márquez. Akadémiai, Bp., 1977. 29.

jellemző, ugyanakkor a legbővebben elemzett 20. század folyamatos törésekkel, ellentmondásokkal, cikázó irányváltásokkal és kiéleződő konfliktusokkal terhelt. Az egész Latin-Amerika esetében igen gyakran homogén tömbként kezelt gyarmati időszakot jelentősen csupán az Ibér Unió időszaka törte meg, mikor a portugál trón a spanyol Habsburgok kezébe került, ami száznyolcvan fokos külpolitikai fordulatot s ennek eredményeképp jelentős holland betöréseket okozott.

A teljes térséget fejtetőre állító latin-amerikai függetlenségi harcok ugyanakkor Brazíliát megkímélték, az anyaországról való leválás nem erőszakos úton, hanem egy olyan folyamat végén következett be, „amely ugyan hozott néhány változást, de sok minden ugyanúgy maradt, ahogy a gyarmati korszakban volt" (71. p.). Ugyanakkor a leválás feltételéül szabott kártérítés – gyakorlatilag a portugál államadósság átvállalása – ugyanúgy a brit kölcsönök és a gazdasági függés felé terelte az új államot, mint a többi latin-amerikai országot. Ennek ellenére jelentős különbségek is mutatkoztak, mert Brazília nem demokráciával, hanem császársággal váltotta fel a gyarmati rendszert (1822), és a többi országgal ellentétben a rabszolgaságot sem szüntették meg egyhamar, csak több fokozatban, 1888-ra (nem mellesleg erős angol nyomásra), így a folyamat végigkísérte a császárság teljes korszakát. Ugyanakkor viszonylag békés volt az átmenet a nagyjából 1845-re megszilárduló és az 1870-es évektől hanyatló császárságból a köztársaságba.

A változások békés lefolyása a 20. században már egyre kevesebbszer volt jellemző. A problémák gyökerei a század első felében az oligarchák politikába is begyűrűző hatalmából, a katonaság fontos szerepéből, a kávé-monokultúra okozta exportfüggőségből és az így kialakult egyenlőtlen társadalomszerkezetből fakadtak, ami különösen a század második és harmadik negyedében eredményezett roppant fragmentált és ellentmondásos fejlődési utat. E vérzivataros évtizedekben Brazília nagyon sok szempontból másolta a szomszédok politikai rendszereit és módszereit (például Vargas Uriburu vagy Juan Perón populista modelljét) vagy gazdasági pályáját (például az importhelyettesítő iparosítást, majd az azt követő kifelé fordulást). Arra azonban szinte csak a Juscelino Kubitschek-érában volt példa, hogy a jelentős gazdasági fejlődés demokratikus körülményekkel fonódott volna össze.

Az 1980-as évek közepéig a hosszabb, politikatörténetileg összefüggő korszakok autoriterek (az 1964–1985 közötti katonai rezsim), vagy egyenesen diktatórikusak (Getúlio Vargas 1937–1945 közötti periódusa). A század második felének permanens válságaiban része van annak is, hogy az autóipar Kubitschek, majd a katonai rezsim alatti fellendülése olyan koncentrált és nagyszámú munkástömeget teremtett, amely az erős szakszervezeti mozgalom (innen kerül majd ki a sikerelnök: Lula, Luiz Inácio da Silva is!) segítségével egyre inkább képes volt artikulálni problémáit. A gazdasági nehézségek azonban csak nem akarnak megszűnni (például az egyre súlyosbodó, néha évi kétszáz százalék feletti infláció, amely éppen a munkásokat sújtja leginkább). Brazília nagy paradoxona tehát az, hogy a legnagyobb fejlődést hozó század – amelyet az írni-olvasni tudás növekedése, a meredeken emelkedő GDP, a születéskor várható élettartam növekedése stb. jellemez – a legnyugtalanabb, legtöredezettebb, alkotmányokban és politikai rendszerekben legheterogénebb, s legkevésbé kontinuus is egyben. A kiemelkedően magas jövedelemkoncentráció és a nagy társadalmi szakadékok eltüntetése ugyanakkor már egy új század, regisztrálása pedig majd egy új kötet feladata.

Zelei Dávid

Diarmaid MacCullouch

A reformáció története

A reformáció teljes esemény- és eszmetörténete az előzményektől kezdve, kitekintéssel a mára is
Budapest, Európa Könyvkiadó, 2011. 1255 p.

Az oxfordi egyetem kiváló professzorának, a Brit Akadémia és a Királyi Történelmi Társaság tagjának, Diarmaid MacCullouchnak jelen könyve kiváló bizonyítéka annak, hogy a nagy szintézisek kora a történetírásban távolról sem járt le, valamint annak is, nem törvényszerű, hogy egy szintézis jellegű munka adatait illetően szelektív legyen, és a nyugati társadalmakra szabott elméleti modellek ráhúzásában merüljön ki. Ehhez azonban szükségesek a szerző kvalitásai és széles körű lexikális ismeretanyaga is. Jó eredménynek mondhatjuk, hogy a 2005-ben megjelent művet 2011-ben az Európa Könyvkiadó a magyar olvasók kezébe adta.

Olyan egyház- és vallástörténeti munka, amely a nyugati egyház szakadásai és ezen belül is a reformáció történetével foglalkozik, rengeteg van. Ezek nagy része azonban át van szőve egyfajta ideológiai megközelítéssel, a szerző egyéni: vallásos vagy éppenséggel ateista, marxista stb. beállítottságával, másrészt pedig fennáll annak a veszélye is, hogy vagy a kor társadalmi közegének eseményformáló szerepét, vagy az események sorában aktívan részt vevő személyek jelentőségét hangsúlyozzák túlságosan. Ehhez képest MacCullouch könyve új színfoltot jelent a „klasszikus" egyházi történetírás módszereihez viszonyítva, másfajta bemutatásmódot és metodológiát képvisel.

Olvasás közben egyfajta déjà vu érzést vált ki abban az esetben, ha az olvasó már ismeri régebbről Paul Johnsonnak a 20. század történetéről írt összefoglaló munkáját. MacCullouch ezen műve a bemutatás módszerei miatt ugyanis a dogmatika iránt érdeklődőknek nem ajánlott. Bővelkedik ugyanis mikrohistorikus elemekben, anekdotaszerű elbeszélésekben, ismertetésekben, melyek legtöbbször nem nélkülözik a humort és az iróniát sem. (Hogy csak példaképp említsünk ezek közül egypárat: Rotterdami Erasmus kolostorbeli szerelme egyik szerzetestársa iránt, Kálvin János kiállása Sebastian Castellióval szemben, Ulrich Zwingli radikalizmusa, aminek következtében sokszor kicsúszik a kezéből az irányítás, II. Fülöp búskomorsága stb.) A sok mikrohistorikus elem stílusában olvasmányossá, szinte regényhez teszi hasonlóvá a munkát.

A mű bibliográfiája terjedelmes, de ennél is jobban értékelendő az, hogy a szerző valójában ismeri a reformáció történetét Európa egész területén. Közép-Európa szakemberei nagyrészt már hozzászoktak azokhoz a főleg az angolszász tudományos életben megjelenő könyvekhez, tanulmányokhoz, melyek régiójuk egy-egy speciális problémáját általában elnagyoltan, legtöbbször egyoldalúan ismertetik. MacCullouch – habár a tárgyalt korszak, illetve a földrajzi térség is, amelyet bemutat, meglehetősen nagy – törekszik arra, hogy egy területet se hanyagoljon el. Földrajzi szempontból lefedi egész Európát – Skandináviától Szicíliáig, Írországtól Oroszországig –, és amikor a téma kifejtéséhez szükséges, a világ más pontjait is. Az Erdélyi Fejedelemségnek és valláspolitikájának az *Erdélyország: a református Izrael* igencsak beszédes című alfejezetet szenteli. De hasonlóan sokatmondó a többi fejezet, alfejezet címe is (például: *Strassburg: új Róma vagy új Jeruzsálem?*, *Császári végkimerülés, pápai fixa ideák*, *Református siker: Skócia* stb.).

A könyv felépítését tekintve egyszerű. Három nagy részre tagolódik, ezek közül az első a *Közös gyökerek* címet viseli, és elsősorban a dogmatikai vitákra, a ma is élő vallási irányzatok alaptételeinek bemutatására és az ezek körüli teológiai eszmefuttatásokra koncentrál. A második rész, *Az önmagával meghasonlott Európa* a reformáció és ellenreformáció politikai-diplomáciai-hadi eseményeivel és következményeivel foglalkozik, az Amerikai Egyesült Államok magvát képező angol gyarmatok hitéletével bezárólag. A harmadik rész, az *Élet a hétköznapokban* a hétköznapi élet valláshoz kapcsolódó megnyilvánulásairól szól, többek között olyan problémákat feszegetve, mint a boszorkányság, a halálhoz vagy a szodómia jelenségéhez való viszonyulás, a vallásháború és a másság iránti tolerancia kérdése stb. Mindhárom rész több fejezetre, alfejezetre oszlik, melyek akár egyenként, külön-külön tanulmányként is olvashatóak.

A mikrohistorikus és szocioantropológiai elemek mindenesetre sajátos hangulatot kölcsönöznek a könyvnek, a szerző szakít ugyanis az eddigi történetírói sémákkal. A kötet másik nagy erőssége, amint már fentebb is említettük, a rendkívül széles idő- és térbeli síkot magába ölelő, ugyanakkor pontos ismeretanyag felhasználásával vázolt társadalmi keret bemutatása, valamint a konkrét események leírása. Ritka az olyan történész, aki egyformán részletes és pontos rálátással rendelkezik a pogányság még számos maradványát őrző Litvániára, a gyarmati nagyhatalom Spanyolországra, a svájci kantonok világára, a Tokugawák Japánjára és az Erdélyi Fejedelemségre. Ugyanakkor úgy érezzük, a szerző néha túlzásba viszi az iróniát, oly mértékben, hogy ez akár az ok-okozati összefüggések deformálódásához is vezethet. Ilyen például, amikor a portugál gyarmatbirodalomra támaszkodó keresztény misszió tevékenységét, viszonylagos alázatos hozzáállását és toleráns viselkedését a célterületeken a portugál gyarmatbirodalom szegénységével hozza összefüggésbe. Más helyen véleménye szerint Bethlen Gábor azért nem folytatta a harmincéves háború kezdeti szakaszában a csehek megsegítésére megkezdett háborús erőfeszítéseket, mert „új magyar területek megszerzését áhító kapzsisága erősebbnek bizonyult annál a vágyánál, hogy eljátssza a kor Dávid királyát". Ezek az egyoldalú, sommás megközelítések – még ha a munka terjedelme, illetve az alaptéma komplexitása nem is engedi meg összetettebb, több szempontú elemzések, eszmefuttatások kifejtését – nem feltétlenül állják meg minden esetben a helyüket, illetve nem feltétlenül hivatottak ismertetni egy-egy történelmi esemény vagy tény összes determináns elemét, mozgatórugóját.

Ezzel együtt maga a munka összességében véve kiváló, és hasznos hozzájárulás a nyugati kereszténység világában lezajlott történelmi folyamatok megismeréséhez. A közeljövőben akár olyan alapkönyvvé is válhat, mint a diplomáciatörténet esetében Henry Kissinger klasszikus *Diplomáciája* vagy Basil Liddell Hartnak a II. világháborúról írt elemzése is.

Lakatos Artur-Lóránd

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI Tudományos információs témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

Studies

Zsuzsanna Hámori Nagy: Westphalia: Remembrance or Oblivion? 1

Márta Vajnági: Does the Holy Roman Empire Need an Emperor? Debate over the German Constitution in 1787-1788 15

Zsolt Kökényesi: Interconnecting Science and Public Sphere Via an Example of a Noble Academy: A Representation of the Viennese Theresianum in the 18th Century 35

István Majoros: Political Changes in France of 19th Century 69

Zsolt Vitári: The Role of the Hitler-Youth in Organizing the Eastern 'Lebensraum' 93

Gusztáv D. Kecskés: The East-European Soviet Satellites from the Nato Perspective during the 1962 Cuban Missile Crisis 121

András Vadas: A Moment of (the History of) Earth. Thoughts on Environmental History Concerning the *Something New under the Sun* by John McNeill 147

Review

Tormodus Torfæus: The Norvegian Edition of Historia rerum Norvegicarum (1711) (Tamás Miszler) 161

Boris Fausto: A Concise History of Brasil (Dávid Zelei) 166

Diarmaid MacCullouch: The Reformation: A History (Artur-Lóránd Lakatos) 169

SZERZŐINK

Hámori Nagy Zsuzsanna, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Kecskés D. Gusztáv, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI • Kökényesi Zsolt, PhD-hallgató, ELTE BTK • Lakatos Artur-Lóránd, tudományos munkatárs, Román Akadémia George Barițiu Történelmi Intézet, Kolozsvár • Majoros István, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék • Miszler Tamás, történész, könyvtáros, PTE Központi Könyvtára • Vajnági Márta, PhD, adjunktus, ELTE BTK • Vadas András, PhD-hallgató, ELTE BTK • Vitári Zsolt, PhD, egyetemi adjunktus, PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék • Zelei Dávid, PhD-hallgató, ELTE BTK

BTK = Bölcsészettudományi Kar, BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, PTE = Pécsi Tudományegyetem

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő:
Világtörténet előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA BTK Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

A Világtörténet 2012-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja